પ્રસ્તાવના

કાવ્યશાસ્ત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે. પ્રાચીન ભારતનો આપણને જે જ્ઞાનવારસો મળ્યો છે તેમાં બે શાખાઓનાં ચિંતનો પશ્ચિમના બુદ્ધિવૈભવના વર્તમાન યુગમાં પણ મનન યોગ્ય અને ભવિષ્યના કાર્યમાટે ઉદ્બોધક અને માર્ગદર્શક છેઃ એક દર્શનશાસ્ત્રનાં અને બીજાં કાવ્યશાસ્ત્રનાં. પ્રાચીન ભારતે જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રદેશમાં યથાશક્ય પ્રયત્ન કરેલો છે. તેમાંના પણા ભાગનું અધ્યયન કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે–કેટલાકનું તે તે વિષયોના નિરૂપણ માટે યોગ્ય પરિભાષા મેળવવા માટે ઉપયોગી છે. પણ દાર્શનિક સાહિત્ય અને કાવ્યમીમાંસાનું સાહિત્ય ઊંડા અનુભવમૂલક ચિંતન ઉપર રચાએલું હોવાથી સદાને માટે આદરયોગ્ય છે.

આ શાસ્ત્રો જીવનના જે જગતના અનુભવોની ચર્ચા કરે છે તે સર્વ ગ્રાહ્ય કરાવી શકાય એવા હોતા નથી અને એમ હોવાથી તે ઉપરથી ઉપજાવેલા સિદ્ધાન્તો સર્વસંમત થઈ શકતા નથી. આથી દરેક વ્યક્તિને તેમજ દરેક સાહિત્યયુગને પોતાને સ્વાનુભવ કરવાની અને તદનુસાર દૃષ્ટિ ઘડવાની જરૂર હમેશાં રહે છે. આથી પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોના બધા વિચારો આજે આપણને ઉપયોગી કે મહત્ત્વના ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેમના દોરાયા આપણે ન દોરાઇએ એ પણ જરૂરનું છે. પણ જો દરેક વ્યક્તિ કે દરેક યુગ કેવળ પોતે જેટલું મેળવી શકે તેટલાથી જ ચલાવી લેવા માગે તો તે જરૂર જ્ઞાનદરિદ્ર રહે; બીજાઓએ પ્રયત્ન કરી જે લબ્ધપ્રાપ્તિ કરી હોય તેનો વિવેકપૂર્વક લાભ લે તો જ જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રગતિ થાય. આથી જ્ઞાનની જે જે દિશામાં પ્રજાને પ્રગતિ કરવાની હોય તે તે દિશામાં તેના પૂર્વજોએ ક્યાં સુધી અને કેવી રીતે ગતિ કરી છે તે જાણવું અને જોવું આવશ્યક છેઃ અને તેથી આપણી સાહિત્યમીમાંસા સમૃદ્ધ થાય, તેને નવું ઉદ્બોધન મળે અને નવા સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસાના વિચારો સેવવા આપણે માટે આવશ્યક છે.

આ વિષયોમાં આજે આપણા ઉપર પશ્ચિમના વિચારોનું પ્રભુત્વ છે. આ પ્રભુત્વ સર્વત્ર તેમનું ચિંતન વધારે મર્મગ્રાહી છે એટલા માટે નથી. તેનું ખરું કારણ અમારી સમજણ પ્રમાણે, આપણા પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોના ચિંતનોનું યોગ્ય સેવન થતું નથી તે છે. બન્નેના તટસ્થ અભ્યાસીને કદાચિત્ જણાશે કે પાશ્ચાત્યોની વિશેષતા તેમની પ્રતિપાદનશૈલીમાં રહેલી છે.

તેથી જ તે વધારે આકર્ષક છે, અને આપણે તે શૈલી સ્વીકારી છે. પણ કાવ્યસ્વરૂપ વિષેનાં બન્નેનાં ચિંતનો સરખાવતાં જણાશે કે બને સરખાં મનન યોગ્ય છતાં પ્રાચીનોનાં ચિંતનોમાં જેટલું લક્ષ્યવેધિત્વ અને ઊંડાણ છે તેટલું કદાચિત્ આધુનિક પાશ્ચાત્યોના વિચારમાં નહિ હોય. આપણી કાવ્યસ્વરૂપની ચર્ચાની દિશા યોગ્ય રીતે નિયન્ત્રિત થાય તે માટે વિચારતાં જણાય છે કે, આપણે પ્રાચીનોના વિચારોનું યથાયોગ્ય સેવન કરવું જોઈએ. તે સેવનથી કાવ્યમીમાંસામાં આપણી પ્રજા તરીકેની વિશિષ્ટ વૃત્તિ કઇ જાતની છે તેનું પણ આપણને ભાન થવાનો સંભવ છે. આવું ભાન આપણને હોય તો આપણે આપણી ઊણપો અન્ય પ્રજાઓની વિચારસંપત્તિથી કેવી રીતે પૂરવી તેનો યોગ્ય માર્ગ પણ આપણને સુઝે; અને અન્યોના વિચારોનો ઉપયોગ કર્યા છતાં આપણી સર્જકશક્તિ લુપ્ત ન થાય.

આ જાતના વિચારોથી ગૂજરાતી સાહિત્યરસિક વર્ગ આગળ પ્રાચીનોની સાહિત્યમીમાંસા મૂકવાની અમને આકાંક્ષા થઈ. આ માટે મૂળ લેખકોમાંથી વિચારો લઇ તેનો નિબન્ધોમાં ઊહાપોહ કર્યા પહેલાં કોઇ પ્રામાણિક કાવ્યમીમાંસકનો ગ્રંથ અનુવાદરૂપે રજુ કરવો એ ક્રમ વધારે યોગ્ય લાગ્યો. અને આ માટે વાગ્દેવતાવતાર શ્રી. મમ્મટાચાર્યનો કાવ્યપ્રકાશ (આશરે ઈ. સ. ૧૧૦૦થી ૧૧૫૦) અમે પસંદ કર્યો. તેને પસંદ કરવાનું કારણ એ કે એમાં પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોની બંને પ્રણાલીઓનો–'रीतिरात्मा काव्यस्य' અને 'अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः'–યોગ્ય રીતે સમન્વય થએલો દેખાય છે.

કાવ્યપ્રકાશ લખવામાં મમ્માટાચાર્યે સંસ્કૃત ભાષાની સર્વપ્રકારની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. કારિકા, વૃત્તિ અને ઉદાહરણોમાં એક શબ્દની પણ અતિશયતા ભાગ્યે જ જણાશે, અને છતાં જે કાંઇ કહેવાનું છે તે સંપૂર્ણતાથી કહ્યું છે. રસની ચર્ચામાં કે વ્યંજનાની સ્થાપનામાં વૃત્તિની શૈલી ઉત્તમ ગદ્ય સાહિત્યના નમૂના રૂપ છે. આવા ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન એ એક સાહસ જ કહેવાય; અને અમને આ કાર્યમાં પં. સુખલાલજીની મદદ ન હોત તો અમે આ સાહસ ખેડવાની હિંમત ન કરત. વ્યાકરણ, અલંકારશાસ્ત્ર. અને દર્શનશાસ્ત્રના એમના તલસ્પર્શી જ્ઞાનની મદદથી જ આ ત્રણે શાસ્ત્રોને એક પટમાં વણી દેતા આ ગ્રંથને ગૂજરાતી રૂપાન્તર આપવાનો પ્રયત્ન અમે કરી શક્યા છીએ.

અમારા પ્રયત્નની અપૂર્ણતાઓનું અમને ભાન નથી એમ તો નથી. મૂળ

[illegible] અનેક નાટકો (પ્રસ્તાવ ૧૦૦) [illegible] માટે ટીકા સુગમ હોય નહિ. [illegible] પણ [illegible] જ છે. [illegible] ગુજરાતી અભ્યાસીઓ માટે તો મેં એના અર્થના [illegible] કરી મૂક્યો છે [illegible] જાણે આવતા નથી. પણ [illegible] જૂનાને [illegible] [illegible] એવી [illegible] છે, આ [illegible] પ્રશ્ન [illegible] પ્રશ્ન-આ [illegible] [illegible] પણ અહીં [illegible] આપ્યું.

ભાષાન્તર કરવામાં મને જેટલો જૂનાને વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ટિપ્પણોમાં જૂના અર્થોને યથાશક્તિ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. [illegible] આવશ્યક રહેશે આપ્યા છે. ટિપ્પણો અતિશય [illegible] ન બની જાય એવી શરત રાખી છે. જૂના અર્થોને વિશદ કરવા એ જ પ્રધાન હેતુ રાખ્યો છે.

ઉદાહરણોનું ભાષાન્તર પદ્યમાં અને ગદ્યમાં બન્નેમાં આપ્યું છે. પદ્ય મૂળ ગ્રંથના ભાગ તરીકે આપ્યું છે અને ગદ્ય ટિપ્પણો સાથે <> આવી નિશાની વચ્ચે મૂક્યું છે. મને આશા છે કે કેવળ પદ્ય આપવાથી જૂના ભાવ અને સ્પષ્ટ ભાષાન્તર બતાવી શકાતાં ન હતાં; અક્ષરશઃ અનુવાદની અપેક્ષા રાખનારા માટે ગદ્યમાં પણ અનુવાદ આપેલો ભાગ્યે ઠીક.

અહીંઆં એ જણાવવું જોઈએ કે કેટલાંક ઉદાહરણો આજની સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ખરાં એવાં છે. ઉદાહરણો મેં રાખ્યાં છે. જ્યાં સુધી જીવનમાં સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમભાવનું પ્રાધાન્ય છે ત્યાં સુધી એ રસ કાવ્ય કે કલામાં પ્રાધાન્ય ભોગવશે. પણ એના કલાત્મક રૂપોમાં એ મર્યાદા ઓળંગી જાય એ આપણા આત્માને ખૂંચે એવી બાબત છે. આજે આપણા જીવનનો આદર્શ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનું રહસ્ય વધારે આધ્યાત્મિક કરવા તરફ છે; તેથી આપણે કેટલાંક સંસ્કૃત કાવ્યોથી કંટાળી જઈએ એ સ્વાભાવિક છે. આપણને એ ગ્રામ્ય (ગામડાના એ અર્થમાં નહિ) લાગે તો પણ નવાઈ નહિ. પણ તે સમયના લૌકિક આદર્શો આપણાથી જુદા હતા એ આપણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ; (અને તેમા એ ખાસ કરી કાશ્મીરની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ.) એ યુગમા કાવ્યશાસ્ત્રમા ઝીણવટ આવતી હતી પણ કાવ્યો ભાવમા એકજાતના અને સ્થૂલ થતા હતા. આ વિરોધાભાસનાં ઉદાહરણો બીજી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમા પણ મળે છે. આ તરફ આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોવાનું જ પ્રાપ્ત થય છે. એનાં અનિષ્ટ તત્ત્વોનું, એ પ્રાચીન છે માટે અનુકરણ કરવું, એ મૂઢરુચિ છે.

ગ્રંથના કર્તા કે કર્તાઓ—મમ્મટ અને અલ્લટનો કાલનિર્ણય, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસની રૂપરેખા, તેનું તાત્ત્વિક નિરૂપણ વગેરે ગ્રંથ પૂરો થયે કરવાની ઉમેદ છે.

આ અનુવાદમાં જે દોષો દેખાય-મૂળને સમજવાના તેમ જ અનુવાદની કળાના-તે અમને કૃપા કરી બતાવવાની વિદ્વાનોને વિનન્તી કરી અમે આ ગ્રંથ ગૂજરાતના સાહિત્યરસિકો સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ.

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિર	}	અનુવાદકો
તિથિ આસો વદ ૧૨ સં. ૧૯૮૦		

વિષયાનુક્રમ

કાવ્યપ્રકાશ

—o—

પ્રથમ ઉલ્લાસ

ગ્રન્થના આરંભમાં ગ્રન્થકર્તા વિઘ્નો નાશ થવા માટે યોગ્ય[1] ઇષ્ટદેવતાનું ચિન્તન કરે છે.

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १

[2]નિયમો ન જ્યાં નિયતિના, આનન્દમયી, ન અન્ય પરતન્ત્ર,
નવ-રસ-શાલી સૃષ્ટિ, રચતી કવિ-ભારતી તણો જય હો.૧

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ, નિયતિ શક્તિથી નિયમિત થયેલા સ્વરૂપ-વાળી, સુખ દુઃખ મોહ સ્વભાવવાળી, પરમાણુ વગેરે ઉપાદાન અને કર્મ વગેરે સહકારી[3] કારણો ઉપર આધાર રાખનારી, છ

---

૧ યોગ્ય એટલે ગ્રન્થના વિષયને યોગ્ય. આ ગ્રન્થનો વિષય કાવ્ય-ચર્ચા છે એટલે ઇષ્ટદેવતા તરીકે કવિની વાણીનું ચિન્તન કરવું યોગ્ય ગણાય.

૨ < નિયતિએ કરેલા નિયમોથી રહિત, કેવળ આનન્દમય, અન્ય સાધનોથી સ્વતંત્ર, નવરસ વડે રુચિર, એવી સૃષ્ટિને કરનારી કવિની વાણી જય પામે છે. >

સામાન્ય સૃષ્ટિમાં આપણે અનેક નિયમો જોઇએ છીએ. જેમકે 'ગરમીથી ધાતુનું કદ વધે છે,' 'કમલ પાણીમાં થાય છે' વગેરે; આ સઘળા નિયમો જે શક્તિથી થાય છે તે નિયતિ. સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા નિયતિથી રહેલી છે. દરેક બનાવ તે નિયતિને આધીન છે.

'જય પામે છે.' મૂળમાં जयति છે. આમાં जि ધાતુ છે તે સકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ બીજા ઉપર વિજય મેળવવો એવો થાય છે. પણ અકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ ઉત્કર્ષ પામવો એવો થાય છે. અહીં એ અર્થ છે.

૩ ઉપાદાન અને સહકારી કારણો: જે દ્રવ્યની અમુક વસ્તુ બનેલી હોય તે દ્રવ્ય તે વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય. જેમકે ખાદીનું ઉપાદાન કારણ સૂતર. ઉપાદાન કારણ સિવાયની બીજી જે બાબતો વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત હોય તેનો સહકારી કારણોમા સમાવેશ કરવાનો છે. કર્મ એટલે

કાવ્યપ્રકાશ

પ્રથમ ઉલ્લાસ

ગ્રન્થના આરંભમાં ગ્રન્થકર્તા વિઘ્નો નાશ થવા માટે યોગ્ય[1] ઇષ્ટદેવતાનું ચિન્તન કરે છે.

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १

[2]નિયમો ન જ્યાં નિયતિના, આનન્દમયી, ન અન્ય પરતન્ત્ર,
નવ-રસ-શાલી સૃષ્ટિ, રચતી કવિ-ભારતી તણો જય હો. ૨

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ, નિયતિ શક્તિથી નિયમિત થયેલા સ્વરૂપવાળી, સુખ દુઃખ મોહ સ્વભાવવાળી, પરમાણુ વગેરે ઉપાદાન અને કર્મ વગેરે સહકારી[3] કારણો ઉપર આધાર રાખનારી, છ

---

૧ યોગ્ય એટલે ગ્રન્થના વિષયને યોગ્ય. આ ગ્રન્થનો વિષય કાવ્યમાં છે એટલે ઇષ્ટદેવતા તરીકે કવિની વાણીનું ચિન્તન કરવું યોગ્ય ગણાય.

૨ <નિયતિએ કરેલા નિયમોથી રહિત, કેવળ આનન્દમય, અન્ય સાધનોથી સ્વતંત્ર, નવરસ વડે રુચિર, એવી સૃષ્ટિને કરનારી કવિની વાણી જય પામે છે. >

સામાન્ય સૃષ્ટિમાં આપણે અનેક નિયમો જોઈએ છીએ. જેમકે 'ગરમીથી ધાતુનું કદ વધે છે,' 'કમલ પાણીમાં થાય છે' વગેરે; આ સઘળા નિયમો જે શક્તિથી થાય છે તે નિયતિ. સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા નિયતિથી રહેલી છે. દરેક બનાવ તે નિયતિને આધીન છે.

'જય પામે છે.' મૂળમાં जयति છે. આમાં जि ધાતુ છે તે સકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ બીજા ઉપર વિજય મેળવવો એવો થાય છે. પણ અકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ ઉત્કર્ષ પામવો એવો થાય છે. અહીં એ અર્થ છે.

૩ ઉપાદાન અને સહકારી કારણો: જે દ્રવ્યની અમુક વસ્તુ બનેલી હોય તે દ્રવ્ય તે વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય. જેમકે ખાદીનું ઉપાદાન કારણ સૂતર. ઉપાદાન કારણ સિવાયની બીજી જે બાબતો વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં કામ લાગતી હોય તેનો સહકારી કારણોમાં સમાવેશ કરવાનો છે. કર્મ એટલે

રસો[૪]વાળી અને (છતાં) તે વડે મનોહર જ [એમ] નહિ એવી છે; કવિની વાણીની સૃષ્ટિ તો એવી વિલક્ષણ છે, માટે 'જય પામે છે.' 'જય પામે છે' એ અર્થથી નમસ્કારનું સૂચન થાય છે, માટે તેને પ્રણામ કરું છું એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં (ગ્રન્થનો) વિષય સપ્રયોજન[૫] છે એ વાત કહે છે—

કાવ્ય યશ, અર્થ, વ્યવહારજ્ઞાન, અમંગલનો નાશ, અવિલમ્બિત પરમ આનન્દ અને કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે છે. ૨

[કાવ્ય નીચેનાં પ્રયોજનો] કવિ અને સહૃદયને જેને જે યોગ્ય તેને તે સાધી આપે છે; કાલિદાસાદિને મળ્યો હતો તેમ યશ; શ્રી હર્ષાદિપાસેથી ધાવકાદિને મળ્યું હતું તેમ ધન; રાજાદિ વિષેના યોગ્ય આચારનું જ્ઞાન; મયૂરાદિને આદિત્યાદિથી થયું હતું તેમ અનર્થ-નિવારણ; સર્વ પ્રયોજનમાં શિરોમણિ—કાવ્ય સાંભળતાં વાર જ રસના સ્વાદથી ઉત્પન્ન થતો, બીજા બધા જ્ઞાનના વિષયોને વિગલિત કરી નાખતો—આનન્દ; શબ્દ[૬] અને અર્થના ગાણપણાથી રસના

ક્રિયા. કોઇ પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માટે તેના અવયવોનો સંયોગ આવશ્યક છે. જેમકે ખાદીની ઉત્પત્તિ માટે સૂતરના તાંતણાનો સંયોગ. આ સંયોગ ક્રિયા વિના સંભવતો નથી. ક્રિયાથી ન્યાયશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ઉત્ક્ષેપણાદિક કર્મો અહીં સમજવાનાં છે. વગેરે શબ્દથી નિમિત્તકારણ સમજવાનું છે. સમવાયી અને અસમવાયીમાં ન આવતી જે બાબતો કારણ-ભૂત હોય તેને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. જેમકે સાળ, વણકર વગેરે ખાદીનાં નિમિત્ત કારણ છે. ન્યાયવૈશેષિક દર્શનની વિચાર પ્રણાલી પ્રમાણે કારણોના ત્રણ વિભાગ પડે છે, સમવાયી (ઉપર જણાવેલું ઉપાદાન) અસમવાયી અને નિમિત્ત. જુઓ. ત. સં. ૩૯. બીજાં કેટલાંક દર્શનો તેના ઉપાદાન અને સહકારી એવા બે ભેદ (ઉપર પ્રમાણે) પાડે છે.

૪ મધુર, ખાટો, ખારો, તીખો, તૂરો, કડવો એવા ૭ રસ ગણાવેલા છે.

૫ પ્રયોજન. જે ફલ સિદ્ધ કરવા અમુક ક્રિયા કરીએ એ ફલ તે ક્રિયાનું પ્રયોજન છે. જેને ઉદ્દેશીને ક્રિયા પ્રવૃત્ત થાય તે તેનું પ્રયોજન કહેવાય. પાણી ભરવું એ ઘડો બનાવવાની ક્રિયાનું પ્રયોજન છે.

૬ છેલ્લા પ્રયોજન—કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે–નું નિરૂપણ કરે છે.

અંગભૂત વ્યાપાર વિષે[7] તત્પર હોવાને લીધે, કાવ્ય અર્થાત્ લોકોત્તર વર્ણનમાં કુશળ કવિનું કર્મ, જે પ્રભુસમાન શબ્દની પ્રધાનતાવાળા વેદાદિ શાસ્ત્રોથી[8] [તેમજ] અર્થતાત્પર્યવાળા મિત્રસમાન પુરાણ ઇતિહાસાદિથી[9] વિલક્ષણ છે, તે કાન્તાની પેઠે રસ ઉત્પન્ન કરી પોતા તરફ અભિમુખ કરી, રામની પેઠે વર્તવું રાવણની પેઠે ન વર્તવું એવો ઉપદેશ કરે છે.[10] માટે સર્વદા તેમાં પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે એનું (કાવ્યનું) પ્રયોજન કહીને કારણ કહે છે.

---

૭ વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોનો સંયોગ કરવો તે; અથવા વ્યંજના. આ બધાનું વર્ણન ચોથા ઉલ્લાસમાં આવશે.

૮ 'અમુક કરો' એવો ઉપરી હુકમ કરે છે તેમાં નોકરને માટે શંકા કે વિચારને અવકાશ નથી. વેદનો આદેશ પણ એવો છે માટે પ્રભુસમાન. શબ્દપ્રધાન એટલે જેમાં શબ્દનું અત્યન્ત મહત્ત્વ છે. જેમકે અગ્નિમીળે પુરોહિતમ્ (ઋ. મં ૧. સૂ. ૧) એ શબ્દોને ફેરવીને વહ્નિમીળે પુરોહિતમ્ એમ ન કરી શકાય. એટલે કે શબ્દોનો અર્થતાત્પર્યની દૃષ્ટિએ પણ ફેરફાર ન થઈ શકે. આદિ શબ્દથી સ્મૃતિ સમજવાની.

૯ મિત્ર હોય તે 'જો આમ કરશો તો આવું પરિણામ આવશે,' એવો વસ્તુતત્ત્વનો બોધ કરે છે, પણ તેની પાસે તેમ કરાવતો નથી; તે પ્રમાણે પુરાણ ઇતિહાસ વગેરે 'આમ કરશો તો આમ થશે' એટલો માત્ર વસ્તુતત્ત્વનો બોધ કરે છે, માટે પુરાણ-ઇતિહાસ એ તાત્પર્યનો બોધ કરતા મિત્રસમાન છે. આદિ શબ્દથી આખ્યાન વગેરે સમજવાં.

૧૦ ઉપદેશ ત્રણ પ્રકારનો છે: પ્રભુસમાન, મિત્રસમાન અને કાન્તાસમાન. પ્રભુની માફક હુકમ કર્યા વિના કાન્તાનો ઉપદેશ રસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી માણસને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવી શકે છે; મિત્રની માફક કેવળ તાત્પર્ય કહી કાન્તા બેસી રહેતી નથી, પણ યોગ્ય આચરણમાં પ્રેરે છે; તેમ કાવ્ય પણ માણસને રસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી યોગ્ય રસ્તે દોરે છે. કાવ્યમાં ઉપદેશને સ્થાન હોવું જોઈએ કે નહિ તેનો યોગ્ય જવાબ ઉપરના નિરૂપણમાં મળી જાય છે.

શક્તિ, લોક, શાસ્ત્ર, અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી થતી નિપુણતા, અને કાવ્ય જાણનારાના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ, એ કાવ્યના ઉદ્ભવનો હેતુ છે.[૧૧] ૩

શક્તિ એ કવિત્વના બીજરૂપ એક પ્રકારનો સંસ્કાર છે—જેના વિના કાવ્ય પ્રસરી જ ન શકે અને પ્રસરે તો ઉપહસનીય થાય; લોક એટલે સ્થાવર અને જંગમ રૂપ લોકનું વૃત્ત, શાસ્ત્ર એટલે છન્દ વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ તથા કલા, ચાર પુરુષાર્થો, હાથી ઘોડા ખડ્ગ વગેરેના લક્ષણગ્રન્થો; કાવ્યો એટલે મહાકવિઓનાં કાવ્યો; વગેરે શબ્દથી ઇતિહાસ વગેરે સમજવાં; તેમના વિમર્શનથી [એટલે મનનથી] વ્યુત્પત્તિ [એટલે નિપુણતા] થાય છે; જેઓ કાવ્ય કરી શકે અને વિચારી શકે તેમના ઉપદેશથી, કાવ્ય કરવાની અને યોજવાની ફરી ફરીને પ્રવૃત્તિ, એ ત્રણેય ભેગા, જૂદા જૂદા નહિ, કાવ્યના ઉદ્ભવમાં, નિર્માણમાં અને સમુલ્લાસમાં હેતુ છે—નહિ કે હેતુઓ છે.[૧૨]

એ પ્રમાણે કારણ કહીને તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ.૧) દોષ વિનાના, ગુણવાળા, વળી ક્યાંક અલંકાર વિનાના શબ્દાર્થ તે કાવ્ય.

દોષ, ગુણ અને અલંકાર હવે પછી કહેવાશે. ક્યાંક એ શબ્દથી એમ કહે છે કે સઘળે અલંકારવાળું તો હોય જ, ક્યાંક સ્ફુટ અલંકાર ન હોય તોપણ કાવ્યત્વને હાનિ થતી નથી. જેમકે:

---

૧૧ હેતુ એટલે કારણ. પ્રયોજન અને હેતુ બન્નેના અર્થો જુદા છે. પાણી ભરવું એ ઘડાનું પ્રયોજન છે અને માટી, ચાક, કુંભાર વગેરે હેતુ છે—કારણ છે.

૧૨ શક્તિ, લોક, શાસ્ત્ર અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી થતી નિપુણતા, કાવ્ય જાણનારના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ, એ ત્રણેયની સામગ્રી કાવ્યનું કારણ છે. એ ત્રણ મળીને કારણ છે, હરકોઇ એક પૂરતું કારણ નથી.

[૧૩]જે કૌમાર હર્યો જ મોર વર તે, તે ચૈત્રની રાત્રિઓ,
ખીલી માલતીનો ગંધ લે કદમના તે પ્રૌઢ વા વાય છે.
તેની તેજ હું, તોય કૈંક તલસી છે આ હૈયું માહરો,
રેવાને તટ વેતસી તરુતલે, કેલિની લીલા વિષે. ૧.

અહીં કોઈપણ સ્ફુટ અલંકાર નથી. રસ જ પ્રધાન હોવાથી તે અલંકાર થઈ શકતો નથી.[૧૪]

કાવ્યના ભેદો ક્રમથી કહે છે.

(સૂ. ૬) આ, વાચ્યથી વ્યંગ્ય ચઢી જતાં ઉત્તમ; તેને બુધોએ ધ્વનિ કહેલ છે. ૪

આ એટલે કાવ્ય. બુધોએ એટલે વૈયાકરણોએ, મુખ્ય એવો જે [૧૫]સ્ફોટરૂપ વ્યંગ્ય છે તેના વ્યંજક શબ્દને માટે ધ્વનિ શબ્દ વાપર્યો છે. તેથી તેના મતના બીજા અનુયાયીઓ વાચ્યને ગૌણ કરનાર એવા વ્યંગ્યને સૂચવવા સમર્થ શબ્દાર્થની જોડને પણ ધ્વનિ[૧૬] કહે છે. જેમકે:

---

૧૩ <જે કૌમારનો હરનાર હતો તે જ વર છે, તેની તે જ ચૈત્રની રાત્રિઓ છે, ઉઘડેલા માલતીના ફૂલથી સુગન્ધિત થએલા કદંબના એ જ પ્રૌઢ વાયરા છે, એની એ જ હું છું તોપણ રેવાના કાંઠા ઉપર વેતસીના ઝાડ હેઠળ સુરતવ્યાપારની લીલાવિધિ માટે ચિત્ત ઉત્કંઠિત થાય છે.>

૧૪ જ્યારે રસ અપ્રધાન હોઈ અન્ય પ્રધાનભૂત વાક્યાર્થનું અંગ હોય ત્યારે રસવત્ અલંકાર કહેવાય છે. અહીં રસ પ્રધાન છે, માટે રસવત્ અલંકાર થઈ શકતો નથી. રસવત્ અલંકારને માટે જુઓ. ઉદાહરણ ૧૧૬. ઉલ્લાસ ૫.

૧૫ વૈયાકરણોનો મત એવો છે કે શબ્દ નિત્ય છે. આપણે શબ્દના વર્ણો એકીસાથે બોલતા નથી, પણ એક પછી એક બોલીએ છીએ. હવે અર્થ સમજાવવાની શક્તિ તો આખા શબ્દમાં રહેલ છે, અને શબ્દ તો આપણે આખો એકીસાથે બોલી શકતા નથી. ત્યારે બોલવાથી શબ્દાર્થ સમજાય છે કેવી રીતે? તેનો ખુલાસો વૈયાકરણો એવો કરે છે કે આપણા એક પછી એક બોલાઇ બોલાઇને અસ્ત થતા ધ્વનિથી, અવાજથી, નિત્ય શબ્દ જે વ્યંગ્ય છે તે વ્યક્ત થાય છે અને તેનાથી અર્થબોધ થાય છે. તે નિત્ય શબ્દને સ્ફોટ પણ કહે છે, અને તે જ મુખ્ય છે.

૧૬ વૈયાકરણો જેમ સ્ફોટને વ્યક્ત કરનાર અવાજને ધ્વનિ કહે છે તેમ આલંકારિકો પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યાર્થને વ્યક્ત કરનાર શબ્દાર્થ-યુગલને ધ્વનિ, ધ્વનિકાવ્ય કહે છે

[૧૭]ઓષ્ઠે રાગ ફીકો, ખર્યું સ્તનતટે છે સર્વથા ચન્દને,
આંખોની અણિમાં ન કાજળ, થયાં રોમાંચ તન્વી તને;
જૂઠું બોલતી, દૂતિ! તેં સખીતણી પીડા ન જાણી કશી
ન્હાવા વાવ ગઇ ન તે અધમની પાસે અહીંથી નકી. ૨

અહીં અધમ પદથી તેની પાસે રમવા ગઈ હતી એમ પ્રધાનપણે સૂચવાય છે.

(સૂ. ૩) એવું વ્યંગ્ય ન હોય પણ ગૌણ વ્યંગ્યવાળું હોય તે મધ્યમ.

એવું વ્યંગ્ય ન હોય એટલે વાચ્યથી ચડી જાય એવું ન હોય તે. જેમકેઃ

[૧૮]ગામ–તરુણના હાથે, નવ વંજુલમંજરી ફરી ફરીને
દેખંતાં તરુણીની, મુખ છબિ ઝાંખી જ છેક થઈ. ૩

અહીં વંજુલ વેલના મંડપમાં સંકેત આપીને ન આવી એ વ્યંગ્ય ગૌણ છે, શાથી જે તેની એટલે વ્યંગ્યની અપેક્ષાએ વાચ્ય જ ચમત્કારી છે.

(સૂ. ૪) શબ્દચિત્ર અને વાચ્યચિત્ર (એવું) અવ્યંગ્ય અવર મનાય છે. ૫

ચિત્ર એટલે ગુણ અને અલંકારવાળું. અવ્યંગ્ય એટલે સ્ફુટ વ્યંગ્યાર્થથી રહિત. અવર એટલે અધમ. જેમકેઃ

---

૧૭ <તારા સ્તનતટ ઉપરથી બધું ચન્દન ખરી પડ્યું છે, તારા અધર ઉપરથી રંગ ભૂંસાઇ ગયો છે, તારાં નેત્રો ઠેઠ ખૂણે આંજણ વિનાના થઇ ગયાં છે અને તારા નાજુક શરીર ઉપર રોમાંચ થાય છે; હે જૂઠાબોલી સખીજનની પીડા ન જાણતી દૂતિ, તું અહીંથી વાવ ઉપર ન્હાવા ગઇ હતી, તે અધમની પાસે ગઇ ન હતી.>

૧૮ <હાથમાં વંજુલની તાજી મંજરીવાળા ગ્રામતરુણને વારંવાર જોતી તરુણીની મુખકાન્તિ અતિશય ઝાંખી થાય છે.>

[19]ફીણો સ્વચ્છ ઊંડાં જહીનાં ઉછળે સ્વચ્છન્દથી જો મહી,
વાગી મોહ મહર્ષિ હર્ષથી કરે જ્યાં સ્નાન ને આહ્નિક,
મોટા મંડુક જ્યાં દીપે દર, દ્રુમો ધિંગા અને દીર્ઘના,
દ્રોહે, કૂદતી મત્ત ઉર્મિઓ, હરો મન્દાકિની મન્દતા. ૪

[20]મહેલથી માનદ બ્હાર નીકળ્યો
સહેજ, એવું સુણી ગભરા થઈ,
ત્વરાથી ઇન્દ્રે ભીડી આગળા દીધે,
ભયે શું મીંચે અમરાવતી દૃગો. ૫

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં, કાવ્યનાં પ્રયોજન કારણ સ્વરૂપ અને પ્રકારના નિરૂપણનો પ્રથમ ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૧૯ <સ્વચ્છન્દથી ઉછળતાં સ્વચ્છ (અને) કિનારાની બખોલોમાં ભરાવાનું પાણીનાં મોજાંથી નાશ થતા મોહવાળા મહર્ષિઓ વડે જેમાં સ્નાન અને આહ્નિક કરાય છે, જેના ખાડાઓમાં ગાજતા મોટા દેડકાં છે, મોટાં વધી ગયેલાં ઝાડની ઇર્ષ્યાથી મોટાં મોટાં મોજાં ઉઠ્યાં જ્યાંથી અતિશય મદવાળી મન્દાકિની તમારી મંદતાનો એકદમ નાશ કરો.>

મૂળ શ્લોકનો ઉચ્ચાર કેવો થાય છે, તે વાંચકની કલ્પનામાં આવે તે માટે તે નીચે આપ્યો છે.

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा
मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः ।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ।

૨૦ <જે માનદને પોતાના મંદિરથી સહેજ બ્હાર નીકળ્યો સાંભળીને ઇન્દ્રે ગભરાટથી જેના આગળા એકદમ બંધ કરી દીધા તે અમરાવતી ભયથી જાણે આંખો બંધ કરી દે છે.>

બીજો ઉલ્લાસ

ક્રમશી શબ્દ અને અર્થનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ. ૫) અહીં, શબ્દ, વાચક લાક્ષણિક અને વ્યંજક ત્રણ પ્રકારનો છે.

અહીં એટલે કાવ્યમાં.[1] એઓનું સ્વરૂપ કહેવાશે.

(સૂ. ૬) વાચ્ય વગેરે તેના અર્થો છે.

(વાચ્ય વગેરે એટલે) વાચ્ય લક્ષ્ય અને વ્યંગ્ય.

(સૂ. ૭) કેટલાએકમાં તાત્પર્યાર્થ પણ. ૬

જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે એવા–પદના અર્થોનો–આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સંનિધિને લીધે, સમન્વય થાય ત્યારે, વિશિષ્ટ સ્વરૂપવાળો, કોઇપણ એક પદનો અર્થ નહિ એવો વાક્યાર્થ ઉદય પામે છે, એવો અભિહિતાન્વયવાદીઓનો મત છે;[2] વાચ્ય જ વાક્યાર્થ છે એવો અન્વિતાભિધાનવાદીનો મત છે[3]

---

૧ આલંકારિકો સિવાય બીજા કોઇ વ્યંગ્યને સ્વીકારતા નથી.

૨–૩ કુમારિલભટ્ટના અનુયાયીઓ ભાટ્ટ મીમાંસકો અભિહિતાન્વયવાદી કહેવાય છે. તેઓ માને છે કે અભિધા લક્ષણા અને વ્યંજના ઉપરાંત એક તાત્પર્યશક્તિ પણ છે; જે પદમાં નહિ પણ વાક્યમાં રહે છે. "રામચન્દ્રની ગાય જાય છે." તેમાં પદો આકાંક્ષા યોગ્યતા સંનિધિથી સંકલિત થયાં છે. રામચંદ્ર એક પદ છે, તેનો અમુક અર્થ છે, ગાયનો અમુક અર્થ છે, વગેરે; પણ આખું વાક્ય બોલાયાથી રામચંદ્રના સ્વામિત્વનો અર્થ જે નીકળે છે તે કોઇ પણ એક પદનો અર્થ નથી; છટ્ટી ભક્તિનો અર્થ તો માત્ર સંબંધ જ થાય છે. પણ અહીં એ સામાન્ય સંબંધના અર્થ ઉપરાંત આપણે સ્વામિત્વનો વિશિષ્ટ સંબંધ, ખાસ સંબંધ જે સમજીએ છીએ તે તાત્પર્ય શક્તિને લીધે સમજીએ છીએ. અભિહિત એટલે અભિધા શક્તિથી પદોદ્વારા પ્રથમ ઉપસ્થિત થયેલા અર્થો; તેમનો અન્વય એટલે સંબંધ (વાક્યાર્થ) તાત્પર્ય વૃત્તિથી ભાસમાન થાય છે એમ અભિહિતાન્વયવાદીઓ કહે છે. પ્રભાકર–ગુરુના અનુયાયીઓ અન્વિતાભિધાનવાદીઓ કહેવાય છે. તેઓ કહે છે કે અભિધા શક્તિથી જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે અન્વિત એટલે અન્વયયુક્ત જ પ્રતીત થાય

(સૂ. ૮) ઘણું કરીને બધા પ્રકારના અર્થોનું વ્યંજકપણું મનાય છે.

તેમાં વાચ્યનું, જેમકે—

૪આજી ઘરમાં આજે, સામગ્રી નથી તમે કહ્યું એમ;
તો શું કરવું કહોને, દહાડો એમ ન કહેશો કદિયે. ૬

અહીં સ્વચ્છન્દ વિહારાર્થીનો સૂચવાય છે.

લક્ષ્યનું, જેમકે—

૫રીઝવંતી સખિ! પ્રિયને સાચું કહો વેઠતી દુઃખ તું કાજે,
સદ્ભાવ અને સ્નેહથી કરવા સરખું કરી દીધું તેં! ૭

આમાં મારા પ્રિયની સાથે રમીને તેં વેરણનું કામ કર્યું છે એવો લક્ષ્યાર્થ છે અને તે દ્વારા યારના અપરાધીપણાનું પ્રકટ કરવું એ વ્યંગ્ય છે.

વ્યંગ્યનું, જેમકે—

૬જો, નવ હાલે ચાલે પદ્મિનીપત્રે વિરાજતી બગલી!
ચોખ્ખા મરકત થાળે મૂકેલી છીપ કટોરી૭ શી. ૮

છે. અન્વય બોધ ઇત્યાદિ વૃત્તિથી ભાસમાન થતો નથી માટે તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૪ <ગાજી આજે ઘરમાં જરૂરની સાધન સામગ્રી નથી એમ તમે જ કહ્યું છે; તો કહો શું કરવું છે? દિવસે એમને એમ રહેશો નહિ. >

૫ <હે સખિ (તેં) સુભગને રીઝવતાં મારા કાજે તું કાંઈ કાંઈ દુઃખ પામી છે; સદ્ભાવ અને સ્નેહથી કરવું જોઈએ તેને યોગ્ય તેં કર્યું છે! >

૬ <જો પદ્મિનીની પાંદડીમાં સ્થિર અને ન ફરકતી બગલી શોભે છે! નિર્મળ મરકતના વાસણમાં મૂકેલા શંખના બનાવેલા પાત્રની જેમ. >

૭ મૂળમાં 'શંખશુક્તિ' છે. તેનો અર્થ શંખનું બનાવેલું છીપના આકારવાળું ચંદન ઉતારવાનું પાત્ર.

અહીં [illegible] [illegible] વિના એ વડે નિરાંત અને તે નિરાંત વડે [illegible] સૂચવાય છે. માટે આ સંકેત સ્થાન છે એમ [illegible] કહે છે; ગાયના તું ખોટું બોલે છે, તું અહીં [illegible] એવું સૂચન છે.

[illegible] શબ્દોનું ક્રમથી સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ. ૭) સાક્ષાત્ સંકેતિત અર્થને જે કહે તે વાચક. ૭

અહીં [illegible] સંકેત વગી જણાયો એવા શબ્દના અર્થની [illegible] હોવાથી, સંકેત સાથેનો જ શબ્દ ખાસ અર્થનો [illegible] છે, તેથી જે શબ્દનો જે અર્થ પરત્વે વ્યવધાન વિના સંકેત [illegible] તે શબ્દ તે અર્થનો વાચક છે.

(સૂ. ૮) સંકેતિત અર્થ જાતિ વગેરે ચાર પ્રકારનો હોય છે અથવા સંકેતિત અર્થ માત્ર જાતિ જ હોય છે.

જોકે વ્યક્તિથી જ કામ સરતું હોવાથી તે જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ[9] [illegible] છે, તોપણ આનન્ત્ય અને વ્યભિચારના[10]

---

૯ [illegible] અમુક પ્રાણી આવતું માગીએ છીએ, પણ [illegible]

હોવાને લીધે તેમાં એટલે વ્યક્તિમાં, સંકેત કરવો યોગ્ય નથી; આ કારણથી અને "गौः शुक्लश्चलो डित्थः"વગેરે શબ્દોનો અર્થભેદ[૧૧] ન થતો હોવાથી તેની (વ્યક્તિની) ઉપાધિની[૧૨] અંદર જ સંકેત છે.

ઉપાધિના બે પ્રકારો છે. વસ્તુધર્મ અને બોલનારની યદૃચ્છાથી —મરજીથી—આરોપાયેલો. વસ્તુધર્મ પણ બે પ્રકારનો છે. સિદ્ધ અને સાધ્ય. સિદ્ધના વળી બે પ્રકાર છે. પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ અને પદાર્થને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપનાર ધર્મ. તેમાં પહેલાને જાતિ કહે છે. વાક્યપદીયમાં કહ્યું છે કે "આખલો સ્વરૂપથી, પોતાની મેળે, વ્યક્તિ તરીકે, આખલો છે એમ પણ નથી, આખલો નથી એમ પણ નથી. આખલાપણાના સંબંધથી તે આખલો કહેવાય

રીતે લાગુ કરી શકાય? જો કોઈ એમ કહે કે સંકેત અનન્ત ગાયોને લાગતો નથી, પણ અત્યારે જેટલી ગાય છે તેટલીને જ લાગેછે, તો વ્યભિચારનો દોષ આવે. કારણકે અત્યારે જેટલી ગાયો છે તેટલીને ગાય શબ્દ લાગુ પડયા પછી તે પદની શક્તિ તો ખૂટી ગઈ. હવે ભવિષ્યમાં ગાય થશે તેને તે શબ્દ શી રીતે લગાડશો? જો પછીની ગાયને એ શબ્દ લગાડો તો શક્તિ વિના તે લગાડવો પડે તે વ્યભિચાર (વિ-વધારે, અભિચાર-જવું, વ્યાપ્ત થવું હોય તેનાથી વધારે દૂર જવું, એટલે કે કારણ વિના કાર્યનું થવું,) દોષ છે.

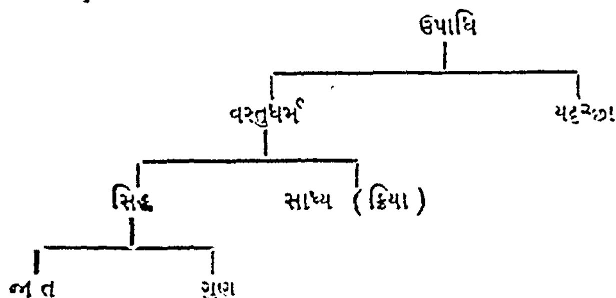
૧૧ અર્થભેદ: આ પણ, વ્યક્તિમાં સંકેત છે એ શંકાના ઉત્તરમાં કહ્યું છે. ધારો કે વ્યક્તિમાં સંકેત છે એમ કહીએ તો "ડિત્થ નામનો ચાલતો ધોળો આખલો" એ વાક્યમાં 'આખલો' એ શબ્દથી જ એ વ્યક્તિનો અર્થ થઈ જાય; તો પછી ડિત્થ, ચાલતો, ધોળો એ શબ્દો કેનો બોધ કરે? જો એમ કહીએ કે એ શબ્દો પણ એ જ આખલાનો બોધ કરે છે તો પછી 'ડિત્થ' શબ્દથી પણ એ આખલો 'ધોળો'થી પણ એ આખલો 'ચાલતો'થી પણ એ આખલો એવો અર્થ થાય; એટલે કે ચારેય શબ્દનો એક જ વ્યક્તિ અર્થ થયો; એટલે શબ્દોના અર્થોનો ભેદ ન થઈ શક્યો; બધા શબ્દોનો જુદો જુદો અર્થ ન થઈ શક્યો, એટલે કે નિરર્થક પુનરુક્તિનો વાંધો આવે.

૧૨ ઉપાધિ એટલે વ્યક્તિમાં રહેલો ધર્મ

છે.” બીજો ગુણ છે. અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ, ‘ધોળું’ વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ બને છે. પહેલા અને પછી એવા જેના અવયવો છે એવો ક્રિયારૂપ ધર્મ તે સાધ્ય ધર્મ.[13]

---

૧૩ શબ્દનો સંકેત ઉપાધિમાં થાય છે. તે ઉપાધિ ચાર પ્રકારની છે એમ કારિકામાં કહ્યું તે જ અહીં સ્ફુટ કરે છે. આ ચાર પ્રકારો તે જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને યદૃચ્છા. આ ચારેય ઉપાધિ ગણાય છે. ઉપાધિના નીચે પ્રમાણે અહીં વર્ગો કર્યા છે.

આપણે કોઈ પદાર્થને અમુક નામ આપીએ છીએ તે તે પદાર્થની જાતિ ઉપરથી આપીએ છીએ. કોઈપણ અમુક ગાયને ગાય કહીએ છીએ તો તે વ્યક્તિની ખાતર નહિ પણ ગોત્વ જાતિ સાથેના તેના સંબંધથી ગાય કહીએ છીએ. એટલે કે ગાય પોતાની જાતિને લઈને ગાય બને છે. માટે જાતિ એ પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ કહ્યો છે. કામળો હોવો, દૂધ દેવું, વગેરે જે જે સઘળા ધર્મોથી ગાય જાતિ થાય છે તે તેનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ છે. એ પ્રમાણે પ્રાણપ્રદ ધર્મ ઉપરાંત, જે ધર્મો હોય તેને ગુણ કહ્યા છે. કામળો વગેરે ધર્મો અમુક વ્યક્તિમાં હોય એટલે તેને ગાયપણું મળી ગયું, તેને પ્રાણ, સત્તા, અસ્તિત્વ મળી ગયું. હવે ધોળી ગાય એમાં ધોળાપણું, એ એ વ્યક્તિનો ગુણ છે; એ ગુણ ગાયપદ મળવાને માટે વ્યક્તિમાં આવશ્યક નથી, માત્ર એ ગાયને વિશિષ્ટ કરે છે; માટે “અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ ગુણથી વિશિષ્ટ બને છે.” એમ કહ્યું. આ બન્ને ધર્મો સિદ્ધ છે. ક્રિયાને સાધ્ય ધર્મ કહે છે. ક્રિયાના અવયવો જુદા પાડો તો એ અવયવો કાલમાં આગળ પાછળ હોય, સમકાલીન ન હોય. માટે તેને સાધ્ય કહ્યા. ગાય જાતિના અવયવો

છેલ્લો વર્ણ જાણ્યાથી સમજાતું, ક્રમ વિનાનું, ડિત્થ વગેરે શબ્દોનું સ્વરૂપ, બોલનાર પોતાની મરજી પ્રમાણે ડિત્થ વગેરે અર્થોમાં ઉપાધિ તરીકે મુકે છે તેથી આ [ઉપાધિ] સંજ્ઞારૂપ યદૃચ્છાત્મક છે.

"गौः शुक्लश्चलो डित्थः ઈત્યાદિમાં શબ્દની ચાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે." એમ મહાભાષ્યકાર કહે છે. પરમાણુ વગેરેને ગુણમાં ગણાવેલું હોવાથી તેમનું ગુણપણું પારિભાષિક સમજવું.[૧૪] ગુણ ક્રિયા અને યદૃચ્છા (એ દરેક) વસ્તુતઃ એક છે છતાં આશ્રયના ભેદને લીધે તેમાં ભેદ જેવું દેખાય છે;[૧૫] જેમ એક જ મુખ ખડ્ગ અરીસો તેલ વગેરે આલમ્બનના ભેદથી ભિન્ન દેખાય છે તેમ.

શરદ, દૂધ, શંખ વગેરે વસ્તુઓમાં રહેલા ધોળા ગુણો વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન હોવા છતાં જે કારણથી ધોળું ધોળું વગેરે

ખરીમાં ફાટ હોવી, શીંગડાં હોવાં વગેરે સમકાલીન છે; ક્રિયાના અવયવો, જેમકે ચાલવાની ક્રિયાના, તેમાં એક પગ ઉપાડવો પછી બીજો ઉપાડવો, એમ બધા અવયવો એક પછી એક આવે. સમકાલીન, એકકાલીન, ન હોય શકે. છેવટે ચોથો ધર્મ યદૃચ્છા. એ બોલનારની મરજીથી આરોપેલો એટલે વિશેષ નામોનોછે. અમુક વસ્તુનું નામ અમુક આપીએ છીએ તે આપણી વખતે બોલનારની મરજીનો વિષય છે. એવી રીતે સંકેતિત અર્થના તેની ઉપાધિની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારો, જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, યદૃચ્છા બતાવ્યા. પછી કારિકામાં કહેલો બીજો મત લે છે. એટલે કે સંકેત માત્ર જાતિમાં જ હોય છે એ મત વિષે કહે છે. આ મત "શરદ, દૂધ,..."વગેરેથી શરૂ થાય છે.

૧૪ ઉપર પ્રમાણે પરમાણુત્વ પણ પ્રાણપદ ધર્મ હોવાથી જાતિમાં ગણાવવું જોઈએ; પણ વૈશેષિક દર્શનમાં તેનો ગુણમાં સમાવેશ કરે છે. આનો શી રીતે ખુલાસો કરશો? તો કહે છે કે એ તો ફક્ત વૈશેષિક દર્શનની પરિભાષા છે. વાસ્તવિક રીતે તે જાતિ જ છે.

૧૫ શંખ, દૂધ વગેરેમાં ધોળાપણું જુદા જુદા પ્રકારનું છે. છતાં બધાને ધોળું કહીએ છીએ એમાં પણ આનન્ત્ય અને વ્યભિચાર દોષ આવેલા ગણાય એવી શંકાનું અહીં સમાધાન કરે છે કે એ તો માત્ર આલમ્બનના ફરકથી જુદું દેખાય છે પણ વસ્તુતઃએ એક જ છે માટે એ દોષો આવતા નથી.

એક જ જાતનો શબ્દપ્રયોગ અને એક જ જાતનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ધોળાશ વગેરેના સામાન્યને લઈને છે. ગોળ ભાત વગેરેમાં જે વાસ્તવિક ભિન્ન પાકક્રિયા છે તેની અંદર જેના વડે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પાકત્વાદિ ક્રિયા સામાન્ય છે. બાલ વૃદ્ધ પોપટ વગેરેથી બોલાએલા ડિત્થ વગેરે શબ્દોની અંદર, અથવા પ્રતિક્ષણે બદલાતી જતી ડિત્થ વગેરે વસ્તુઓની અંદર ડિત્થત્વ સામાન્ય જ છે જે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાનનું કારણ થાય છે. આ પ્રમાણે બધા શબ્દોના વ્યવહારનું નિમિત્ત જાતિ જ છે એમ કેટલાએકનો[૧૬] મત છે. જાતિ-વિશિષ્ટ વ્યક્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો[૧૭] અને અન્યથી વ્યાવૃત્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો[૧૮] મત છે; પણ તે ગ્રન્થ મોટો થઈ જવાની બીકથી અને પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉપયોગી ન હોવાથી બતાવ્યા નથી.[૧૯]

(સૂ. ૧૧) તે મુખ્ય અર્થ છે; તે વિષે આનો મુખ્ય વ્યાપાર અભિધા કહેવાય છે. ૮

તે–એટલે સાક્ષાત્ સંકેતિત અર્થ. આનો–એટલે શબ્દનો.

(સૂ. ૧૨) મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય, (અને) મુખ્ય અર્થ જોડે સંબંધ હોય, ત્યારે રૂઢિને લઈને અથવા પ્રયોજનને લઈને બીજો અર્થ જે (વ્યાપાર)થી સમજાય તે લક્ષણા નામની આરોપિત ક્રિયા છે. ૯

---

૧૬ જાતિમાં જ માત્ર સંકેત હોય છે એ મત અહીં કહ્યો છે તે પૂર્વ મીમાંસકોનો છે.

૧૭ આ મત નૈયાયિકોનો છે.

૧૮ આ મત બૌદ્ધોનો છે. આમના મત પ્રમાણે ગાય શબ્દનો અર્થ ' ગાય સિવાયનું બીજું કોઈ નહિં ' એવો નિષેધાત્મક થાય છે. એટલે કે શબ્દનું કામ માત્ર બીજા બધા પદાર્થોથી પોતાના અર્થના ભિન્નતા બતાવવાનું, તેની વ્યાવૃત્તિ કરવાનું છે એવો મત.

૧૯ નરસિંહ ઠકુર નામના ટીકાકાર પ્રમાણે મમ્મટને 'વ્યક્તિમાં સંકેત' મત ઇષ્ટ છે. ઝળકીકર પ્રમાણે મહા ભાષ્યકારનો મત મમ્મટને ઇષ્ટ છે. અમને પણ એ જ ઠીક લાગે છે.

'કર્મમાં કુશલ'[20] વગેરેમાં દર્ભ લેવા વગેરેનો અર્થ બંધ ન બેસવાથી મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય છે, તેનો વિરોધિત્વાદિરૂપ સંબંધ છે, તથા રૂઢિ એટલે પ્રસિદ્ધિ છે તેથી મુખ્ય અર્થ વડે અમુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદ્વારા લક્ષાય છે તે, વ્યવહિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દ વ્યાપાર લક્ષણા છે. [તેવી રીતે] 'ગંગા ઉપર નેસ' વગેરેમાં ગંગાઆદિ નેસ વગેરેના આધાર ન થઈ શકવાથી મુખ્યાર્થનો બાધ થાય છે, તેનો નજીકપણા રૂપ સંબંધ[21] છે, તથા "ગંગા કિનારા ઉપર નેસ" વગેરેના પ્રયોગથી જે પવિત્રતા વગેરે ધર્મોનો બોધ થતો નથી તેમનો બોધ કરાવવા રૂપ પ્રયોજન છે તેથી મુખ્ય અર્થ વડે અમુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદ્વારા લક્ષાય છે તે, વ્યવહિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દવ્યાપાર લક્ષણા છે.

(સૂ. ૧૨) પોતાની સિદ્ધિ માટે બીજાનો આક્ષેપ કરવો તે ઉપાદાન લક્ષણા, અને બીજાને માટે પોતાનું સમર્પણ કરવું તે લક્ષણ-લક્ષણા; એવી બે પ્રકારની લક્ષણા શુદ્ધા કહેવાય છે. ૧૦

'ભાલા પ્રવેશ કરે છે' 'દાંડા પ્રવેશ કરે છે' વગેરેમાં પોતાનો પ્રવેશ બંધ બેસે માટે ભાલા વગેરેથી પોતાના સંયોગમાં આવેલા પુરુષો લેવાય છે, માટે ઉપાદાન[22] વડે આ લક્ષણા થએલી છે.

'ગોપો હોમવો' વગેરે શ્રુતિએ ફરમાવેલ હોમવાની ક્રિયા ગાય ઉપર કેવી રીતે થાય, માટે જાતિવડે વ્યક્તિ લેવાય છે;

---

૨૦ कुशान् लातीति कुशलः (કુશને કાપે તે કુશલ) એવી કુશલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે.

૨૧ તેનો...સંબંધ એટલે મુખ્યાર્થનો લક્ષ્યાર્થ સાથેનો સંબંધ. આ દાખલામાં વિરોધીપણું એ મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સંબંધ છે. 'ગંગા ઉપર નેસ'ના દાખલામાં નજીકપણું એ મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સંબંધ છે.

૨૨ ઉપાદાન એટલે મેળવવું. એક શબ્દ પોતાનો અર્થ સાચવીને બીજા શબ્દનો અર્થ મેળવી લે તે ઉપાદાન.

વ્યકિત બોલાતી નથી કારણકે "વિશેષણનો બોધ કરીને અભિધા શકિત ક્ષીણ થઈ જાય છે ને વિશેષણ સુધી પહોંચી શકતી નથી." એવો ન્યાય છે; માટે આ ઉપાદાન લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે;[23] એમ ન કહેવું. કારણકે અહીં પ્રયોજન નથી તેમ રૂઢિ પણ નથી. વ્યકિત સાથેના જાતિના નિત્ય સંબંધને લીધે જાતિથી વ્યકિતનો આક્ષેપ થાય છે. જેમકે 'કરાય' એમ કહેતાં કર્મનો આક્ષેપ થાય છે. 'કર' એમ કહેતાં કર્મનો આક્ષેપ થાય છે. 'પેસ' 'પેંડા' વગેરેમાં 'ઘરમાં' 'ખા' વગેરેનો.

'જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી' એમાં રાત્રિભોજન સમજાય છે તે લક્ષણાથી નથી સમજાતું કારણકે તે શ્રુતાર્થાપત્તિ અથવા અર્થાપત્તિનો[24] વિષય છે. 'ગંગા ઉપર નેસ' અહીંઆં તટ નેસના આધાર તરીકે ઘટી શકે એટલા માટે ગંગા શબ્દ પોતાનો અર્થ આપી દે છે. આવા દાખલાઓમાં લક્ષણ[25] વડે લક્ષણા થાય છે. આ બંને પ્રકારની શુદ્ધા (લક્ષણા) છે શાથી જે એમાં ઉપચારનું[26] મિશ્રણ નથી.

---

૨૩ આ પારિગ્રાફમાં અહીં સુધી પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષ એવો છે કે તમારા મત પ્રમાણે શબ્દનો સંકેત ઉપાધિમાં છે. માટે 'ગોધો હોમવો' એવા શ્રુતિવાક્યમાં 'ગોધો' શબ્દનો સંકેત 'ગોધાની જાતિ'માં થયો. પણ જાતિ કાંઇ હોમી શકાતી નથી એટલે 'ગોધો' શબ્દના મુખ્યાર્થનો બાધ થયો સમજવો જોઇએ અને એ શબ્દથી જે 'ગોધો' વ્યક્તિ સમજાય છે તે હવે લક્ષણાથી સમજાય છે એમ ગણવું જોઇએ. જાતિથી જે વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે તે અભિધાથી ન થઇ શકે કારણકે નિયમ એવો છે કે વિશેષણનો-જાતિનો બોધ કરી અભિધા શક્તિ ક્ષીણ થઇ જાય છે, તેનાથી વિશેષ્ય-વ્યક્તિનો બોધ થઇ શકતો નથી. માટે અભિધાનો બાધ થતા લક્ષણા વ્યાપારમાં આવે છે એમ માનવું જોઇએ. આવો પૂર્વપક્ષ છે. તેનો 'એમ ન કહેવું' વગેરેથી જવાબ આપે છે.

૨૪ શ્રુતાર્થાપત્તિ–જેને વ્યાકરણમાં આપણે શબ્દ અધ્યાહાર રહેલો કહીએ છીએ તે શ્રુતાર્થાપત્તિ. અમુક હકીકત બંધ બેસે તે માટે જે બીજી હકીકત સમજી લેવી પડે તે અર્થાપત્તિ.

૨૫ લક્ષણ એટલે ગૌણ થઇને સૂચવવું.

૨૬ ઉપચાર એટલે સાદૃશ્ય, સરખાપણાનો સંબંધ.

આ ત્રણે પ્રકારોમાં લક્ષ્ય અને લક્ષક વચ્ચે ભેદની[૨૭] પ્રતીતિ-રૂપ તાટસ્થ્ય એટલે અલગપણું નથી. ગંગા વગેરે શબ્દોથી તટ

---

૨૭ ભેદ—અહીં ભેદ તટસ્થતાની ચર્ચા કરી છે. ધારો કે 'ગંગા ઉપર નેસ' એ શુદ્ધા લક્ષણા છે. આ બધી ગૌણી લક્ષણા ગણાય. તેમાં ઉપચાર એટલે સાદૃશ્યજન્ય સંબંધ હોય છે; જેમકે 'વાહીક (ગમાર્ગીનો અથવા જંગલી માણસ) બળદ છે' તેમાં વાહીક અને બળદ વચ્ચે સાદૃશ્ય સંબંધ છે. હવે શુદ્ધામાં કહે છે કે ગૌણીમાં સાદૃશ્ય સંબંધ છે, માટે ત્યાં વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થનો સાદૃશ્યને લીધે અભેદ છે. પણ 'ગંગા ઉપર નેસ' એમાં વાચ્યાર્થ ગંગા અને લક્ષ્યાર્થ ગંગાતટ એ બે વચ્ચે ભેદ છે અને આ ભેદભાન એ શુદ્ધા અને ગૌણીને જુદું પાડનાર તત્ત્વ છે. તે મતનું ખંડન કરતાં, લક્ષ્ય ગંગાતટ અને લક્ષક ગંગા એના વચ્ચે ભેદ પ્રતીત થતો નથી એવો મત સ્થાપી નિરાકરણ કરે છે. દલીલ એવી છે કે 'ગંગા ઉપર નેસ' એમાં 'ગંગાથી' તમારે કહેવાનો અર્થ શો છે? ગંગા એટલે ગંગાપ્રવાહ કે ગંગાતટ? અલબત્ત જવાબ એવો જ આપવો પડે કે ગંગાતટ. ત્યારે ગંગાતટ કહેવાને બદલે ગંગા કહેવાનું તમારું ખાસ પ્રયોજન શું છે? પ્રયોજન એ છે કે ગંગા એમ કહીને એ નેસની જગા પવિત્ર છે અને ઠંડી છે એમ સૂચવવા માગીએ છીએ. એટલે કે ગંગાતટ શબ્દથી પવિત્રતા અને શીતળતા સૂચવાતી નથી અને ગંગા શબ્દથી સૂચવાય છે. ત્યારે એમ જ માનવું પડે કે ગંગા ઉપર નેસ એનો અર્થ થતી વખતે 'ગંગા' અને ગંગાતટ એ બે અર્થોનો ભેદ નથી જણાતો. જો ભેદ જણાય, એટલે કે ગંગાતટ ગંગા રૂપે ન ભાસે તો પછી ઠંડી અને પવિત્રતાનો અર્થ ન થઈ શકે. માટે 'ગંગા ઉપર નેસ' એનો અર્થ થતી વખતે ગંગા અને ગંગાતટ બન્ને અર્થનો અભેદ રહે છે. હવે એમ માનો કે ગંગાનો અર્થ માત્ર ગંગાતટ એટલો જ થાય છે અને ગંગા અને ગંગાતટ વચ્ચે અભેદ નથી [illegible] એમ માનવું પડે કે પવિત્રતા ઠંડી વગેરે સૂચિત અર્થો ગંગાતટમાંથી આવ્યા. [illegible] તટ ઉપર નેસ' એ વાક્યમાં પણ પવિત્રતા અને ઠંડીનો [illegible] જ માનવું પડે. એટલે 'ગંગા ઉપર નેસ' અને 'ગંગાતટ [illegible] પક્ષે નો એક અર્થ થયો. ત્યારે પછી અભિધા અને [illegible] પો? માટે તેમાં ભેદપ્રતીતિ થતી નથી એ સ્વીકારવું [illegible] પ્રતીતિને શુદ્ધા અને ગૌણીના ભેદકતત્ત્વ તરીકે ગણવું [illegible] ય શું છે તે આગળ ૧૧ મા સૂત્રમાં કહેવાશે.

વગેરેનો બોધ થાય છે ત્યારે બન્નેના અભેદના જ્ઞાનથી જ જણાવવા ધારેલું પ્રયોજન જણાવાય છે. માત્ર ગંગાનો સંબંધ પ્રતીત થાય છે એમ કહીએ તો 'ગંગાતટ ઉપર નેસ' એવા શબ્દના પ્રયોગમાં અને લક્ષણાના પ્રયોગમાં શો ભેદ રહ્યો ?

(સૂ. ૧૪) પણ જ્યાં વિષયી અને વિષય તે તે રીતે બોલાય ત્યાં સારોપા લક્ષણા થાય છે; જે (શુદ્ધાથી) જુદી છે.

જે આરોપાય છે તે વિષયી અને જેમાં આરોપાય છે તે વિષય. જેમાં વિષયી અને વિષય બન્ને, તેમનો બન્નેનો ભેદ

આ ચર્ચા વધારે સ્ફુટ થાય તે માટે તેને નીચે પ્રમાણે સંવાદમાં ગોઠવી છે.

વાદી—'ગંગા ઉપર નેસ' એ વાક્યથી તમારે કહેવું છે શું ? ગંગા ઉપર નેસ છે એમ કહેવું છે કે ગંગાતટ ઉપર ?

પ્રતિવાદી—'ગંગાતટ ઉપર નેસ છે' એમ.

વાદી—ત્યારે 'ગંગાતટ ઉપર નેસ' કહેવાને બદલે 'ગંગા ઉપર નેસ' એમ કહેવાનું તમારૂં પ્રયોજન શું છે ?

પ્રતિવાદી—પ્રયોજન એ છે કે 'ગંગા' શબ્દથી એ જગાની શીતળતા અને પવિત્રતા સૂચવવા માગીએ છીએ.

વાદી—કેમ 'ગંગાતટ' શબ્દથી એ પ્રમાણે પવિત્રતા અને શીતળતા ન સૂચવી શકાત ?

પ્રતિવાદી—ન જ સૂચવી શકાત. ગંગાતટથી જો પવિત્રતા અને શીતળતા સૂચવાત. હોત તો ગંગા શા માટે કહેત ?

વાદી—ત્યારે તમે કબુલ કરો છો કે શીતળતા અને પવિત્રતા ગંગાતટ શબ્દથી સૂચવાતી નથી અને ગંગા શબ્દથી સૂચવાય છે ?

પ્રતિવાદી—હા.

વાદી—હવે કહો કે 'ગંગા ઉપર નેસ' એનો લક્ષણાથી અર્થ કરવામાં ગંગા અને ગંગાતટ એ લક્ષક અને લક્ષ્યનો ભેદ પ્રતીત થાય છે એમ તમે માનો છો ?

પ્રતિવાદી—હાસ્તો. ગંગા અને ગંગાતટ બે જુદાં જ છે !

ઢંકાઇ ગયા વિના, સમાન-અધિકરણથી[૨૭] જણાવાય તે લક્ષણા સારોપા લક્ષણા છે.

(સૂ. ૧૫) વિષયી જ્યારે બીજાને [વિષયને] ગળી જાય ત્યારે એ સાધ્યવસાનિકા કહેવાય. ૧૧

વાદી—અસ્તુ. ત્યારે મને જરા ફરી કહો કે 'ગંગા ઉપર નેસ' એનો અર્થ શો કરો છો ?

પ્રતિવાદી—'ગંગાતટ ઉપર નેસ' એવો.

વાદી—અસ્તુ. હવે હું પૂછું છું કે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં શીતળતા અને પવિત્રતાનું જે સૂચન થાય છે એમ તમે કહ્યું તે. કેવી રીતે થયું 'ગંગા' થી થયું કે 'ગંગાતટ' થી ?

પ્રતિવાદી—'ગંગાતટ' થી થયું.

વાદી—પણ તમે હમણાં જ કહી ગયા કે ગંગાતટ શબ્દથી ઠંડી અને પવિત્રતાનું સૂચન નથી થઇ શકતું અને એટલા માટે જ તમે 'ગંગા પર નેસ' એમ કહો છો.

પ્રતિવાદી—હા એ ખરૂં છે.

વાદી—ત્યારે ઠંડી અને પવિત્રતાનું સૂચન ગંગાતટથી નથી થયું તો હવે કહો કે શાથી થયું ?

પ્રતિવાદી—ગંગા શબ્દથી.

વાદી—પણ જો ગંગા અને ગંગાતટ બન્ને વચ્ચે ભેદ જ પ્રતીત થતો હોય તો ગંગાની ઠંડી અને પવિત્રતા ગંગાતટને શી રીતે લાગુ પડે ?

પ્રતિવાદી—હા એ વાંધો આવે ખરો.

વાદી—ત્યારે એમ જ માનવું પડે કે ગંગા અને ગંગાતટનો ભેદ લક્ષણા વ્યાપારમાં પ્રતીત નથી થતો.

પ્રતિવાદી—પણ બન્ને વચ્ચે ભેદ છે તેનું કેમ ?

વાદી—તેમાં જ લક્ષણા વ્યાપારની વિશેષતા છે. વાસ્તવિક ભેદ હોવા છતાં તે ભુલાવી પવિત્રતા શીતળતા વગેરેનું તે સૂચન કરે છે. અને હવે તમે આથી કબુલ કરશો કે શુદ્ધાલક્ષણા, ભેદ-પ્રતીતિને લીધે ગૌણીથી જુદા પ્રકારની છે એમ કહેવું બરાબર નથી.

૨૭ સમાન-અધિકરણથી, એટલે એક જ જાતની વિભક્તિવાળાં પદોથી.

જેનો આરોપ થાય છે તે વિષયી, બીજાને એટલે જેમાં આરોપાય છે તે વિષયને, પોતામાં સમાવી દે, ગળી જાય ત્યારે સાધ્યાવસાના થાય.

(સૂ. ૧૬) આ બે ભેદો સાદૃશ્યને લીધે હોય ત્યારે ગૌણ અને સાદૃશ્ય સિવાયના સંબંધને લીધે હોય ત્યારે શુદ્ધ ગણાય છે.

આ સારોપા અને સાધ્યવસાના એવા લક્ષણાના બે ભેદો સાદૃશ્યને લઈને થનારા, 'વાહીક બળદ છે' એમાં અને 'આ બળદ છે' એમાં થાય છે.[૨૮]

અહીંઆં પોતાના અર્થના (એટલે બળદપણાના) સહચારી ગુણો જેવા કે જડતા, મન્દતા, જો કે લક્ષણાથી સમજાય છે, છતાં તે ગુણો બળદશબ્દદ્વારા બીજા અર્થનો એટલે વાહીક અર્થનો અભિધાદ્વારા બોધ કરવામાં કારણભૂત થાય છે એમ કેટલાએક કહે છે. પોતાના અર્થના સહચારી ગુણના અભેદને લીધે બીજા શબ્દના અર્થમાં રહેલા ગુણોનું જ લક્ષણાથી જ્ઞાન થાય છે, બીજા શબ્દનો અર્થ અભિધાથી કહેવાતો નથી એમ બીજા કેટલાએક માને છે. સમાન ગુણના આશ્રયપણાને લીધે બીજો અર્થ જ લક્ષણાથી જણાય છે એમ બીજા કહે છે.[૨૯]

બીજી જગાએ કહ્યું છે કે "વાચ્યાર્થની સાથે અવિનાભાવ રાખનારા અર્થની પ્રતીતિ તે (શુદ્ધા) લક્ષણા. લક્ષ્યાર્થ વ્યક્તિના ગુણો સાથે (મુખ્યાર્થનો) સંબંધ હોવાને લીધે જે વૃત્તિ થાય છે

---

૨૮ સારોપા—'વાહીક બળદ છે' એ સારોપા છે, કારણકે તેમાં વિષય વાહીક અને વિષયી બળદ બન્ને પોતપોતાને રૂપે સમાનાધિકરણથી કહેવાયા છે. વાહીકને ઉદ્દેશીને આપણે કહીએ 'આ બળદ છે' ત્યારે એ સાધ્યવસાના થઇ.કારણકે એમાં બન્ને બોલાતાં નથી માત્ર વિષયી જ બોલાય છે, એટલે કે વિષયી વિષયને ગળી જાય છે. વાહીક શબ્દ મૂળ બાહીક હશે. તેનો અર્થ બહાર રહેનારો, સભ્ય લોકોની બહાર રહેનાર–અસભ્ય એવો થાય.

૨૯ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે 'વાહીક બળદ છે' એમાં બળદ શબ્દ વાહીક સાથે અન્વય કેવી રીતે પામે છે. તે સંબંધી ત્રણ જુદા જુદા મતો ટાંકે છે. પહેલો મત એવો છે કે બળદ શબ્દનો મુખ્યાર્થ બાધિત થતાં તે પોતાના અર્થના સહચારી

ત ગાણી વૃત્તિ કહેવાય છે." અહીં અવિનાભાવનો અર્થ માત્ર સંબંધ એટલો જ છે, નહિ કે એકના સિવાય બીજાનું ન હોવું તે. તેવો અર્થ કરીએ તો "માંચડા બૂમો પાડે છે" વગેરેમાં લક્ષણા ન થઈ શકે. અવિનાભાવ સંબંધમાં આક્ષેપથી એટલે કે અનુમાનથી પ્રસિદ્ધિ થતી હોવાથી લક્ષણાનો ઉપયોગ નથી એમ કહી ગયા છીએ.

"ઘી આવરદા છે" "આ જ આવરદા છે" વગેરેમાં સાદૃશ્યથી ભિન્ન એવો કાર્ય-કારણભાવ વગેરે રૂપ બીજો સંબંધ છે. આ વગેરે [શુદ્ધાનાં] ઉદાહરણોમાં કાર્ય-કારણભાવ વગેરે રૂપ સંબંધના હેતુથી આરોપા અને સાધ્યવસાના બને છે.

અહીં ગૌણીના બે ભેદોમાં, (પહેલામાં) તફાવત છતાં એકતાનું જ્ઞાન કરવું તથા (બીજામાં) સર્વ પ્રકારે અભેદનું જ્ઞાન કરવું એ પ્રયોજન છે. શુદ્ધાના બે ભેદોમાં તો બીજા (પદાર્થો)થી વિલક્ષણ રીતે, અને અવ્યભિચારથી એટલે અપવાદ વિના કાર્ય-કારિત્વ વગેરે બતાવવું એ પ્રયોજન છે.

કોઈ જગાએ તાદર્થ્યથી[30] ઉપચાર[31] કરવામાં આવે છે જેમકે ઇન્દ્ર માટેનો થાંભલો ઇન્દ્ર કહેવાય. કોઈ જગાએ માલીક-નોકરના સંબંધથી જેમકે રાજાનો માણસ રાજા, કોઈ જગાએ અવયવ-અવયવીના સંબંધથી જેમકે હાથના આગલા ભાગના અર્થમાં અગ્રહસ્ત કહેવાને બદલે હસ્ત શબ્દ બોલાય છે. કોઈ જગાએ તેના કામના લીધે જેમકે સુતાર ન હોય તે સુતાર કહેવાય.

ગુણો જડતા અને મન્દતાનો લક્ષણાથી બોધ કરે છે અને પછી એ ગુણોના બલથી તે વાહીકનો અર્થ અભિધાથી બતાવે છે. બીજો મત એવો છે કે જડતા મન્દતા વગેરે પોતાના અર્થના સહચારી ગુણો અને વાહીકમાં આવેલા તેવા ગુણોનો અભેદ હોવાથી વાહીકમાં આવેલ ગુણોનો જ લક્ષણાથી બોધ થાય છે. ત્રીજો મત એવો છે કે બળદના ગુણો છે એ જ ગુણોનો વાહીક આશ્રય કરે છે માટે એ આશ્રયરૂપ વાહીકના અર્થનો જ લક્ષણાથી બોધ થાય છે. આ ત્રીજો મત ગ્રંથકર્તાનો પોતાનો હોવાથી આગળ તેનું સમર્થન કરે છે.

૩૦ તાદર્થ્ય—તેને અર્થે, એટલે તેને માટે હોવાપણું.

૩૧ ઉપચાર—લક્ષણા વ્યાપારથી વ્યવહાર.

(સૂ. ૧૭) તેથી લક્ષણા ૭ પ્રકારની છે. ૧૨

પહેલાં ગણાવેલા ભેદો સાથે.[32]

અને તે

(સૂ. ૧૮) રૂઢિને લઇને થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય વિનાની અને પ્રયોજનને લીધે થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય-વાળી હોય છે.

કારણકે પ્રયોજનનો બોધ વ્યંજન વ્યાપારથી જ થાય છે.

(સૂ. ૧૯) તે ગૂઢ અથવા અગૂઢ હોય છે.

તે એટલે વ્યંગ્ય.

ગૂઢ નીચે પ્રમાણે જેમકેઃ—

૩૩ મુખે સ્મિત વિકાસિયું, વશ કરેલ વાંકી દૃગ;
મદે મલપતી ગતિ, મતિ ન ઠામ એકકે ઠરે;
ઉરે સ્તન-કળી ફુટી, જઘન અંસબંધક્ષમ;
શું જોબન બહાર છે, શશિમુખી શરીરે ખિલ્યો. ૯

અગૂઢનો જેમકેઃ—

૩૪ શ્રીસંગથી અબુધો પણ, પાવરધાં થાય ચતુર ચરિતોના;
ઉપદેશે હાવભાવ યૌવનમદ એ જ લલનાને. ૧૦

---

૩૨ ૭ પ્રકારની નીચે પ્રમાણે.

શુદ્ધા

ઉપાદાન જેમકે ભાલાપ્રવેશ કરે છે, ડાંગો પ્રવેશ કરે છે.

લક્ષણ જેમકે ગંગા ઉપર નેસ.

સારોપા જેમકે ઘી આવરદા છે.

સાધ્યવસાના જેમકે આ આવરદા છે.

ગૌણી

સારોપા જેમકે વાહીક બળદ છે.

સાધ્યવસાના જેમકે આ બળદ છે.

૩૩ < જેમાં સ્મિત વિકસેલું છે એવું મુખ છે; જેણે વક્રતાને વશ કરી છે એવો દૃષ્ટિપાત છે; જેમાં વિભ્રમો ઉભરાઇ જાય છે એવી ગતિ છે; જ્યાં સ્તનકળિ ફુટી છે એવું ઉર છે; અંસબંધને સહન કરી શકે એવું જઘન છે; અહો ચન્દ્રમુખીના શરીરમાં યૌવનનો ઉદય (શો) ખીલે છે. >

૩૪ < લક્ષ્મીના પરિચયથી, જડ પણ ચતુરોની રીતભાતના જાણકાર થાય છે; જુવાનીનો મદ જ કામિનીઓને લલિત ભાવો ઉપદેશે છે. <

અહીં 'ઉપદેશે' એ પદ (અગૂઢવ્યંગ્યવાળું છે.)[૩૪ક]

(સૂ. ૨૦) તેથી આ ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે. ૧૩

અવ્યંગ્યા, ગૂઢવ્યંગ્યા અને અગૂઢવ્યંગ્યા.

(સૂ. ૨૧) તે લક્ષણાનો આધારભૂત [શબ્દ] લાક્ષણિક કહેવાય છે.

શબ્દ[૩૫] એવો સંબંધ લેવાનો છે. આધાર એટલે આશ્રય.

(સૂ. ૨૨) તેમાં (એટલે પ્રયોજનમાં) થતો જે વ્યાપાર તે વ્યંજનારૂપ છે.

શાથી, તો કહે છે કે

(સૂ. ૨૩) જેની પ્રતીતિ કરવાને માટે લક્ષણાનો આશ્રય લેવામાં આવે છે (૧૪) તે કેવળ શબ્દથી સમજાતા ફળમાં વ્યંજના સિવાય બીજી ક્રિયા નથી.

પ્રયોજન સમજાવવાની ઇચ્છાથી જ્યાં લક્ષણા વડે શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યાં બીજા કશાથી તેનું એટલે પ્રયોજનનું જ્ઞાન થતું નથી, પણ તે શબ્દથી જ થાય છે. અને અહીં વ્યંજના સિવાય બીજો વ્યાપાર નથી.

કારણકે—

(સૂ. ૨૪) સંકેત ન હોવાથી અભિધા ન હોઈ શકે.

'ગંગા ઉપર નેસ' વગેરેમાં જે પાવનત્વ વગેરે ધર્મો તટ વગેરેમાં સમજાય છે તે ધર્મોમાં ગંગા વગેરે શબ્દોનો સંકેત નથી.

(સૂ. ૨૫) હેતુ ન હોવાથી લક્ષણા ન હોઈ શકે. ૧૫

મુખ્યાર્થનો બાધ વગેરે ત્રણ હેતુ.

તે આ પ્રમાણે

(સૂ. ૨૬) [પ્રયોજનનો બોધક લક્ષણા વ્યાપાર ન હોઇ શકે કારણકે] લક્ષ્ય અર્થ છે તે કાંઇ મુખ્ય નથી, વળી તેનો કાંઈ બાધ થતો નથી, ફળની સાથે કાંઇ

૩૪ક. ઉપદેશવાની ક્રિયા યૌવનમદ, અચેતન, કરી શકે નહિ તેથી, અનાયાને—સ્ફુટ શબ્દો વિના જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે એવો વ્યંગ્યાર્થ વાચ્ય જેટલો જ સુગમ છે માટે આ અગૂઢવ્યંગ્ય છે.

૩૫. પાંચમા સૂત્રમાં આવેલા 'શબ્દ' શબ્દની સાથે આ સૂત્રનો અન્વય કરવાનો છે એવો અર્થ છે.

સંબંધ નથી, તેમાં (એટલે પ્રયોજનમાં) કાંઈ બીજું પ્રયોજન નથી તેમજ શબ્દનો અર્થ થવામાં હરકત થતી નથી. ૧૬

જેમ ગંગા શબ્દનો પ્રવાહ અર્થમાં બાધ થવાથી તે તટને લક્ષે છે તે મુજબ જો તટમાં પણ બાધ હોય તો પ્રયોજનને લક્ષે; તેમજ તટ મુખ્ય અર્થ નથી, તેમજ અહીંઆં (તે મુખ્ય અર્થનો) બાધ પણ થતો નથી, તેમજ ગંગા શબ્દના થતા તટ અર્થને લક્ષણાથી સમજાતા પવિત્રતા વગેરે સાથે સંબંધ નથી, તેમજ પ્રયોજનનો લક્ષણાથી બોધ થવામાં બીજું કોઈ પ્રયોજન નથી, તેમજ ગંગા શબ્દ જેમ તટનો બોધ કરવાને અસમર્થ છે તે પ્રયોજનનો બોધ કરવાને અસમર્થ નથી.

(સૂ. ૨૭) એમ છતાં પણ [પ્રયોજનમાં બીજુ પ્રયોજન સ્વીકારીએ તો] અનવસ્થા થાય કે જે મૂળનો ક્ષય કરનારી છે.

એમ છતાં પણ જો પ્રયોજન લક્ષાતું હોય તો તે બીજા પ્રયોજનને લઈને લક્ષાય, તે વળી બીજા પ્રયોજનને લઈને એ પ્રમાણે અનવસ્થા થાય જેને લઈને પ્રસ્તુત પ્રયોજન પ્રતીત જ ન થઈ શકે.

ધારો કે "પવિત્રતા વગેરે ધર્મોથી યુક્ત તટ લક્ષાય છે, અને 'ગંગાના કિનારા ઉપર નેસ' એથી વધારે અર્થનું જ્ઞાન એ પ્રયોજન છે માટે વિશિષ્ટમાં જ (એટલે કે પવિત્રતાથી યુક્ત તટમાં જ) લક્ષણા થાય છે તો પછી વ્યંજનાનું કામ શું છે?" તો કહે છે કે

(સૂ. ૨૮) પ્રયોજન સાથે લક્ષ્યાર્થ જ ઘટતો નથી. ૧૮

શાથી? તો કહે છે કે

(સૂ. ૨૯) જ્ઞાનનો વિષય બીજો છે અને જ્ઞાનનું ફળ બીજું કહેવાયું છે.

નીલ વગેરે, પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાનનો વિષય છે. તેનું ફળ તે પ્રકટતા[૩૬] અથવા સંવિત્તિ[૩૭] છે.

૩૬–૩૭ પ્રકટતાઃ—કુમારિલભટ્ટના મતે જ્ઞાનનું ફળ પ્રકટતા છે. ધારો કે મેં ઝાડ જોયું તો ઝાડ એ જ્ઞાનનો વિષય થાય છે. પણ તે સાથે

(સૂ. ૩૦) એ પ્રમાણે વિશિષ્ટમાં લક્ષણા ન હોય ત્યારે.
આનો ખુલાસો થઈ જાય છે.
(સૂ. ૩૧) વિશેષો તો લક્ષિતમાં હોય. ૧૮

તટ વગેરેમાં પવિત્રતા વગેરે જે વિશેષો છે તે અભિધા તાત્પર્ય અને લક્ષણાથી ભિન્ન એવા ચોથા વ્યાપારથી જણાય એવા છે. વ્યંજન, ધ્વનન, દ્યોતન વગેરે શબ્દોથી બોલાતો તે વ્યાપાર અવશ્ય સ્વીકારવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે લક્ષણા-મૂળવાળું વ્યંજકત્વ કહ્યું. હવે અભિધા-મૂળવાળું કહે છે.

(સૂ. ૩૨) સંયોગ વગેરેથી અનેક અર્થવાળા શબ્દનું વાચકત્વ નિયન્ત્રિત થયા બાદ વાચ્ય નહિ એવા અર્થનો બોધ કરનાર વ્યાપાર તે અંજન એટલે વ્યંજના છે.

“ શબ્દના અર્થનો ખાસ નિશ્ચય ન થઈ શકતો હોય ત્યાં નીચેનાં કારણો ખાસ અર્થની સ્મૃતિ કરાવે છે:-સંયોગ, વિપ્રયોગ, સાહચર્ય, વિરોધિતા, પ્રયોજન, પ્રકરણ, લિંગ એટલે ચિહ્ન, બીજા શબ્દોની સંનિધિ, સામર્થ્ય, ઔચિત્ય, દેશ, કાલ, લિંગ, સ્વર વગેરે.”

આ કહેલી રીત પ્રમાણે [નીચેનાં ઉદાહરણોમાં અનુક્રમે સંયોગ વગેરેથી નીચેના શબ્દો નીચેના અર્થમાં નિયન્ત્રિત થાય છે જેમકે:–]

‘શંખચક્રવાળો હરિ’ [38] અને ‘શંખચક્ર વિનાનો હરિ’ એમાં અચ્યુત (ના અર્થ)માં, ‘રામલક્ષ્મણ’[39] એમાં દશરથપુત્રમાં,’ તેમની ગતિ રામાર્જુન[40] જેવી થઈ’ એમાં (રામ) ભાર્ગવમાં [પરશુરામ] અને

જડમાં જણાવાપણાનો ધર્મ પણ આવે છે, એને પ્રકટતા કહે છે. એ પ્રકટતા એ જ્ઞાનનું ફળ છે. પ્રભાકર અને બીજા તાર્કિકો એમ કહે છે કે જડ એ જ્ઞાનનો વિષય છે, એ જડ મેં જાણ્યું એવું મારામાં ભાન થાય છે— સંવિત્તિ થાય છે. પ્રકટતા વસ્તુધર્મ છે, સંવિત્તિ આત્મધર્મ છે. બન્નેને મતે વિષય અને ફળ હમેશાં જુદાં હોય છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ લક્ષણાના વિષય (ગંગાતટ) ને તેના ફલ (પાવનત્વ વગેરે) થી ભિન્ન જાણવો જોઈએ એવો મમ્મટનો આશય છે.

૩૮ હરિનો બીજો અર્થ ઘોડો, સર્પ વગેરે થાય છે

૩૯-૪૦ બલરામ, પરશુરામ, દાશરથિરામ, એ સર્વે રામ કહેવાય છે.

(અર્જુન) કાર્તવીર્યમાં [સહસ્રાર્જુન], 'ભવનો નાશ કરવા માટે સ્થાણુને[41] ભજ' તેમાં શિવમાં, 'દેવ[42] બધું જાણે છે' ત્યાં આપમાં, 'મકરધ્વજ[43] કોપ્યો' એમાં કામમાં, 'ત્રિપુરારિ દેવનું' એમાં શંભુમાં, 'મધુવડે[44] કોકિલ મત્તછે' એમાં વસંતમાં, 'દયિતાનું મુખ રક્ષણ[45] કરો' તેમાં સંમુખપણામાં, 'અહીં પરમેશ્વર[46] બિરાજે છે' એમાં રાજધાની રૂપ દેશને લીધે રાજામાં, 'ચિત્રભાનુ પ્રકાશે છે' એમાં દિવસે સૂર્યમાં અને રાત્રે અગ્નિમાં, 'મિત્ર[47] પ્રકાશ્યું' ત્યાં ભાઇબંધમાં,' અને 'મિત્ર[48] પ્રકાશ્યો' ત્યાં સૂર્યમાં. 'ઇન્દ્ર-શત્રુ'[49] વગેરેમાં (સ્વરભેદ) વેદમાં જ વીશેષ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, કાવ્યમાં નહિ.

વગેરે શબ્દથી નીચે જણાવેલા શ્લોકમાં અભિનય વગેરેથી અર્થનો નિશ્ચય થાય છે.

---

૪૧ સ્થાણુનો બીજો અર્થ ઠુંઠું થાય છે.

૪૨ દેવ શબ્દ દેવતાના અર્થમાં તેમજ કોઇને માનાર્થે પણ વપરાય છે.

૪૩ મકરધ્વજનો બીજો અર્થ સમુદ્ર થાય છે.

૪૪ મધુનો બીજો અર્થ મધ.

૪૫ મુખ એટલે મોંઢું અને સંમુખપણું એવા બે અર્થો થાય છે.

૪૬ પરમેશ્વર શબ્દ રાજાના અર્થમાં પણ વપરાય છે.

૪૭–૪૮ મિત્ર. સંસ્કૃતમાં મિત્ર નાન્યેતર જાતિ હોય ત્યારે સખા અને નરજાતિ હોય ત્યારે સૂર્યના અર્થમાં વપરાય છે.

૪૯ इन्द्रशत्रुः એ સંસ્કૃત સામાસિક પદ છે. તે સમાસ બે રીતે છોડી શકાય. તત્પુરુષ સમાસ લઇએ તો 'ઇન્દ્રનો શત્રુ–એટલે મારનાર' એવો અર્થ થાય છે. જો બહુવ્રીહિ લઇએ તો 'ઇન્દ્ર જેનો શત્રુ—મારનાર છે,' એવો થાય છે. વેદમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં આદ્યપદ અને તત્પુરુષમાં અન્ત્યપદ ઉદાત્ત સ્વરવાળું હોય છે. કથા એવી છે કે ઇન્દ્રને મારવાનો વર માગવા વૃત્રે इन्द्रशत्रुः થવા વરદાન માગ્યું પણ અન્ત્યપદ ઉદાત્ત બોલવાને બદલે તે આદ્યપદ ઉદાત્ત બોલ્યો તેથી 'હું ઇન્દ્રને મારૂં' એને બદલે 'ઇન્દ્ર મને મારે' એવો અર્થ ફરી ગયો. એવી રીતે સ્વરના અપરાધથી વૃત્ર માર્યો ગયો એવી કથા છે. આ સ્વરથી વેદમાં અર્થફેર થઈ શકે છે, કાવ્યમાં નહિ.

[50]આટાદશાં જ ઉદ્ગમે, આટલી કે માત્ર આંખપાંદડીએ,
આટલી થઈ અવસ્થા દિવસો આટલા જ દિવસમાં. ૧૧

આ પ્રમાણે સંયોગ વગેરેથી બીજા અર્થનું નિવારણ થઈ ગયા પછી પણ કોઈ જગ્યાએ અનેકાર્થ શબ્દના બીજા અર્થનો બોધ જે થાય છે ત્યાં અભિધા નથી, કારણકે તેનું નિયમન થઈ ગયું છે, તેમ લક્ષણા નથી, કારણકે મુખ્યાર્થનો બાધ વગેરે નથી, પણ અહીં અંજન એટલે વ્યંજન એ જ વ્યાપાર છે. જેમકે:—

"[51]પૂરેપૂરું ન થાય તન! ઉચ્ચ તું વંશ મોટો!
મૂક્યા શિલીમુખ, ન થાય ગતિ નિરુદ્ધ,
એ ભદ્ર આન પરવારણનો હમેશ
દાનાંબુના ઝરણથી કર રૂડે સુહાતો. ૧૨

(સૂ. ૩૩) તેથી યુક્ત તે વ્યંજક શબ્દ.

તેથી યુક્ત એટલે વ્યંજનાથી યુક્ત.

(સૂ. ૩૪) જેથી કરીને તે (વ્યંજક શબ્દ) પોતાના મુખ્ય અર્થના વ્યવધાનવાળો થઈને તેવો (વ્યંજક) બને છે તેથી કરીને (મુખ્ય) અર્થ પણ મદદગાર થવાને લીધે તે જગાએ વ્યંજક ગણાય છે. ૨૦

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં શબ્દાર્થના સ્વરૂપના નિર્ણયનો બીજો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૫૦ <આવડાં સ્તનવાળી આવડી આંખપાંદડીવાળીની આવી અવસ્થા આટલા દિવસમાં થઈ.>

૫૧ <ભદ્રસ્વરૂપવાળાનો મુશ્કેલીથી પહોંચી શકાય એવા શરીરવાળાનો વિશાળ વંશની ઉન્નતિવાળાનો, શિલીમુખ એટલે બાણનો સંમદ કર્યો છે એવાનો અબાધિત ગતિવાળાનો, પર એટલે શત્રુના વારણનો, નિવારકનો કર હમેશાં દાનામ્બુના સેકથી સુંદર રહેતો.>

રાજામાં પૂરેપૂરો અર્થ નિયન્ત્રિત થવા છતાં આ શ્લોકમાંથી હાથીના વર્ણનનો અર્થ નીકળે છે. તેમાં ભદ્રનો અર્થ ભદ્રજાતિનો હાથી, દુરારોહ એટલે ઉપર ચઢવામાં મુશ્કેલી પડે એવો (ઊંચો), શિલીમુખ એટલે ભમરા (તેના કુંભસ્થળમાંથી ઝરતા મદને લીધે આકર્ષાયેલા) પરવારણ એટલે ઉત્કૃષ્ટ હાથી, કર એટલે સૂંઢ અને દાન એટલે મદ જે ઝરવાથી સુંદર દેખાય એવો અર્થ.

ત્રીજો ઉલ્લાસ

(સૂ. ૩૫) તેમના અર્થો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે.

તેમના એટલે વાચક લાક્ષણિક વ્યંજક શબ્દોના. અર્થો એટલે વાચ્ય લક્ષ્ય વ્યંગ્ય અર્થો.

(સૂ. ૩૬) અર્થની વ્યંજકતા હવે કહેવાય છે.

કેવી? તો કહે છે કે

(સૂ. ૩૭) બોલનાર, સમજનાર, કાકુ,[1] વાક્ય, વાચ્યાર્થ, ત્રાહિતની સંનિધિ, (૨૧) પ્રસ્તાવ, દેશ, કાલ વગેરેની વિશેષતાને લઇને પ્રતિભાશાલી માણસોને થતા બીજા અર્થના બોધમાં કારણભૂત થતો એવો જે અર્થનો વ્યાપાર તે જ વ્યક્તિ (એટલે વ્યંજના) છે. ૨૨

સમજનાર એટલે જેને સમજાવવા માટે બોલાય છે તે, કાકુ એટલે ધ્વનિ (ઉચ્ચાર)નો વિકાર. પ્રસ્તાવ એટલે ચાલુ વિષય—પ્રસંગ, અર્થનો એટલે તે વાચ્ય, લક્ષ્ય, વ્યંગ્ય રૂપી (અર્થનો).

ક્રમે ઉદાહરણો—

[2] અતિશે ભારે બેડું, ભરીને સખિ! હું ઉતાવળી આવી.
થાકથી સાસે શેદે, લેવાણી; લઉં ઘડી વિસામો. ૧૩

આમાં ચૌર્યરત છુપાવે છે એ સમજાય છે.

[3] ઉજાગરો, દુર્બળતા, ચિંતા, ભારે શરીર, નીસાસે;
હું મન્દભાગી માટે સખિ, સૌ તુજને ય અરર પીડે છે. ૧૪

---

૧ "શોક, ભય આદિથી થતો કણ્ઠધ્વનિનો જે વિકાર તે કાકુ (સ્ત્રી-લિંગ) છે." 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः॥' અમરકોશ.

૨ બોલનાર કોણ છે તે ઉપરથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <અતિ ભારે પાણીનો ઘડો લઇને સાખ હું ઉતાવળથી આવી છું. શ્રમથી પરસેવો વળવાથી અને શ્વાસ ચઢવાથી નિર્બળ થએલી હું ઘડી થાક ખાઉં છું.>

૩ કોને કહેવામાં આવે છે તે ઉપરથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < નિશ્વાસ સાથે ઉજાગરો, દુર્બળતા, ચિંતા, મન્દતા, હું મન્દભાગિની માટે તને પણ પીડે છે. >

આમાં પોતાના કામુક સાથે દૂતીએ ઉપભોગ કર્યો એવી વ્યંજના છે.

૪ અવસ્થા એવીમાં નૃપપરિષદે દ્રૌપદી દીઠી,
વને વ્યાધો સાથે ઘણું ય વસિયા વલ્કલ ધરી;
વિરાટપ્રાસાદે અકરમ કર્યાં ગુપ્ત રહીને,
કહ્યું, હું ખીજાયે, ગુરુ મુજશું ખીજે, ન કુરુને ! ૧૫

અહીં. મારા તરફ ખેદ યોગ્ય નથી, કુરુ તરફ છે એમ કાકુથી સૂચન થાય છે. અહીં કાકુ વાચ્યની સિદ્ધિકારક છે માટે આ ગુણીભૂતવ્યંગ્ય કાવ્ય છે એવી શંકા કરવી નહિ. શાથી જે કાકુદ્વારા માત્ર પ્રશ્ન વ્યક્ત થઈને જ (વાચ્યની) વિશ્રાન્તિ એટલે સમાપ્તિ થાય છે.[5]

---

૪ કાકુની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <પાંચાલતનયાને તે અવસ્થામાં રાજસભામાં જોઈને, અને વનમાં વ્યાધો સાથે વલ્કલ પહેરીને ઘણા કાળ રહ્યા તે જોઈને, અયોગ્ય કામ કરતાં છાના વિરાટને ઘેર રહ્યાં તે જોઈને, મોટાભાઈ હું ખેદ પામતાં મારા વિશે ખેદ પામે છે; હજી સુધી કુરુઓ તરફ નહિ !>

૫ આ દાખલો ધ્વનિ કાવ્યનો છે, અને 'પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યાર્થ કાકુથી સૂચવાય છે' એમ સાબીત કરવા માટે મમ્મટે આપેલ છે. હવે કોઈને કદાચ શંકા થાય કે આ દાખલો ધ્વનિ કાવ્યનો નથી, પણ ગુણીભૂત વ્યંગ્યનો છે તો એવી શંકાના નિવારણ માટે આ ટીકા આપેલી છે. આ શંકા થવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે. ગુણીભૂતવ્યંગ્યમાં વ્યંગ્યનું કામ વાચ્ય સમજાવવાનું હોય છે, એટલે કે વાચ્યની સિદ્ધિમાં વ્યંગ્ય અંગભૂત થાય છે. એવા ગુણીભૂતવ્યંગ્યમાં કાકુ વપરાય છે જેમકે આગળ ભીમ કહે છે કે "રોણું ન કોપથી રણે શત કૌરવોને," (જુઓ ઉદા ૧૩૧) અહીં વાચ્યાર્થ બેસતો કરવાને જ "રોણીશ જ" એવા વ્યંગ્યાર્થની મદદ લેવી પડે છે અને ત્યાં દાખલો ગુણીભૂત વ્યંગ્યનો થાય છે, માટે કદાચ શંકા થાય કે આ જગાએ અપેલો દાખલો પણ ગુણીભૂત વ્યંગ્યનો હોય. મમ્મટ આ શંકા અયોગ્ય ગણે છે. તેનું કારણ એવું બતાવે છે કે આ શ્લોકમાં વ્યંગ્ય, વાચ્યની સિદ્ધિ માટે જરૂરનો નથી. અહીં કાકુદ્વારા માત્ર પ્રશ્ન જ વ્યક્ત કર્યો છે. એટલે કે કાકુ એવો પ્રશ્ન સૂચિત કરે છે કે

[6] ત્યારે કપોલ મારે ચોટેલી બીજે ન દૃષ્ટિ ફેરવતો,
અત્યારે એજ હું છું, એ જ કપોલો, ન એ દૃષ્ટિ. ૧૬

મારા કપોલમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી મારી સખીને જોતાં તારી નજર બીજી જ હતી, તે ગઈ એટલે જૂદી જ થઈ ગઈ, કેવું તારૂં છાનું કામુકત્વ છે! એમ અહીં સૂચવાય છે.

[7] રેવાનો આ, સરસ કદલી હારથી, પ્રાન્ત શોભે,
કુંજશ્રીથી જહીં વિકસતા વિભ્રમો કામિનીના;
ક્રીડાના ત્યાં સુહૃદસરખા વાયુ તે તન્વિ વાય
જેની આગે, મનસિજ ધસે, કોપ ધારી કવેળે. ૧૭

અહીં ક્રીડા માટે પ્રવેશ કર એવો વ્યંગ્યાર્થ છે.

[8] સાસુ નમેરી કરાવે હું પાસે ઘરનું વૈતરૂ સઘળું.
વીસામો ખાવાનું સાંજ પડયે ઘડી બને ન બને. ૧૮

"વડીલ ભાઇ હજુ કૌરવો તરફ ક્રોધ કરતા નથી?" અને એ સૂચનથી જ વાચ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તે પછી પાછું એમ સૂચિત થાય છે કે ગુરુનો મારા તરફનો કોપ અયોગ્ય છે અને એ વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થ પ્રશ્ન કરતાં પ્રધાનપણે અભિપ્રેત હોવાથી આ કાવ્યમાં વ્યંગ્ય પ્રધાન છે એટલે કે આ ધ્વનિ કાવ્ય છે.

૬ વાક્યની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < તે વખતે મારા ગણ્ડસ્થલમાં નિમગ્ન થએલી—ચોટી ગએલી—દૃષ્ટિ બીજે ફેરવતો ન હતો; અત્યારે તેની તેજ હું છું, તેના તે જ કપોલ છે, પણ દૃષ્ટિ તેની તે નથી.>

૭ વાચ્યની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < નર્મદાનો આ ઊંચો પ્રદેશ સરસ કેળોની હારથી અતિશય શોભાયમાન છે; ત્યાં ઘાડા કુંજથી રમણીઓના વિભ્રમ અંકુરિત થાય છે. વળી હે તન્વિ! અહીંઆં સુરતાનુકૂલ વા વાય છે જેની આગળ અયોગ્ય સમયે કોપ ધરીને મન્મથ સરે છે. >

૮ ત્રાહિત માણુસની સંનિધિથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <અનાર્દ્ર-મનવાળી સાસુ બધા ઘરના કામમાં મને પ્રેરે છે. સાંજે ઘડી બેઘડી વિસામો મળે ને નયે મળે. >

અહીં સાંઝે મળવાનો વખત છે એમ સાવિતને કોઈ સ્ત્રી સૂચવે છે.

૯ પ્હોર માત્ર થાતાંમાં, આવી પ્હોંચશે આજ પિયુજી તારા;
તો શું સખી ઊભી છે, ઘર કામે ઝટ વળગી જાને. ૧૯

અહીં ઉપપતિ તરફ જવા તૈયાર થયેલીને 'આ ઠીક નથી' એમ કહી કોઈ રોકે છે.

૧૦ તમે વીણો ફૂલ બીજે જઈને, અહીં રહીને સખીઓ હું વીણું છું;
ફરી ન આપે મુજથી શકાય; ભલાં થઈને, કહું હાથ જોડી. ૨૦

આ જગા એકાન્તવાળી છે માટે છૂપા કામુકને અહીં મોકલ એમ વિશ્વાસુને કોઈ કહે છે.

વહિલોને વશ પિયુજી, તમને શું કહું હું મન્દભાગી છું;
આજ જાઓ છો? જાઓ, કરવાનું કરીશ આપુઠા સુણશો. ૨૧

આમાં જો આજે વસંત સમયે જઈશ તો હું નહિ જીવું; તારી ગતિ તો હું જાણતી નથી એવું વ્યંગ્ય છે.

વગેરે [સાડત્રીશમા સૂત્રમાં]થી ચેષ્ટા વગેરે સમજવાનાં છે. તેમાં ચેષ્ટાનું વ્યંજકપણું જેમકે—

---

૯ પ્રસંગની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <સંભળાય છે કે તારો પ્રિય આજે એક પહોર માત્રમાં આવી પહોંચશે; આમને આમ ક્યાંસુધી ઊભી રહીશ; માટે જે કરવું હોય તે તૈયાર કર.>

૧૦ સ્થાનની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <સખીઓ! તમે બીજે જઈને ફૂલ ભેગાં કરો. હું અહીંઆ કરું છું. મારાથી બહુ દૂર જવાય એમ નથી. હાથ જોડું છું.>

૧૧ કાલની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <વહીલોને પરવશ પ્રિય! હું તને શું કહું. હું જ મન્દભાગિની છું. આજ પ્રવાસે જાય છે તો જા. મારે કરવાનું છે તે તું તારી મેળે સાંભળીશ.>

[12]દ્વારે પાસ હું આવતાં, છબીલીએ, સૌન્દર્યના સારની
શ્રીએ, બેઉ ઉરુ પ્રસાર્યાં ભીડીયા અન્યોન્ય, ઓઢ્યું મુખે
આધું વસ્ત્ર શિરેથી, ચંચલ દૃગો નાખી નીચે, તે ક્ષણે
સાને વાણી નિવારી ને ભુજલતા સંકોચી સંકેતમાં. ૨૨

અહીં ચેષ્ટા વડે છૂપા આવેલા પોતાના કાન્ત તરફ પોતાના આસ્થ ભાવનો ધ્વનિ કરેલો છે.

સમજવામાં જિજ્ઞાસા ન રહી જાય માટે અને અવસર પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી વારંવાર ઉદાહરણો આપ્યાં છે.[13]

બોલનાર વગેરેનો પરસ્પર સંયોગ હોય ત્યારે બેના સંયોગ વગેરે ભેદથી (ઉદાહરણો) આપવાં; આજ ક્રમથી લક્ષ્ય અને વ્યંગ્યનાં વ્યંજકપણાનાં પણ ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

(સૂ. ૩૮) શબ્દ પ્રમાણથી જણાયેલો અર્થ બીજા અર્થનું સૂચન કરે છે, તેથી અર્થના વ્યંજકપણામાં શબ્દ સહકારી ગણાય છે. ૨૩

શબ્દ પ્રમાણ કહીને એમ સૂચવે છે કે (શબ્દથી) અન્ય પ્રમાણદ્વારા સમજાતો અર્થ વ્યંજક થતો નથી.

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં અર્થની વ્યંજકતાના નિર્ણયનો ત્રીજો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૧૨ ચેષ્ટાની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <હું જ્યારે બારણાની નજીક આવ્યો ત્યારે સકલ સૌન્દર્યના સારની શોભાવાળી તેણે ઉરુયુગને પહોળા કરી ભેગા કરી દીધા. સાલ્લો આઘો ઓઢ્યો. ચંચલ લોચનને નીચાં નમાવ્યાં; તે સમયે વાણીને રોકી ભુજલતાનો સંકોચ કર્યો.>

૧૩ સમજવામાં કશો પણ સંદેહ ન રહે તે માટે આટલાં બધાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. પરંપરાપ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે શ્રીવાગ્દેવતાવતાર મમ્મટ બહુ જ થોડું કહી કામ સારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે આટલાં બધાં ઉદાહરણોનું કારણ આપે એ એને માટે ઉચિત છે.

[૪૭]અજું, રીસથી દેહની સુખ પ્રિયા, વાદી અને સામથી
રપટી માં કરી કૈનો આહર્નો ધની કરાને ઠીકી આવ મેં;
જ્યાં મોઢું દઈ ચાટુ વાક્ય કહીને જરી મનાવા પ્રિયા
નિદ્રા છૂટી કયો ગરીબ વિધિએ ચુંબ્યે અને ત્યાં અપી ૪૭

અહીં વિધિ તરફ ઈંચ્યો છે.

(સૂ. ૪૯) અનુચિતરીતે પ્રયુક્ત થતાં તેના આભાસો કહેવાય છે.

તેના આભાસો એટલે રસાભાસો અને ભાવાભાસો. તેમાં રસાભાસ જેમકે

[૪૮]સ્તનું વામાક્ષી ! હો, કાળ ન ગમતું જે વિણ તને ?
તજ્યા કેણે પ્રાણો રણમખમહીં યોધનાં તું જે ?
કહો કેના નેત્રા, શશિમુખિ ! તું આલિંગન કરે ?
તપસ્વી હો જોયો, મદનનગરી ! ધ્યાન તું ધરે ? ૪૮.

અહીંઆં 'સ્તનું' ઈત્યાદિ શબ્દે સંબોધમાં આવેલું તેણીની અનેક ક્રિયાઓનું કથન તેણીના અનેક કામુક વિષેના અભિલાષને વ્યંજિત કરે છે. ભાવાભાસ જેમકે—

૪૭<આજે સ્વપ્નમાં રોપ? આદું લોઈ ઉભા રહેલી પ્રિયતમા ને જોઈ; 'મને અડો મા' એમ કહેતી (સૂરતની) રડતી રડતી આગળ ચાલવા માંડી. તેને આલિંગીને અનેક ચાટુ વચનો વડે પ્રિયાને આશ્વાસન આપું એટલામાં તો દૈ બાપ હું જાણું છું કે શઠ વિધિએ મારું નિદ્રારૂપી ધન લઈ લીધું>

૪૮<હે સુંદર આંખવાળી, જેના વિના એક ક્ષણ પણ તું વિનોદ પામતી નથી એવા કોની આજે સ્તુતિ કરીએ ? એવા કયા માણસે સંગ્રામમાં પોતાના પ્રાણ તજ્યા છે કે જેને તું શોધે છે ? ભાગ્ય (શુભ) લગ્નમાં એવો કેટલો જન્મ્યો છે કે જેને હે શશિમુખી, તું અત્યારે આલિંગે છે ? હે મદન-નગરી' આ કોની તપ થી છે કે જેનું તું ચિંતન કરે છે ?>

[૫૯]પૂર્ણેન્દુ શું મુખ, સુચંચલ દીર્ઘ નેનો,
આછી જુવાનીની વિલાસ લહેર અંગે.
તો શું કરે, કરૂં શી પેર હું મૈત્રી, તેના
સ્વીકાર માટ તદબીર હવાં રચું શી. ૪૯.

આમાં અનુચિત રીતે ચિન્તા પ્રવૃત્ત થએલી છે. આ પ્રમાણે બીજા પણ ઉદાહરણોથી સમજી લેવા.

(સૂ. ૫૦) ભાવની શાન્તિ, ઉદય, સન્ધિ, અને શબલતા તે પ્રમાણે [એટલે ભાવશાન્તિ, ભાવોદય, ભાવસન્ધિ, ભાવશબલતા કહેવાય છે.] ૩૬.

ક્રમપૂર્વક ઉદાહરણ

[૬૦]પેલીનો ઘન લેપ ઉરપરથી લાગ્યો તને ભેટતાં
તેનું ચિન્હ છુપાવવા ચરણમાં આ શું પ્રણામો કરે ?
કહેતાં એમ, હું 'એ બતાવ' કહીને તે લાગતું લૂછવા
ભેટ્યો વેગથી, ત્યાંજ તે સુખમહીં તન્વી ગઈ વીસરી. ૫૦

આમાં કોપ (ની શાન્તિ છે.)

[૬૧]ભેળી સેજ વિશે પિયૂ ઉચરતાં નામે સપત્ની તણું
મુગ્ધાએ લઇ રીસ સદ્ય ઝુરતાં, આવેશથી કોપના

૫૯<પૂનમના ચંદ્રજેવા મુખવાળી, ચંચલ અને દીર્ઘનયનવાળી, સ્મિત કરતા યૌવન વડે તરંગિત વિલાસો જેના અંગમાં છે એવી એ છે. તો હું શું કરૂં ? તેની દોસ્તી કેમ થાય ? તે મારો સ્વીકાર કરે એમ થવાનો શો ઉપાય ?> આ સીતા સંબંધી રાવણની ઉક્તિ છે.

૬૦< પેલીના ઘાડા વિલેપનવાળા સ્તનને આલિંગન કર્યાથી અંકિત થયેલી તારી છાતી પગે પડવાને બહાને કાં છુપાવે ? એમ કહેતાં 'એ ક્યાં' છે એમ કહી અને તે એકદમ ભૂંસી નાખવા મેં ઉતાવળથી આલિંગન કર્યું તેના સુખમાં લીન થઇ જઇને તન્વી તે બાબત ભૂલી ગઇ.>

૬૧< એક શયનમાં શોક્યનું નામ લેતાં એકદમ રીસાવાથી ગ્લાનિ પામેલી મુગ્ધાએ ચાટૂક્તિ કરવા છતાં પણ પ્રિયતમનો આવેગથી તિરસ્કાર કર્યો તેજ ક્ષણે તે શાન્ત થઇ ગયો. અને તેણે 'ઊંઘ્યા તો નહિ હોય એમ ધારી ડોક ખૂબ વાંકી કરીને તેના તરફ ફરીને જોયું.>

તણીકરો પ્રિય બોલતો પ્રિયપતિ, તે હતો મૂંગો થતાં,
'હાંચ્યા તો નહીં' એમ, ખૂબ મરડી ગ્રીવા નિહાળ્યો ફરી. ૫૧

આમાં ઔત્સુક્ય(નો ઉદય છે.)

[17]'આવ્યો એ તપ ને પરાક્રમ નિધિ ગર્વે લહ્યો, તેહના
ધીરોત્સાહ તણો હુલાસ વર્ણો સત્સંગે ય આકર્ષતો;
શીતસ્નિગ્ધ, મયંક મંડન સમું, સીતાનું આલિંગન,
મોદે ચેતનને હરી ફરી ફરી રોકે ઓજી પાચથી. ૫૨

આમાં આવેગ અને હર્ષ(ની સન્ધિ છે.)

[18]ક્યાં આ આવું અકાર્ય ચન્દ્રકુલ ક્યાં, દેખાય એ ક્યાં ફરી,
સાકૂ છે શ્રુત દોષશાન્તિ કરવા, કોપિય કાન્તિ મુખે!
કહેશે શું મનપાપ પુણ્યજન, કે સ્વપ્ને ય એ દુર્લભ,
ધીરૂં થા મન, કોણ એ આધરને પીશે સુભાગી હવા! ૫૩

અહીંઆં વિતર્ક, ઔત્સુક્ય, મતિ, સ્મરણ, શંકા, દૈન્ય, ધૃતિ અને ચિન્તાની શબલતા છે.

ભાવધ્વનિ આગળ કરી ગયા છીએ અને તેનું ઉદાહરણ પણ આપ્યું છે.[19]

---

૧૭ < તપ અને પરાક્રમના નિધિ, અભિમાનના આવીં આવતાંવાળા એક બાહુવીરો [illegible] અને [illegible] અભિયાન [illegible] છે. અને [illegible] ચેતનાને [illegible]. [illegible] સીતા અને સ્નિગ્ધ [illegible] આલિંગન દેવે છે.> [illegible] અંતઃપુરમાં રામ સીતા સાથે [illegible] ને [illegible] [illegible] ઝડપાં [illegible] ને મનની આ વૃત્તિ છે.

૧૮ < ક્યાં [illegible] અને ક્યાં ચન્દ્ર [illegible] ક્યાં! [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible]>

૧૯ જુઓ નોંધ ૮૮, ઉદાહરણ [illegible].

(સૂ. ૫૧) રસ મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે કોઇવાર અંગીપણું પામે છે.

તે એટલે ભાવસ્થિતિ ભાવશાન્તિ વગેરે. અંગીપણું, પરણતા નોકરને જેમ રાજા અનુસરે છે તેમ તેનું અંગીપણું એટલે પ્રાધાન્ય છે.

(સૂ. ૫૨) [૬૫] રણકારની જેમ જેનો ક્રમ સંલક્ષ્ય છે એવો જેનામાં વ્યંગ્ય છે (૩૭) તે, શબ્દ અર્થ અને ઉભયની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો ત્રણ પ્રકારનો ધ્વનિ કહેવાય છે.

શબ્દશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, અર્થશકિત જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, ઉભયશકિત જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો. તેમાં

(સૂ. ૫૩) જેમાં શબ્દ વડે અલંકાર અથવા વસ્તુ જ પ્રકાશે છે (૩૮) તે મુખ્યપણે શબ્દશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો બે પ્રકારનો જાણવો.

'વસ્તુ જ' એટલે અલંકારથી ભિન્ન માત્ર વસ્તુ. પહેલો જેમકે—

[૬૬]उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।
निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणाम्
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥ ५८ ॥

---

૬૫ અહીંથી લક્ષ્યવ્યંગ્યક્રમ ધ્વનિ કાવ્યની ચર્ચા શરૂ કરે છે.

૬૬ આ શ્લોકમાં રાજાની સ્તુતિ છે. એ અર્થ બંધ બેઠા પછી શબ્દશક્તિથી ઇન્દ્રનું વર્ણન વ્યક્ત થાય છે. એ બેનો અસંબદ્ધત્વનો દોષ ટાળવા બન્ને વચ્ચે ઉપમેય-ઉપમાન ભાવ કલ્પવો જોઇએ. માટે અહીંઆં ઉપમા અલંકાર વ્યંગ્ય છે. રાજાના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે. < જે દેવે કઠોર અને બળવાન ગર્જના કરીને, (काल=) કાળી (करवाल=) તરવારના મહાન (अम्बु=) પાણીના પ્રવાહને ઉછાળીને, (धाराजलैः=) ધારનાં પાણી વડે શત્રુઓનો ત્રણ જગતમાં જગજગતો સઘળોય પ્રતાપ રણમાં ઓલવી નાખ્યો > આ શ્લોકમાં પાણી અને ધાર શબ્દો 'ચપ્પુની પાણીદાર ધાર' કહીએ છીએ એ અર્થમાં છે. ઇન્દ્રનો અર્થ

અહીંઆં વાક્ય અસંબદ્ધ અર્થ કહે છે એવો કોઈ દોષ ન લાવે એટલા માટે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતનો ઉપમાન–ઉપમેય ભાવ કલ્પવો જોઈએ, એટલે ઉપમા અલંકાર વ્યંગ્ય થાય છે.

[17] निग्रहमित्रमनाथां विधुरनिधाहद्विषो मधुरलीलः ।
मतिमाननतवृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥१७॥

આમાં એક એક પદને બે પદરૂપે લેતાં વિરોધાભાસ થાય છે.

[18] अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥१८॥

< [illegible] (વિરોધ) [illegible] > [illegible]

[17] < હે [illegible] > [illegible] < [illegible] >

[18] < [illegible] > [illegible]

અહીંયાં પણ વિરોધાભાસ છે.

[૬૯]ના ઉપાદાન સામગ્રી, ભીંત ના તોય ચીતરે
જગચિત્ર, નમું તેને કલાશ્લાઘ્ય પિનાકીને. ૫૭

આમાં વ્યતિરેક.[૭૦]

બ્રાહ્મણશ્રમણ ન્યાય[૭૧]થી અલંકાર્ય પણ અહીં અલંકાર બને છે.

માત્ર વસ્તુ (વ્યંગ્યથી સૂચિત કરાય છે.) જેમકે

[૭૨]પંથી નથી પાથરણું કંઈ ય આ પથ્થરાળ ગામ મહીં;
ઉન્નત પેખી પયોધર, જો વાસો રહે ભલે રહે તો. ૫૮

---

૬૯ <ઉપકરણની સામગ્રી વિના. ભીંત વિના જગચિત્રના ચિતારા કલાશ્લાઘ્ય શૂલિને નમસ્કાર.>

૭૦ ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય તે વ્યતિરેક અલંકાર કહેવાય છે. જુઓ. સૂ. ૧૬૯. અહીં રંગ વગેરે સામગ્રીથી ભીંત ઉપર ચિત્ર ચીતરનાર ઉપમાનભૂત ચિત્રકારથી ઉપમેય શંકરનું આધિક્ય બતાવ્યું છે.

૭૧. ઉપરનાં બધાં દૃષ્ટાન્તો ધ્વનિ કાવ્યનાં છે. અર્થાત્ આ કાવ્યોમાં વાચ્ય કરતાં વ્યંગ્ય વધારે ચમત્કારી છે. એટલે કે અહીં વ્યંગ્ય પ્રધાન છે. હવે કાવ્યમાં જે પ્રધાન હોય તે જ અલંકાર્ય હોઇ શકે. અલંકાર તો અપ્રધાન હોય: છતાં અહીં વ્યંગ્યાર્થ પ્રધાન હોવાથી અલંકાર્ય છે તેને અલંકાર કેમ કહ્યો? એવી શંકાનું અહીં સમાધાન કર્યું છે. અહીં વાચ્ય પ્રસ્તુત છે અને વ્યંગ્ય અપ્રસ્તુત છે (જુઓ ઉદાહરણ ૫૮ ઉપરની વૃત્તિ) હવે જ્યારે આવી રીતે વાચ્યમાં કોઈ અપ્રસ્તુત ભાગ આવે ત્યારે તે અલંકાર હોય છે અને કાવ્યપ્રકાશમાં પણ અલંકાર પોતાના લક્ષણ પ્રમાણે વાચ્ય જ હોઇ શકે છે એ રીતે અહીં વ્યંગ્યને પણ બ્રાહ્મણ શ્રમણ ન્યાયથી અલંકાર કહ્યા છે. બ્રાહ્મણ શિખા સૂત્રનો ત્યાગ કરી શ્રમણ થાય ત્યારે તે વાસ્તવિક રીતે બ્રાહ્મણ રહેતો નથી છતાં તેનો પૂર્વ સંબંધ સ્મરણમાં રાખી જેમ તેને બ્રાહ્મણ કહે છે તેવી રીતે જેમ અપ્રસ્તુત હકીકત વાચ્યમાં આવતાં અપ્રધાન હોઈ અલંકાર કહેવાય તેમ તેવીજ હકીકત વ્યંગ્યમાં આવતાં પ્રધાન છતાં અલંકાર કહી છે.

૭૨ <હે પથિક! આ પત્થરવાળા ગામમાં પથારી જરાએ નહિ મળે. ઉન્નત પયોધરને જોઇને જો રહેવું હોય તો રહે.>

નો ઉપભોગ યોગ્ય હો તો રહે એવું અહીંઆં સૂચવેલું છે.

*દાનિરદાનિશ્ચ સમુપૈતિ ઝટિતિ કુપ્યસિ નરેન્દ્ર યસ્મૈ ત્વમ્ ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥९२॥

અહીંઆં વિરુદ્ધ એવી વસ્તુઓ તને અનુકૂળ થવાને માટે એક જ કાર્ય કરે છે એવી વસ્તુનો ધ્વનિ છે.

(સૂ. ૫૮) જેથી, અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે અર્થ, સ્વતઃસંભવી અર્થાત્ પોતાની મેળે વ્યંજક છે, (૩૯) અથવા કવિની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યંજક છે, અથવા કવિએ નિર્માણ કરેલા નાયક વગેરેની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યંજક છે, તે વસ્તુ રૂપ હોય અથવા અલંકાર રૂપ હોય તેવો છ પ્રકારનો પોતે પણ (૪૦) વસ્તુ અથવા અલંકાર સૂચવે છે તેથી બાર પ્રકારનો છે.

સ્વતઃસંભવી એટલે કેવળ બોલવાથી જ સિદ્ધ થતો એટલું નહિ પણ લોકમાં પણ જેની યોગ્યતાનો સંભવ છે એવો. બીજો, બહાર લોકમાં ન હોવા છતાં પણ કવિની પ્રતિભાથી જ નિર્માણ પામેલો અથવા કવિએ રચેલા વક્તાથી નિર્માએલો એવો બે પ્રકારનો. એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો. આ (પોતે) વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય એ રીતે છ પ્રકારનો વ્યંજક છે. તેનું વ્યંગ્ય વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય એ રીતે અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ધ્વનિ બાર પ્રકારનો છે.

---

૯૨ <હે નરેન્દ્ર' જેના પર તું ગુસ્સે થાય છે તેને ધનિ અને અધનિ એટલે વગર અતિશય હોતે છે જેના પર પ્રસન્ન થાય છે તે ઉદાર અને અનુદાર (જેવો પડદાઈ દાનવ્યી ચાલે છે તેવો) થાય છે.> આ શબ્દશક્તિમૂલક વસ્તુધ્વનિ આનું ઉદાહરણ છે આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધ પૂરતું જ એમ સમજવું કેમકે કે ધનિ અને અધનિ બન્ને તને અનુકૂળ જ કાર્ય કરે છે. એવું વસ્તુ સૂચિત થાય છે ઉત્તરાર્ધમાં તો વિરોધાભાસ અલંકાર જણાય છે એનું ઉદાહરણ અહીં પ્રસ્તુત નથી.

૭૪ધૂર્તોનો મ્હોવડીઓ, આળસુનો પીર, બેટી! શ્રીમંત;
એવું વદતાં લોચન નમણી કેરાં પ્રફુલ્લ થયાં. ૬૦

અહીં વસ્તુ વડે, મારેજ ઉપભોગ્ય છે એ પ્રમાણે વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૫વિશ્રબ્ધ ચાટુ વચનો પ્રિય સંગમાં તું
બોલી શકે સુરતમાં! સખી! કેવી ધન્ય!
નીવી ભણી કર જરા સરતાં પિયૂનો
જો શુદ્ધિ રહે કશીય તો સમ છે સખીના. ૬૧

અહીં તું અધન્ય છે અને હું ધન્ય છું એવો વ્યતિરેકાલંકાર છે.

૭૬ઉન્મત્ત ગન્ધગજકુંભ કપાટકૂટે
જામી ગયેલ ઘન રક્તની કાન્તિવાળો
દીઠો રણે કરનું, કોપથી લાલચોળ
કાલીકટાક્ષ સમ, વીરજને જમૈયો. ૬૨

અહીંઆં ઉપમા અલંકારથી, શત્રુના સમગ્ર સૈન્યનો ક્ષણમાં નાશ થશે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૪<'હે પુત્રી (આ) આળસુઓનો શિરોમણી, ધૂર્તોનો નાયક, ધન સમૃદ્ધિવાળો છે.' એ પ્રમાણે કહેતાં નતાંગીનાં નયનો વિકસી ગયાં. > આ સ્વતઃસંભવી ધ્વનિમાં વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થયાનું ઉદાહરણ છે. [૧]

૭૫<સુરત ક્રીડા દરમીઆન, પ્રિયસંગમમાં પણ વિશ્વસ્ત ચાટુ વચનો તું બોલી શકે છે તે તને ધન્ય છે. નીવી તરફ પ્રિયતમે હાથ નાખતાં મને જો કાંઈ સાંભરતું હોય તો સખીના જ સમ છે. > સ્વતઃસંભવી, વસ્તુથી અલંકાર. [૨]

૭૬<મદાંધ ગંધગજના, કમાડના આગળીઆ જેવા કુંભ ઉપર પડવાથી દૃઢ સંબદ્ધ થયેલા ઘાટા લોહીથી જેનો પ્રકાશ રાતો છે એવો અને કોપથી લાલ કાન્તિવાળા કાલીના કટાક્ષ જેવો કૃપાણ જેના હાથમાં વીરોએ રણમાં જોયો. > સ્વતઃસંભવી, અલંકારથી વસ્તુ. [૩]

[૭૭]યુદ્ધમાં અધર દંશતાં નિજ
કાન્તદન્તવ્રણ કેરી પીડના
સંકટેથી હોય મુક્ત શત્રુની
નારનાં અધર-ઓષ્ઠ પલ્લવો. ૬૩

આમાં વિરોધાલંકારથી ક્રોધના કરવા સાથે જ શત્રુઓ હણાયા એ પ્રમાણે તુલ્યયોગિતા.[૭૮] મારી શક્તિથી અન્યની હાનિ દૂર થાય એવી તેની બુદ્ધિ સૂચવાય છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. આ કાવ્યકાંઓમાં વ્યંજક સ્વતઃસંભવી છે.

[૭૯]વેણુ કેરા મધુર સ્વરથી, મુખ્ય કૈલાસશૃંગે
ગાતાં કીર્તિ, અમરરમણી, જેહની સાંભળીને,
આંખું જોતા, કુણી કમલિની-કંદલીના ભ્રમેથી
દિગ્માતંગો, ધવલતટમાં, સૂંઢને ફેરવે છે. ૬૪

અહીંઆ વસ્તુવડે, જેમને અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તેમને પણ આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાથી તારી કીર્તિ ચમત્કાર કરે છે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે.

---

૭૭ <યુદ્ધમાં રોષથી પોતાનો હોઠ કરડતાં જોતે શત્રુઓની સ્ત્રીઓના હોઠરૂપી પલ્લવોની પાંદડીઓને કાન્તના ગાઢ દંતક્ષતની વ્યથારૂપી સંકટથી છોડાવી.> અહીં સ્વતઃસંભવીમાં વિરોધાલંકારથી તુલ્યયોગિતા અને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારો વ્યંજિત થાય છે. [૪]

૭૮. માત્ર પ્રસ્તુતોના અથવા માત્ર અપ્રસ્તુતોના સાધારણ ધર્મનું એકવાર કથન કર્યું હોય તે તુલ્યયોગિતા. અહીં પોતાનો હોઠ કરડવો અને શત્રુઓ નાશ પામવા એ બન્ને એક સાથે બનવારૂપ ધર્મનો ધ્વનિ છે માટે તુલ્યયોગિતા. (જુઓ સૂત્ર ૧૫૮)

૭૯<કૈલાસના પ્રથમ શિખર ઉપર વેણુની સંમૂર્છના વડે અપ્સરાઓથી ગવાતી, જેની કીર્તિ સાંભળીને સરસ મૃણાલીના દાંડાની શંકા થવાથી દિગ્ગજો આંખના ખૂણા ફેરવીને ચંદ્રકાન્ત ઉપર પોતાની સૂંઢ ફેરવે છે.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૫]

[80]સમર મહિં બલાત્કારે કેશથી તેણે જયશ્રી પકડી જ્યાં,
ત્યાં તેના રિપુઓને વળગી ગઇ ગાઢ કન્દરા કંઠે. ૬૪

આમાં કેશગ્રહણ જોઈને કંદરા જાણે કામાસક્ત થઇ હોય તેમ તેના શત્રુઓને ગળે વળગી પડે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે. એક જ જગ્યાએ સંગ્રામમાં તેનો વિજય જોઈને તેના શત્રુઓ નાસીને ગુફામાં બેઠા છે એ કાવ્યહેતુ અલંકાર છે. તેના શત્રુઓ નાશી ગયા નથી પણ તેના તરફથી પરાભવની બીકથી ગુફાઓ જ તેમને છોડતી નથી એવી રીતે અપહ્નુતિ અલંકાર છે.[81]

[82]હોંસથી ગાઢાલિંગન કરવા જાતાં પિયુજી માનુનીનું
માન સરે છે દડબડ પીલાવાની બ્હીકે શું હૃદયેથી. ૬૬

અહીં ઉત્પ્રેક્ષા વડે, તેમાં પ્રત્યાલિંગન વગેરે જામે છે એમ વસ્તુ (સૂચવાય છે)

[83]બુદ્ધાને હસતી શું, કવિના વદનાંબુજે જઈ બેઠી,
ભુવન બીજું શું બતાવે વાગ્દેવી તેહ જય પામે. ૬૭

૮૦<ચોટલો ઝાલીને તેણે સમરમાં જયશ્રીને બળાત્કારથી એવી પકડી કે તેના શત્રુઓ ગુફાઓ વડે પોતાના કંઠે જ સજ્જડ બેસાડાયા.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી વસ્તુ વડે અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૬]

૮૧. કાવ્યહેતુને કાવ્યલિંગ પણ કહે છે. હેતુનું વાક્યથી કે પદથી કથન કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. કાવ્યની ચમત્કૃતિવાળું હેતુપૂર્વક અનુમાન કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. અહીં વિજય દર્શન એ નાસી જવાનો હેતુ છે માટે કાવ્યલિંગાલંકાર. ઉપમેયને અસત્ય કરીને ઉપમાનને સત્યરૂપે સ્થાપવું તે અપહ્નુતિ (સૂ. ૧૭૪. ૧૪૬)

૮૨<વ્હાલો ગાઢાલિંગન કરવાને હોંસથી આવતાં મનસ્વિનીના હૃદયમાંથી માન, પીલાવાની બીકથી જાણે એકદમ સટકી ગયું.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૭]

૮૩<કવિના વદનકમલ ઉપર બેઠેલી, બુદ્ધાને હસતી જાણે બીજું ભુવનમંડલ બતાવે છે તે વાણી જય પામો.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી અલંકારથી [illegible]કાર વ્યંજિત થાય છે. [૮]

અહીંઆં ઉત્પ્રેક્ષાથી, મુખાસન ઉપર બેઠેલી, ચમત્કારનું અનન્ય કારણ નવું નવું જગત નિર્માણ કરે છે. એ રીતે વ્યતિરેક અલંકાર[૫૪] છે. ઉપરના બધા દાખલાઓમાં કવિની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યંજક નિષ્પન્ન થયેલ છે.

[૫૫] લંકાગિરિને તટે ખળી રહ્યા, થાકે ઝૂમી સર્પિણી
મોઢાની ફેણની હાર ફુલતાં ગળી જતાં થતા ક્ષણમાં,
તે હાલ મલયાનિલો વિરહિણી નિશ્વાસના સ્પર્શથી
નાના છે પણ પૂર્ણ જોબનથી શું માતા થયા દીસતા. ૫૮

અહીંઆં, વસ્તુ વડે નિશ્વાસ વડે ઐશ્વર્ય પામેલા વાયુઓ શું શું નથી કરતા એ રીતે વસ્તુ સૂચવાય છે.

[૫૬] મુજ હઠને આશ્વાસન, આપ્યું જે ધીરજે સખિ! તેહ
પ્રિયદર્શન કૌતુકના કાલે 'સાહસ' કરી ગયું જ સરી. ૫૯

અહીંઆં, પ્રાર્થના કર્યા વિના પણ પ્રસન્ન થઇ એમ વિભાવના, અથવા પ્રિયદર્શનનું સૌભાગ્યબલ ધૈર્યથી સહન ન થઇ શક્યું એવી ઉત્પ્રેક્ષા વસ્તુ વડે સૂચવાય છે.

---

[૫૪] બ્રહ્માને કમળનું આસન છે અને વાગ્દેવીને કવિના મુખરૂપી અનન્ય આસન છે તથા વાગ્દેવી નવીન જ ભુવન બનાવે છે માટે વ્યતિરેક.

[૫૫] <લંકાગિરિની મેખલા ઉપર સ્ખલન પામેલા, સંભોગથી ખિન્ન થઇ ગયેલી સર્પિણીઓની અત્યંત ફેલાયેલી ફેણો વડે બક્ષાવાથી દક્ષિતાને પામેલા, તે મલયાનિલો હવે વિરહીણીના નિશ્વાસના સ્પર્શથી, શિશુ હોવા છતાં પણ, જાણે એકદમ તારુણ્યથી બરાબર જઇને ફાલી જાય છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે [૯]

[૫૬] <સખિ! જે ધૈર્યે મારા માનને આશ્વાસન આપ્યું હતું, તે પ્રિયદર્શનની વિલોકન ક્ષણે, "આતો સાહસ!" એમ કરી એકદમ સરકી ગયું.> કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે વસ્તુથી ઉત્પ્રેક્ષા અથવા વિભાવના અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૧૦] વિભાવના એટલે કારણનો પ્રતિષેધ કર્યા છતા કાર્ય પ્રકટ કરવું તે. અહીં પ્રાર્થના વિના પ્રસન્નતા થઇ તે. (સૂત્ર ૧૬૨.)

૮૭લીલાં દશન નખ ક્ષત તારાંએ, રક્તઅંશુક નયનને
બક્ષ્યો, એ જ પ્રસાદી એ છે, નથી કોપ કૈં ચઢિયો. ૭૦

અહીંઆં, તારાં નયન કેમ ગુસ્સે ભર્યાં છે એવા ઉત્તરાલંકાર૮૮ વડે 'તું આર્દ્રનખક્ષતને છુપાવે છે' એટલું જ નહિ પણ 'હું તેની પ્રસાદપાત્ર થઇ ગઈ છું" એવી વસ્તુ (સૂચવાય છે).

૮૯મહિલાની ભીડ ભર્યાં તવ હૈયે માગ સુભગ! ના મળતાં,
તજી બીજું કામ દિનદિન તનુ તનડાને ય તનુ કરતી. ૭૧

અહીંઆં, હેતુ અલંકારથી દુબળાને વધારે દુબળું કરવા છતાં પણ એ તારા હૃદયમાં વસતી નથી એવી વિશેષોક્તિ૯૦ (સૂચવાય છે). આ દાખલાઓમાં વ્યંજકનું શરીર કવિએ રચેલા વક્તાની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.આ પ્રમાણે બાર ભેદો.

(સૂ. ૫૫) શબ્દ અને અર્થ બન્નેમાંથી નિષ્પન્ન થતો એક. જેમકે

---

૮૭ <હે પ્રિય! તારાં અત્યંત આર્દ્ર દંતક્ષતો અને નખક્ષતોએ મારા નયનને આપેલા રક્તાંશુકનો આ પ્રસાદ છે. એ કાંઇ કોપે ભર્યા નથી.> રક્તાંશુક શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. રક્ત અંશુ એટલે રાતાં કિરણો અને તેનાથી બનેલું રક્તાંશુક એટલે રાતો સાળુ એવો અહીં અર્થ છે. કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે અહીં અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૧૧]

૮૮ માત્ર ઉત્તર સાંભળવાથી જ જ્યાં પ્રશ્નનું અનુમાન થાય તે ઉત્તરાલંકાર. (સૂત્ર ૧૮૮).

૮૯ <હે સુભગ! હજારો મહિલાઓથી ભરેલા તારા હૃદયમાં એ ન સમાતી દરરોજ, બીજું કાંઇ કર્યા વિના, પોતાના દુબળા અંગને દુબળું કરે છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની પ્રૌઢોક્તિવડે અલંકારથી અલંકાર સૂચવાય છે. [૧૨]

૯૦. અખંડ કારણો હોવા છતાં કાર્ય ન થવાનું કહે તે વિશેષોક્તિ. (સૂત્ર ૧૬૩).

૬૨ प्रसन्नचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥४३॥

અહીંઆં ઉપમા વ્યંગ્ય છે.

(સૂ. ૫૬) આ રીતે આના અઢાર ભેદ (થયા). ૪૧.

આના એટલે ધ્વનિના.

રસોના બહુ ભેદ હોવાથી અઢાર જ કેમ? તો કહે છે કે.

(સૂ. ૫૭) રસ વગેરે અનંત હોવાથી એક જ ભેદ ગણાય છે.

અનંત હોવાથી એટલે કે નવ રસો, તેમાં શૃંગારના બે ભેદ, સંભોગ અને વિપ્રલંભ. સંભોગના પણ પરસ્પર અવલોકન આલિંગન, પરિચુમ્બન વગેરે, પુષ્પચયન, જલકેલિ, સૂર્યાસ્ત, ચન્દ્રોદય, ઋતુવર્ણન વગેરે બહુ ભેદો છે. વિપ્રલંભના અભિલાષ વગેરે કહી ગયા છીએ. તે બન્નેનું પણ વિભાવ અનુભાવ વ્યભિચારીથી વૈચિત્ર્ય થાય છે. તેમાં પણ નાયક નાયિકાની ઉત્તમ પ્રકૃતિ મધ્યમ પ્રકૃતિ અધમ પ્રકૃતિ. તેમાં પણ દેશ કાળ અવસ્થા વગેરેના ભેદો છે. એ રીતે એકજ રસ અનન્ત થાય છે. તો બીજાની ગણત્રી કેમ કરી શકાય? પણ અસંલક્ષ્યક્રમત્વને સાધારણ ધર્મ તરીકે આશ્રય લઇને રસ વગેરેનો ધ્વનિભેદ એકજ ગણાય છે.

---

૬૨ <પ્રકાશમાન ચન્દ્રરૂપી આભરણવાળી, કામને ઉદ્દીપ્ત કરવાવાળી, ચંચળ તારાઓવાળી શ્યામા કોને આનંદ નથી પમાડતી.> 'ચન્દ્ર' બિંદીની, ચન્દ્રના આભરણવાળી, કામને ઉદ્દીપ્ત કરવાવાળી આંખના તારા જેના ચપળ છે એવી શ્યામા (સ્ત્રી) કોને આનંદ કરતી નથી એવો આ શ્લોકનો બીજો અર્થ વ્યંજિત થાય છે. એવી રીતે જ્યોત્સ્નામયી રાત્રીને સ્ત્રી સાથે સરખાવી છે. અહીં શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિ વડે વ્યંગ્ય થાય છે. ચન્દ્રનો અર્થ આકાશનો ચન્દ્ર અને સ્ત્રીનું માથાનું ચન્દ્રનામનું ઘરેણું તેમજ તારક એટલે આકાશના તારા અને આંખના તારા અને શ્યામા એટલે રાત્રી અને સ્ત્રી થાય છે તે શબ્દશક્તિથી થાય છે, અને શબ્દોને બદલાવ્યા હોય તો એ વ્યંજક શક્તિ ચાલી જાય છે. પણ સમુદ્દીપિતમન્મથા રાત્રી અને સ્ત્રીને બન્નેને લાગુ પડે છે તે અર્થશક્તિથી. એ રીતે અહીં વ્યંગ્ય ઉભયશક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(સૂ. ૫૮) અર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતો વાક્યમાં હોય છે.[૭૨]

અર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતો એટલે શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો.

(સૂ. ૫૯) બીજા, પદમાં પણ, હોય છે.[૭૩]

'પણ' શબ્દથી વાક્યમાં પણ. એક અંગે પહેરેલા ભૂષણ વડે કામિનીની જેમ, પદથી પ્રકાશતા વ્યંગ્ય વડે વાક્યથી સૂચવવા યોગ્ય ભારતી પ્રકાશે છે. તેમાં પદથી પ્રકાશ થતા ધ્વનિના ક્રમથી દાખલાઓઃ

[૭૪]'મિત્ર છે જેહના મિત્રો, શત્રુઓ શત્રુ છે વળી,
દયાપાત્ર દયાપાત્ર, તે જન્મ્યો, તે જ જીવતો. ૭૩ [૧]

અહીં બીજા મિત્ર વગેરે શબ્દો, વિશ્વસનીયપણું નિયન્ત્રણયોગ્યતા સ્નેહપાત્રપણું વગેરે અર્થમાં પરિણામ પામેલા છે.

[૭૫] ખલનાં ચરિતો દારુણ દેખાયે છે તથાપિ ધીરોનાં
હૃદયવયસ્યે સન્માનેલાં કર્મો ન મૂંઝાયે. ૭૪ [૨]

---

૭૨. ૭૩. પદમાં સૂત્ર સુધીમાં ધ્વનિ કાવ્યોના ૧૮ ભેદો કર્યા. હવે એ ૧૮ ભેદોના વધારે ભેદો જુદી દૃષ્ટિથી પાડે છે. કાવ્યમાં જે વ્યંગ્ય સૂચિત થાય છે તે બે રીતે થઈ શકે. ૧ વાક્યમાં ૨ પદમાં. એ દૃષ્ટિથી ૧૮ ભેદોના વિભાગો કરતાં કહે છે કે ઉભયશક્તિમૂલક ધ્વનિ તો માત્ર વાક્યમાં જ હોય છે એટલે એના આ દૃષ્ટિએ ભેદો થઈ શકશે નહિ. બાકીના ૧૭ પ્રકારો વાક્યમાં તો હોય છે પણ 'પદમાં પણ' હોય છે. એ ૧૭ ધ્વનિ ભેદોનાં દૃષ્ટાન્તો આગળ આવી ગયાં (૨૩ થી ૭૨) તે સઘળાંમાં વ્યંગ્ય વાક્યમાં સૂચિત થાય છે અને તેમના પદમાં સૂચિત થતા દાખલાઓ પાછ સૂત્ર નવની વૃત્તિમાં આપેલ છે. એ રીતે આ ૧૭ પ્રકારના બબ્બે પ્રકારે. સત્ય અને ઉભયશક્તિમૂલક. વિભાગો ન થયા એટલે આ દૃષ્ટિએ ધ્વનિ કાવ્યના કુલ ૩૫ પ્રકારો થયા. (જુઓ ૫૯ મા સૂત્ર નીચેની ગણતરી કોઠા સાથે).

૭૪ <જેના. મિત્રો મિત્રો છે, શત્રુઓ શત્રુઓ છે, દયાપાત્રો દયાપાત્ર છે તે જ જન્માંતે જીવે છે>

૭૫ <દુર્જનોના વ્યવહારો દારુણ દેખાય છે છતાં પણ ધીરોનાં હૃદયને અનુકૂળ એવાં કર્મો મુંઝાતાં નથી.>

અહીં મૂંઝાયે છે [એ શબ્દ વ્યંજક છે].

[૭૬] એ લાવણ્ય અને કાન્તિ રૂપ એ વાક્યની છટા,
સુધા શાં લાગતાં ત્યારે આજ જ્વર સમાં હતાં. ૭૫

અહીંયાં 'એ' વગેરે પદોથી 'કેવળ અનુભવથીજ સમજાઇ શકે' એવો અર્થ પ્રકાશાય છે. અથવા તો જેમકે

[૭૭]ભોળી! ભોળપણા મહીં જ સઘળો શું કાળ છે ગાળવો?
માની આ, પર ધૈર્ય ને સરલતા વ્હાલા વિશે દે તજી.
એવો બોધ સુણી સખીથી, વદને વ્હેબાકળી બોલી કે
"ધીમે બોલ કદાચ સાંભળી જશે પ્રાણેશ હૈયે રહ્યો." ૭૬ [૩]

અહીં 'વદને વ્હેબાકળી' એ શબ્દો. એ વડે 'ધીમે બોલ' એવા કથનની યોગ્યતા સમજાય છે.

પદ વડે ભાવ વગેરેનો પ્રકાશ થાય છે તેમાં વિશેષ ચમત્કાર નથી માટે તેનાં ઉદાહરણો આપ્યાં નથી.

[૭૮]રક્તની ધારથી મંડિત ખડ્ગથી સુંદર-કરાલ ભુજ તારો;
ભ્રુકુટિ-કમાન શો શોભે તેં ઝટ રચ્યો જે લલાટ નૃપ! ભીમ!
૭૭ [૪]

અહીં ભયંકર લાગતા નૃપનું ભીમસેન ઉપમાન (વ્યંગ્યથી જણાય છે)

૭૬<તે લાવણ્ય ને કાન્તિ તે રૂપ અને તે વાણીની છટા તે વખતે અમૃત જેવાં લાગતાં હતાં પણ અત્યારે તો સખત તાવ જેવાં લાગે છે.>

૭૭<હે મુગ્ધે! શું મુગ્ધપણામાંજ આખો વખત ગાળવાનું ધાર્યું છે? જરા માન ધર, ધૈર્ય રાખ, પ્રિયતમ સાથે ભોળી ન થા. એમ સખી વડે ઉપદેશ પામેલીએ બ્હીનેલા મોઢે જવાબ આપ્યો ધીમે બોલ. કદાચ હૃદયમાં રહેલો પ્રાણેશ્વર સાંભળી જશે.>

૭૮<હે ભીમ નૃપ! લોહીના પ્રવાહથી વ્યાપ્ત થયેલી તરવારથી જેના હાથરૂપી ભોગળ વિકરાળ અને સુંદર લાગે છે એવો અને એકદમ ભ્રકુટિથી તરંગિત થયેલા કપાળવાળો તું શોભે છે>

[૯૯]भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥७८॥ (૫)

કોઈ સ્ત્રી, સંકેત આપનારને એ પ્રમાણે મુખ્ય વૃત્તિથી વખાણે છે.

[૧૦૦]સાયંસ્નાન પૂરૂં થયું, અગરુનો છે લેપ અંગે થયો,
પામ્યો અસ્ત દિનેશ, આવી અહિં તું વિશ્રંભથી ચાલતી;
શી તારી સુકુમારતા ! અહહ ! કે સર્વાંગ થાકી ગઈ
અત્યારે તવ આંખડી મટમટ્યા વિના રહી ના શકે. ૭૯ [૬]

અહીંઆં વસ્તુવડે, પરપુરુષનો પરિચય કરી આવેલી તું થાકી ગઇ છે એવી વસ્તુ 'અત્યારે' પદથી પ્રકટ થતી સૂચવાય છે.

[૧૦૧]તેના વિયોગના દુઃખે લીન નિઃશેષ પાતકો,
તેના ધ્યાન તણા મોદે ક્ષીણ પુણ્યચયે થતાં, ૮૦
ચિન્તતાં જગદુત્પત્તિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપીને
નિરુચ્છ્વાસ બની, મુક્ત થૈ બીજી ગોપકન્યકા. ૮૧. [૭]

અહીંઆં હજારો જન્મોમાં ભોગવવાનાં દુષ્કૃત અને સુકૃતનાં ફળો વિયોગનાં દુઃખ અને ચિંતનના આહ્લાદથી અનુભવાયાં એમ કહ્યું, અને આ પ્રમાણે 'નિઃશેષ' અને 'ચય' પદથી પ્રકટ થતી બે અતિશયોક્તિઓ [સૂચવાય છે.]

---

૯૯ <સદાગમ, ભુક્તિ (ભોગ) અને મુક્તિ આપનારો એકાન્ત ઉપદેશ આપનારો કોને આનંદ વહેરાવતો નથી> ૧ સદાગમ. પ્રિયતમ પક્ષે સત્ સુંદર, આગમ આવવું. વેદ પક્ષે સત્ સારો, આગમ વેદ. ૨ એકાન્ત. પ્રિયતમ પક્ષે એકાંતસ્થાન. વેદ પક્ષે નિશ્ચિત વિધિઓ.

૧૦૦ <સાંજનું સ્નાન થયું છે, ચંદનથી અંગ લેપાયું છે, સૂર્ય અસ્તાચલના શિખરે ગયો, અહીં નિર્ભય (નીરાંતે) ચાલતી આવી છે; અહો! તારી શી સુકુમારતા છે! કે જેનાથી તું અત્યારે સાવ થાકી ગઇ છે! તારાં નયનો મટમટ્યા વિના રહી શકતાં નથી>

૧૦૧ <બીજી ગોપકન્યા, તેની અપ્રાપ્તિના મહાદુઃખમાં અશેષ પાપ લય થતાં અને તેના ધ્યાનના અત્યંત આહ્લાદને લઇને પુણ્યસમૂહ ક્ષીણ થતાં પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જગતના મૂળની ભાવના કરતી, શ્વાસ નીકળી ગયા વિના, મુક્તિ પામી>

૪૭કહ્યું, ઠીકથી દેવી સુખ પ્રિયા, વારી મને હાથથી
સ્વપ્નોમાં કર્યો તેનાં બાહુનાં ઘની સ્વપ્ને દીઠી આજ મેં;
ત્યાં સાંઇ દઈ ચાટુ વાક્ય કહીને જાઉં મનાવા પ્રિયા
નિદ્રા લૂંટી કર્યો ગરીબ વિધિએ દુઃખે મને ત્યાં શઓ૪૭

અહીં વિધિ તરફ કોપ્યો છે.

(સૂ. ૪૯) અનુચિતરીતે પ્રવૃત્ત થતાં તેના આભાસો કહેવાય છે.

તેના આભાસો એટલે રસાભાસો અને ભાવાભાસો. તેમાં રસાભાસ જેમકે

૪૮સ્તવું વામાક્ષી! હો, કશું ન ગમતું જો વિણુ તને?
તજ્યા કેણે પ્રાણો સ્મરણમહીં શોધતો તું જે?
અહો કેના એવા, શશિમુખિ! તું આલિંગન કરે?
તપસ્વી કો એવો, મદનનગરી! ધ્યાન તું ધરે? ૪૮.

અહીંઆં 'સ્તવું' ઇત્યાદિ સાથે સંબંધમાં આવેલું તેણીની અનેક ક્રિયાઓનું કથન તેણીના અનેક કામુક વિશેના અભિલાષને વ્યંજિત કરે છે. ભાવાભાસ જેમકે—

૪૭<આજે સ્વપ્નમાં કોપથી આડું જોઈ ઉભી રહેલી પ્રિયતમા મેં જોઈ; 'મને અડશો મા' એમ હાથવડે (મુખની) રહેલી સ્તની આગળ ચાલવા માંડી. તેને આલિંગીને અનેક ચાટુ વચનો વડે પ્રિયાને આશ્વાસન આપું એટલામાં તો હે ભાઈ હું જાણું છું કે શઠ વિધિએ મારે નિદ્રારૂપી ધન લૂંટી લીધું>

૪૮<હે સુંદર આંખવાળી, જેના વિના એક ક્ષણ પણ તું વિનોદ પામતી નથી એવા કોની આગે સ્તુતિ કરીએ? એવા કયા ભાગ્યે આનનમાં પોતાના પ્રાણ ખેંચ્યા છે કે જેને તું શોધે છે? સાગ (મન) ઊભમાં એવો કોણ જાગ્યો છે કે તેને હે શશિમુખી, તું બથથી આલિંગે છે? હે મદનનગરી આ કોણ તપસ્વી છે કે જેનું તું ચિંતન કરે છે?>

[૫૯]પૂર્ણેન્દુ શું મુખ, સુચંચલ દીર્ઘ નેનો,
આછી જુવાનીની વિલાસ લહેર અંગે.
તો શું કરૂં, કરૂં શી પેર હું મૈત્રી, તેના
સ્વીકાર માટ તદબીર હવાં રચું શી. ૪૯.

આમાં અનુચિત રીતે ચિન્તા પ્રવૃત્ત થએલી છે. આ પ્રમાણે બીજા પણ ઉદાહરણોથી સમજી લેવા.

(સૂ. ૫૦) ભાવની શાન્તિ, ઉદય, સન્ધિ, અને શબલતા
તે પ્રમાણે [એટલે ભાવશાન્તિ, ભાવોદય,
ભાવસન્ધિ, ભાવશબલતા કહેવાય છે.] ૩૬.

ક્રમપૂર્વક ઉદાહરણ

[૬૦]પેલીનો ઘન લેપ ઉરપરથી લાગ્યો તને ભેટતાં
તેનું ચિન્હ છુપાવવા ચરણમાં આ શું પ્રણામો કરે ?
કહેતાં એમ, હું ‘એ બતાવ’ કહીને તે લાગલું લૂછવા
ભેટયો વેગથી, ત્યાંજ તે સુખમહીં તન્વી ગઈ વીસરી. ૫૦

આમાં કોપ (ની શાન્તિ છે.)

[૬૧]ભેળી સેજ વિશે પિયૂ ઉચરતાં નામે સપત્ની તણું
મુગ્ધાએ લઇ રીસ સદ્ય ગુરતાં, આવેશથી કોપના

૫૯<પૂનમના ચંદ્રજેવા મુખવાળી, ચંચલ અને દીર્ઘનયનવાળી, સ્મિત કરતા યૌવન વડે તરંગિત વિલાસો જેના અંગમાં છે એવી એ છે. તો હું શું કરૂં ? તેની દોસ્તી કેમ થાય ? તે મારો સ્વીકાર કરે એમ થવાનો શો ઉપાય ?> આ સીતા સંબંધી રાવણની ઉક્તિ છે.

૬૦< પેલીના ઘાટા વિલેપનવાળા સ્તનને આલિંગન કર્યાથી અંકિત થયેલી તારી છાતી પગે પડવાને બહાને કાં છુપાવે ? એમ કહેતાં ‘એ ક્યાં’ છે એમ કહી અને તે એકદમ ભૂંસી નાખવા મેં ઉતાવળથી આલિંગન કર્યું તેના સુખમાં લીન થઇ જઇને તન્વી તે બાબત ભૂલી ગઇ.>

૬૧< એક શયનમાં શોક્યનું નામ લેતાં એકદમ રીસાવાથી ગ્લાનિ પામેલી મુગ્ધાએ ચાટૂક્તિ કરતા છતાં પણ પ્રિયતમનો આવેગથી તિરસ્કાર કર્યો તેજ ક્ષણે તે શાન્ત થઇ ગયો. અને તેણે ‘ઊંઘ્યા તો નહિ હોય એમ ધારી ડોક જરાક વાંકી કરીને તેના તરફ ફરીને જોયું.>

તછોડ્યો પ્રિય બોલતો પ્રિયપતિ, તે તુર્ત મૂંગો થતાં,
'જાંખ્યા તો નથી' એમ, ખૂબ મરડી ગ્રીવા નિહાળ્યો ફરી. ૫૧

આમાં ઔત્સુક્ય(નો ઉદય છે.)

[16]આવ્યો એ તપ ને પરાક્રમ નિધિ ગર્વે ભર્યો, તેહના
વીરોત્સાહ તણો હુતાશ વર્ણો અત્યંગે ય આકર્ષતો;
શીતસ્નિગ્ધ, મયંક ચંદન સમું, સીતાનું આલિંગન,
ગાઢે ચેતનને હરી ફરી ફરી રોકે બૉંઝી પાસથી. ૫૨

આમાં આવેગ અને હર્ષ(ની સન્ધિ છે.)

[17]ક્યાં આ આવું અકાર્ય અન્ચકુલ ક્યાં, દેખાય એ ક્યાં ફરી,
મારૂ છે શ્રુત દોષશાન્તિ કરવા, કોપેય કાન્તિ મુખે!
કહેશે શું ગતપાપ પુણ્યજન, છે સ્વપ્ને ય એ દુર્લભ,
ધીક્ રે મન, કોણ એ અધરને પીશે સુભાગી યુવા! ૫૩

અહીંઆં વિતર્ક, ઔત્સુક્ય, મતિ, સ્મરણ, શંકા, દૈન્ય, ધૃતિ અને ચિન્તાની શબલતા છે.

ભાવસ્થિતિ આગળ કહી ગયા છીએ અને તેનું ઉદાહરણ પણ આપ્યું છે.[18]

૧૬< તપ અને પરાક્રમના નિધિ, [illegible] ... છે.> [illegible] ... છે.

૧૭< [illegible] ... >

૧૮ જુઓ [illegible]

(સૂ. ૫૧) રસ મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે કોઇવાર અંગીપણું પામે છે.

તે એટલે ભાવસ્થિતિ ભાવશાન્તિ વગેરે. અંગીપણું, પરણતા નોકરને જેમ રાજા અનુસરે છે તેમ તેનું અંગીપણું એટલે પ્રાધાન્ય છે.

(સૂ. પર) [૬૫] રણકારની જેમ જેનો ક્રમ સંલક્ષ્ય છે એવો જેનામાં વ્યંગ્ય છે (૩૭) તે, શબ્દ અર્થ અને ઉભયની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો ત્રણ પ્રકારનો ધ્વનિ કહેવાય છે.

શબ્દશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, અર્થશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, ઉભયશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો. તેમાં

(સૂ. ૫૩) જેમાં શબ્દ વડે અલંકાર અથવા વસ્તુ જ પ્રકાશે છે (૩૮) તે મુખ્યપણે શબ્દશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો બે પ્રકારનો જાણવો.

'વસ્તુ જ' એટલે અલંકારથી ભિન્ન માત્ર વસ્તુ. પહેલો જેમકે—

[૬૬]उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।
निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणाम्
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥ ५४ ॥

---

૬૫ અહીંથી લક્ષ્યવ્યંગ્યક્રમ ધ્વનિ કાવ્યની ચર્ચા શરૂ કરે છે.

૬૬ આ શ્લોકમાં રાજાની સ્તુતિ છે. એ અર્થ બંધ બેઠા પછી શબ્દશક્તિથી ઇન્દ્રનું વર્ણન વ્યક્ત થાય છે. એ બેના અસંબદ્ધત્વનો દોષ ટાળવા બન્ને વચ્ચે ઉપમેય-ઉપમાન ભાવ કલ્પવો જોઇએ માટે અહીંયાં ઉપમા અલંકાર વ્યંગ્ય છે. રાજાના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે. < જે દેવે કઠોર અને બળવાન ગર્જના કરીને, (काल=) કાળી (करवाल=) તરવારના મહાન (अम्बु=) પાણીના પ્રવાહને ઉછાળીને, (धाराजलैः=) ધારનાં પાણી વડે શત્રુઓનો ત્રણ જગતમાં જાગતો સળગેલો પ્રતાપ રણમાં ઓલવી નાખ્યો > આ શ્લોકમાં પાણી અને ધાર શબ્દો 'ચળકતી પાણીદાર ધાર' કહીએ છીએ એ અર્થમાં છે. ઇન્દ્રના અર્થ

અહીંઆં વાક્ય અસંબદ્ધ અર્થ કરે છે એવો કોઈ દોષ ન લાવે એટલા માટે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતનો ઉપમાન–ઉપમેય ભાવ કલ્પવો જોઈએ, એટલે ઉપમા અલંકાર વ્યંગ્ય થાય છે.

૧૭तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभासि भवान् ॥૧૭॥

આમાં એક એક પદને બે પદરૂપે લેતાં વિરોધાભાસ થાય છે.

૧૮अभिनः सभितः प्राप्तोत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥૧૮॥

< જે બન્ને કઠોર અને બળવાન ગર્જના કરીને (गाढदर=) કાળાં ડિબાંવાળું (बाल=बाल=) નવીન મહાન (अम्बुवाह=) મેઘને પ્રકાશીને (धाराकृत=) પાણીની ધાર વડે [પાણીના] શત્રુઓનો ત્રણ જગતમાં ભાગેલો તાપ (रणे=) [અંગાર ઉપર પાણી પડતાં થાય તેવો] છમ છમ અવાજ થાય એવી રીતે ઓલવી નાખ્યો. >

૧૭< હે વિભો! આપ કે જેનો તિગ્મ–(=તીક્ષ્ણ) અને રુચિર–(=મનોહર) પ્રતાપ છે, જે વિધુર–(=શત્રુ) ના નિશાકૃત્ (=શાન્તિ કરનાર, નાશ કરનાર) છો, મધુરलीलः (=મધુર લીલાવાળા) છો, મતિ–(=બુદ્ધિ) અને મત–(=પ્રમાણ) વડે તત્ત્વમાં–વૃત્તિ રાખનારા છો, પ્રતિપદ–(=દરેક સ્થાને) (પોતાના) પક્ષના અગ્રણી છો, તે શોભો છો. > આ શ્લોકમાં જે જે પદો લઇ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે એક એક પદનાં બબ્બે પદો લઇ અર્થ કરતાં વિરોધાભાસ થાય છે. જેમકે < तिग्मरुचि. (=તીક્ષ્ણ કિરણવાળો અર્થાત્ સૂર્ય) अप्रताप (પ્રતાપ વિનાનો) विधु (=ચન્દ્ર) अनिशाकृत् (=રાત્રિ નહિ કરનારો) છે, विभः (=ભા એટલે કાન્તિ વિનાના) આપ દીપો છો, मधुः (=વસન્ત) अलील. (=લીલા વિનાનો) છે, मतिमान् (=બુદ્ધિશાળી) अतत्त्ववृत्ति (=તત્ત્વવિનાની વાતમાં વૃત્તિ રાખનાર) છે, प्रतिपद् (=પડવો) अपक्षाग्रणीः (=પખવાડીઆની પહેલાં ન આવનાર) છે. >

૧૮< હે હર્ષદ પ્રભુ ! સભિતમાંથી (=યુદ્ધમાંથી) મળેલા ઉત્કર્ષ વડે અભિન છો, દુષ્ટોના અહિત છો, સારા યશથી સહિત છો. > આ શ્લોકમાં हर्षद એટલે હર્ષ આપવાવાળો અને હર્ષ છેદવાવાળો, सभितः (ભાયવાળો) अभित (ભાય વિનાનો) अहितः (હિત વિનાનો) અને सहितः (હિતવાળો) એ પ્રમાણે શબ્દોનો વિરોધાભાસ છે.

અહીંઆં પણ વિરોધાભાસ છે.

[૬૯]ના ઉપાદાન સામગ્રી, ભીંત ના તોય ચીતરે
જગચ્ચિત્ર, નમું તેહ કલાશ્લાઘ્ય પિનાકને. ૫૬

આમાં વ્યતિરેક.[૭૦]

બ્રાહ્મણશ્રમણ ન્યાય[૭૧]થી અલંકાર્ય પણ અહીં અલંકાર બને છે.

માત્ર વસ્તુ (વ્યંગ્યથી સૂચિત કરાય છે.) જેમકે

[૭૨]પંથી નથીં પાથરણું કહીં ય આ પથ્થરાલ ગામ મહીં;
ઉન્નત પેખીં પયોધર, જો વાસો રૂહે ભલે રૂહે તો. ૫૮

---

૬૯ <ઉપકરણની સામગ્રી વિના, ભીંત વિના જગચ્ચિત્રને વિસ્તારતા કલાશ્લાઘ્ય શૂલિને નમસ્કાર.>

૭૦ ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય તે વ્યતિરેક અલંકાર કહેવાય છે. જુઓ. સૂ. ૧૬૯. અહીં રંગ વગેરે સામગ્રીથી ભીંત ઉપર ચિત્ર ચીતરનાર ઉપમાનભૂત ચિત્રકારથી ઉપમેય શંકરનું આધિક્ય બતાવ્યું છે.

૭૧. ઉપરનાં બધાં દૃષ્ટાન્તો ધ્વનિ કાવ્યનાં છે. અર્થાત્ આ કાવ્યોમાં વાચ્ય કરતાં વ્યંગ્ય વધારે ચમત્કારી છે. એટલે કે અહીં વ્યંગ્ય પ્રધાન છે. હવે કાવ્યમાં જે પ્રધાન હોય તે જ અલંકાર્ય હોઇ શકે. અલંકાર તો અપ્રધાન હોય: છતાં અહીં વ્યંગ્યાર્થ પ્રધાન હોવાથી અલંકાર્ય છે તેને અલંકાર કેમ કહ્યો? એવી શંકાનું અહીં સમાધાન કર્યું છે. અહીં વાચ્ય પ્રસ્તુત છે અને વ્યંગ્ય અપ્રસ્તુત છે (જુઓ ઉદાહરણ ૫૪ ઉપરની વૃત્તિ) હવે જ્યારે આવી રીતે વાચ્યમાં કોઈ અપ્રસ્તુત ભાગ આવે ત્યારે તે અલંકાર હોય છે અને કાવ્યપ્રકાશમાં પણ અલંકાર પોતાના લક્ષણ પ્રમાણે વાચ્ય જ હોઇ શકે છે એ રીતે અહીં વ્યંગ્યને પણ બ્રાહ્મણ શ્રમણ ન્યાયથી અલંકાર કહ્યો છે. બ્રાહ્મણ શિખા સૂત્રનો ત્યાગ કરી શ્રમણ થાય ત્યારે તે વાસ્તવિક રીતે બ્રાહ્મણ રહેતો નથી છતાં તેનો પૂર્વ સંબંધ સ્મરણમાં રાખી જેમ તેને બ્રાહ્મણ કહે છે તેવી રીતે જેમ અપ્રસ્તુત હકીકત વાચ્યમાં આવતાં અપ્રધાન હોઈ અલંકાર કહેવાય તેમ તેવીજ હકીકત વ્યંગ્યમાં આવતાં પ્રધાન છતાં અલંકાર કહી છે.

૭૨ <હે પથિક! આ પત્થરવાળા ગામમાં પથારી જરાએ નહિ મળે. ઉન્નત પયોધરને જોઈને જો રહેવું હોય તો રહે.>

જે ઉપભોગ યોગ્ય હો તો ચડે એવું અહીંઆં સૂચવેલું છે.

शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥ ७३ ॥

અહીંઆં વિરુદ્ધ એવી વસ્તુઓ તને અનુકૂળ થવાને માટે એક જ કાર્ય કરે છે એવી વસ્તુનો ધ્વનિ છે.

(સૂ. ૫૪) જેથી, અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે અર્થ, સ્વતઃસંભવી અર્થાત્ પોતાની મેળે વ્યંજક છે, (૩૯) અથવા કવિની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યંજક છે, અથવા કવિએ નિર્માણ કરેલા નાયક વગેરેની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યંજક છે, તે વસ્તુ રૂપ હોય અથવા અલંકાર રૂપ હોય તેવો છ પ્રકારનો પોતે પણ (૪૦) વસ્તુ અથવા અલંકાર સૂચવે છે તેથી બાર પ્રકારનો છે.

સ્વતઃસંભવી એટલે કેવળ બોલવાથી જ સિદ્ધ થતો એટલું નહિ પણ લોકમાં પણ જેની યોગ્યતાનો સંભવ છે એવો. બીજો, બહાર લોકમાં ન હોવા છતાં પણ કવિની પ્રતિભાથી જ નિર્માણ પામેલો અથવા કવિએ રચેલા વક્તાથી નિર્માએલો એવો બે પ્રકારનો. એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો. આ (પોતે) વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય એ રીતે છ પ્રકારનો વ્યંજક છે. તેનું વ્યંગ્ય વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય એ રીતે અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ધ્વનિ બાર પ્રકારનો છે.

---

૭૩ <હે નરેન્દ્ર! જેના પર તું ગુસ્સે થાય છે તેને શનિ અને અશનિ એટલે વજ્ર અતિશય હણે છે. જેના પર પ્રસન્ન થાય છે તે ઉદાર અને અનુદાર (જેની પછવાડે દારા—સ્ત્રી ચાલે છે તેવો) થાય છે.> આ શબ્દશક્તિમૂલક વસ્તુધ્વનિકાવ્યનું ઉદાહરણ છે. આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધ પૂરતું જ એ સમજવું. એટલે કે શનિ અને અશનિ બંને તને અનુકૂળ જ કાર્ય કરે છે, એવું વસ્તુ સૂચિત થાય છે. ઉત્તરાર્ધમાં તો વિરોધાભાસ અલંકાર વ્યંગ્ય છે જેનું ઉદાહરણ અહીં પ્રસ્તુત નથી.

“[illegible] સકળગુણોનો, [illegible] નાયક, [illegible]! શ્રીમાન;
[illegible] ૬૦

[illegible] વસ્તુથી, [illegible] છે.

“[illegible]
[illegible]! [illegible]! [illegible] ધન્ય!
[illegible]
[illegible] સમ છે [illegible]. ૬૧

અહીં ‘તું [illegible] છે’ [illegible] અલંકાર છે.

“[illegible]
ઝાંખી [illegible] કાન્તિવાળો
દીઠો [illegible], કોપથી લાલ [illegible]
કાલીકટાક્ષ સમ, વીરજને જોયો. ૬૨

અહીંઆં ઉપમાઅલંકારથી, શત્રુના સમગ્ર સૈન્યનો ક્ષણમાં નાશ થશે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૪<‘હે પુત્રી (આ) સકળગુણોનો શિરોમણિ, ધૂર્તોનો નાયક, ધન સમૃદ્ધિવાળો છે.’ એ પ્રમાણે કહેતાં નતાંગીનાં નયનો વિકસી ગયાં.> આ સ્વતઃસંભવી ધ્વનિમાં વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થવાનું ઉદાહરણ છે. [૧]

૭૫<સુરત ક્રીડા દરમીઆન, પ્રિયસંગમમાં પણ વિશ્વસ્ત ચાટુ વચનો તું બોલી શકે છે તે તને ધન્ય છે. બીજી તરફ [illegible] હાથ નાંખતા મને જો કાંઈ સાંભરતું હોય તો [illegible] સમ છે.> સ્વતઃસંભવી, વસ્તુથી અલંકાર. [૨]

૭૬<મદાંધ ગંધગજના, કમાડના આગળીઆ જેવા કુંભ ઉપર પડવાથી દૃઢ સંબદ્ધ થયેલા પાટલ લોહીથી જેનો પ્રકાશ રાતો છે એવો અને કોપથી લાલ કાન્તિવાળા કાલીના કટાક્ષ જેવો કૃપાણ જેના હાથમાં વીરોએ રણમાં જોયો.> સ્વતઃસંભવી, અલંકારથી વસ્તુ. [૩]

[૭૭]યુદ્ધમાં અધર દંશતાં નિજ
કાન્તદન્તતણુ કેરી પીડના
સંકટેથી કીધ મુક્ત શત્રુની
નારનાં અધર-ઓષ્ઠ પલ્લવો. ૬૩

આમાં વિરોધાલંકારથી હોઠના કરડવા સાથે જ શત્રુઓ હણાયાં એ પ્રમાણે તુલ્યયોગિતા.[૭૮] મારી ક્ષતિથી અન્યની ક્ષતિ દૂર થાઓ એવી તેની બુદ્ધિ સૂચવાય છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. આ દાખલાઓમાં વ્યંજક સ્વતઃસંભવી છે.

[૭૯]વેણુ કેરા સરસ સ્વરથી, મુખ્ય કૈલાસશૃંગે
ગાતાં કીર્તિ, અમરરમણી, જેહની સાંભળીને,
આંસુ જોતા, કુણી કમલિની-કંદલીના ભ્રમેથી
દિઙ્માતંગો, અવળતટમાં, સૂંઢને ફેરવે છે. ૬૪

અહીંઆ વસ્તુવડે, જેમને અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તેમને પણ આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાથી તારી કીર્તિ ચમત્કાર કરે છે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે.

---

૭૭ <યુદ્ધમાં ગુસ્સાથી પોતાનો હોઠ કરડતાં જેણે શત્રુઓની સ્ત્રીઓના હોઠરૂપી પલ્લવોની પાંદડીઓને કાન્તના ગાઢ દંતક્ષતની વ્યથારૂપી સંકટથી છોડાવી> અહીં સ્વતઃસંભવીમાં વિરોધાલંકારથી તુલ્યયોગિતા અને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારો વ્યંજિત થાય છે. [૪]

૭૮. માત્ર પ્રસ્તુતોના અથવા માત્ર અપ્રસ્તુતોના સાધારણ ધર્મનું એકવાર કથન કર્યું હોય તે તુલ્યયોગિતા. અહીં પોતાનો હોઠ કરડવો અને શત્રુઓ નાશ પામવા એ બંને એક સાથે બનનારા ધર્મનો ધ્વનિ છે માટે તુલ્યયોગિતા. (જુઓ સૂત્ર ૧૫૮)

૭૯ <કૈલાસના પ્રથમ શિખર ઉપર વેણુની સમ્મૂર્છના વડે અપ્સરાઓથી ગવાતી, જેની કીર્તિ સાંભળીને સરળ મૃણાલીના કાંડાની શંકા થવાથી દિગ્ગજો આંખના ખૂણા ફેરવીને ધવલતટ ઉપર પોતાની સૂંઢ ફેરવે છે.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૫]

[80]સમર મહિં બલાત્કારે કેશથી તેણે જયશ્રી પકડી જ્યાં,
ત્યાં તેના રિપુઓને વળગી ગઇ ગાઢ કન્દરા કંઠે. ૬૫

આમાં કેશગ્રહણ જોઇને કંદરા જાણે કામાસક્ત થઇ હોય તેમ તેના શત્રુઓને ગળે વળગી પડે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે. એક જ જગ્યાએ સંગ્રામમાં તેનો વિજય જોઈને તેના શત્રુઓ નાસીને ગુફામાં બેઠા છે એ કાવ્યહેતુ અલંકાર છે. તેના શત્રુઓ નાશી ગયા નથી પણ તેના તરફથી પરાભવની બીકથી ગુફાઓ જ તેમને છોડતી નથી એવી રીતે અપહ્નુતિ અલંકાર છે.[81]

[82]હોંસથી ગાઢાલિંગન કરવા જતાં પિયૂજી માનુનીનું
માન સરે છે દડબડ પીલાવાની બ્હીકે શું હૃદયેથી. ૬૬

અહીં ઉત્પ્રેક્ષા વડે, તેમાં પ્રત્યાલિંગન વગેરે જામે છે એમ વસ્તુ (સૂચવાય છે)

[83]બુદ્ધોને હસતી શું, કવિના વદનાંબુજે જઈ બેઠી,
ભુવન બીજું શું બતાવે વાગ્દેવી તેહ જય પામે. ૬૭

---

૮૦ <ચોટલો ઝાલીને તેણે સમરમાં જયશ્રીને બળાત્કારથી એવી પકડી કે તેના શત્રુઓ ગુફાઓ વડે પોતાના કંઠે જ સજ્જડ બેસાડાયા.> કવિપ્રૌઢોક્તિથી વસ્તુ વડે અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૬]

૮૧. કાવ્યહેતુને કાવ્યલિંગ પણ કહે છે. હેતુનું વાક્યથી કે પદથી કથન કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. કાવ્યની ચમત્કૃતિવાળું હેતુપૂર્વક અનુમાન કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. અહીં વિજય દર્શન એ નાસી જવાનો હેતુ છે માટે કાવ્યલિંગાલંકાર. ઉપમેયને અસત્ય કરીને ઉપમાનને સત્યરૂપે સ્થાપવું તે અપહ્નુતિ (સૂ. ૧૭૪. ૧૪૬)

૮૨ <વ્હાલો ગાઢાલિંગન કરવાને હોંસથી આવતાં મનસ્વિનીના હૃદયમાંથી માન, પીલાવાની બીકથી જાણે એકદમ સટકી ગયું.> કવિપ્રૌઢોક્તિથી અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૭]

૮૩ <કવિના વદનકમલ ઉપર બેઠેલી, બુદ્ધોને હસતી જાણે બીજું ભુવનમંડલ બતાવે છે તે વાણી જય પામો.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી અલંકારથી અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૮]

અહીંઆં ઉત્પ્રેક્ષાથી, અબ્જાસન ઉપર બેઠેલી, અમારકાર્યનું અનન્ય કારણ નવું નવું જગત્ નિર્માણ કરે છે. એ રીતે વ્યતિરેક અલંકાર૮૪ છે. ઉપરના બધા દાખલાઓમાં કવિની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યંજક નિષ્પન્ન થયેલ છે.

૮૫> સંકાગિરિને તટે ખર્યા રહ્યા, થાકે ઢૂંખી સર્પિણી
પ્હોળી ફેણુની હાર ફૂલર્યા ગળી જાતાં થતા દૂબળા,
તે હાવાં મલયાનિલો વિરહિણી નિશ્વાસના સ્પર્શથી
છોટા છે પણ પૂર્ણ જોબનથી શું માતા થયા દીસતા. ૬૮

અહીંઆં, વસ્તુ વડે નિશ્વાસ વડે ઐશ્વર્ય પામેલા વાયુઓ શું શું નથી કરતા એ રીતે વસ્તુ સૂચવાય છે.

૮૬મુજ હઠને આશ્વાસન, આપ્યું જે ધીરજે સખિ! તેહ
પિયુદર્શન કૌતુકના કાલે 'સાહસ' કરી ગયું જ સરી. ૬૯

અહીંઆં, પ્રાર્થના કર્યા વિના પણ પ્રસન્ન થઇ એમ વિભાવના, અથવા પ્રિયદર્શનનું સૌભાગ્યબલ ધૈર્યથી સહન ન થઇ શક્યું એવી ઉત્પ્રેક્ષા વસ્તુ વડે સૂચવાય છે.

૮૪બ્રહ્માને જળપદ્મનું આસન છે અને વાગ્દેવીને કવિના મુખરૂપી અબ્જ આસન છે તથા વાગ્દેવી નવીન જ ભુવન બનાવે છે માટે વ્યતિરેક.

૮૫<સંકાગિરિની મેખલા ઉપર સ્ખલન પામેલા, ગંધોગથી ખિન્ન થઇ ગયેલી સર્પિણીઓની અત્યંત ફેલાયેલી ફેણો વડે ખવાવાથી દરિદ્રતાને પામેલા, તે મલયાનિલો હવે વિરહીણીના નિશ્વાસના સંપર્કથી, શિશુ હોવા છતાં પણ, જાણે એકદમ તારુણ્યથી ભરાઇ જઇને હાલી જાય છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૯]

૮૬<સખિ' જે ધૈર્યે મારા માનને આશ્વાસન આપ્યું હતું, તે પ્રિયદર્શનની વિહ્વલ ક્ષણે, "આતો સાહસ'" એમ કરી એકદમ સરકી ગયું.> કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે વસ્તુથી ઉત્પ્રેક્ષા અથવા વિભાવના અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૧૦] વિભાવના એટલે કારણનો પ્રતિષેધ કર્યા છતા કાર્ય પ્રકટ કરવું તે. અહીં પ્રાર્થના વિના પ્રસન્નતા થઇ તે. (સૂત્ર ૧૬૨.)

૮૭લીલાં દશન નખ ક્ષત તારાંએ, રક્તઅંશુક નયનને
ણક્રો, એ જ પ્રસાદી એ છે, નથી કોપ કે ગહિયો. ૭૦

અહીંઆં, તારાં નયન કેમ ગુસ્સે ભર્યાં છે એવા ઉત્તરાલંકાર૮૮ વડે 'તું આર્દ્રનખક્ષતને છુપાવે છે' એટલું જ નહિ પણ 'હું તેની પ્રસાદપાત્ર થઇ ગઈ છું' એવી વસ્તુ (સૂચવાય છે).

૮૯મહિલાની ભીડ ભર્યો તવ હૈયે માગ સુભગ! ના મળતાં,
તજી બીજું કામ દિનદિન તનુ તનડાને ય તનુ કરતી. ૭૧

અહીંઆં, હેતુ અલંકારથી દુબળાને વધારે દુબળું કરવા છતાં પણ એ તારા હૃદયમાં વસતી નથી એવી વિશેષોક્તિ૯૦ (સૂચવાય છે). આ દાખલાઓમાં વ્યંજકનું શરીર કવિએ રચેલા વક્તાની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.આ પ્રમાણે બાર ભેદો.

(સૂ. ૫૫) શબ્દ અને અર્થ બન્નેમાંથી નિષ્પન્ન થતો એક.

જેમકે

૮૭<હે પ્રિય! તારાં અત્યંત આર્દ્ર દંતક્ષતો અને નખક્ષતોએ મારા નયનને આપેલા રક્તાંશુકનો આ પ્રસાદ છે. એ કાંઇ ક્રોધે ભર્યાં નથી.> રક્તાંશુક શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. રક્ત અંશુ એટલે રાતાં કિરણો અને તેનાથી બનેલું રક્તાંશુક એટલે રાતો સાળુ એવો અહીં અર્થ છે. કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે અહીં અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૧૧]

૮૮ માત્ર ઉત્તર સાંભળવાથી જ જ્યાં પ્રશ્નનું અનુમાન થાય તે ઉત્તરાલંકાર. (સૂત્ર ૧૮૮).

૮૯<હે સુભગ! હજારો મહિલાઓથી ભરેલા તારા હૃદયમાં એ ન સમાતી દરરોજ, બીજું કાંઇ કર્યા વિના, પોતાના દુબળા અંગને દુબળું કરે છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની પ્રૌઢોક્તિવડે અલંકારથી અલંકાર સૂચવાય છે. [૧૨]

૯૦. અખંડ કારણો હોવા છતાં કાર્ય ન થવાનું કહે તે વિશેષોક્તિ. (સૂત્ર ૧૬૩).

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(૪, ૫૬) [illegible]

[illegible]

[illegible]

(૪, ૫૭) [illegible] આલિંગન, [illegible] વગેરે, [illegible] ચંદ્રોદય, [illegible] વગેરે [illegible] વિભાવ [illegible] વગેરે કરી [illegible] અનુભાવ [illegible] ઉત્તમ પ્રકૃતિ મધ્યમ પ્રકૃતિ અધમ પ્રકૃતિ. તેમાં પણ [illegible] વગેરેના ભેદો છે. એ રીતે [illegible] તો [illegible] કેમ કરી શકાય? પણ [illegible] સાધારણ ધર્મ [illegible] ગણાય છે.

---

[1] [illegible]

(સૂ. ૫૮) બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો વાક્યમાં હોય છે.[૯૨]

બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો એટલે શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો.

(સૂ. ૫૯) બીજા, પદમાં પણ, હોય છે.[૯૩]

'પણ' શબ્દથી વાક્યમાં પણ. એક અંગે પહેરેલા ભુષણ વડે કામિનીની જેમ, પદથી પ્રકાશતા વ્યંગ્ય વડે વાક્યથી સૂચવવા યોગ્ય ભારતી પ્રકાશે છે. તેમાં પદથી પ્રકાશ થતા ધ્વનિના ક્રમથી દાખલાઓઃ

[૯૪]મિત્ર છે જેહના મિત્રો, શત્રુઓ શત્રુ છે વળી,
દયાપાત્ર દયાપાત્ર, તે જન્મ્યો, તે જ જીવતો. ૭૩ [૧]

અહીં બીજા મિત્ર વગેરે શબ્દો, વિશ્વસનીયપણું નિયન્ત્રણયોગ્યતા સ્નેહપાત્રપણું વગેરે અર્થમાં પરિણામ પામેલા છે.

[૯૫] ખલનાં ચરિતો દારુણ દેખાયે છે તથાપિ ધીરોનાં
હૃદયવયસ્યે સન્માનેલાં કર્મો ન મૂંઝાયે. ૭૪ [૨]

---

૯૨. ૯૩. ૫૬મા સૂત્ર સુધીમાં ધ્વનિ કાવ્યોના ૧૮ ભેદો કર્યા. હવે એજ ભેદોના વધારે ભેદો જુદી દૃષ્ટિથી પાડે છે. કાવ્યમાં જે વ્યંગ્ય સૂચિત થાય છે તે બે રીતે થઈ શકે. ૧ વાક્યમાં ૨ પદમાં. એ દૃષ્ટિથી ૧૮ ભેદોના વિભાગો કરતાં કહે છે કે ઉભયશક્તિમૂલક ધ્વનિ તો માત્ર વાક્યમાં જ હોય છે એટલે એના આ દૃષ્ટિએ ભેદો થઇ શકશે નહિ. બાકીના ૧૭ પ્રકારો વાક્યમાં તો હોય છે પણ 'પદમાં પણ' હોય છે. એ ૧૭ ધ્વનિ ભેદોનાં દૃષ્ટાન્તો આગળ આવી ગયાં (૨૩ થી ૭૨) તે સઘળાંમાં વ્યંગ્ય વાક્યમાં સૂચિત થાય છે અને તેમના પદમાં સૂચિત થતા દાખલાઓ ૫૯ સૂત્ર નીચેની વૃત્તિમાં આપેલા છે. એ રીતે આ ૧૭ પ્રકારોના બબ્બે પ્રકારો થયા અને ઉભયશક્તિમૂલકના વિભાગો ન થયા એટલે આ દૃષ્ટિએ ધ્વનિ કાવ્યના કુલ ૩૫ પ્રકારો થયા. (જુઓ ૫૯ મા સૂત્ર નીચેની વૃત્તિનો છેલ્લો ભાગ).

૯૪ <જેના મિત્રો મિત્રો છે, શત્રુઓ શત્રુઓ છે, દયાપાત્રો દયાપાત્ર છે તે જ જન્મીને જીવે છે.>

૯૫<દુષ્ટોના વ્યવહારો દારુણ દેખાય છે છતાં પણ હૃદયરૂપી વયસ્યને અનુમત એવા ધીર પુરુષોના વ્યવસાયો મૂંઝાતા નથી.>

અહીં મૂંઝાયે છે [એ શબ્દ વ્યંજક છે].

૯૬ તે લાવણ્ય અને કાન્તિ રૂપ એ વાક્યની છટા,
સુધા શાં લાગતાં ત્યારે આજ જ્વર સમાં હવાં. ૭૫

અહીંયાં 'એ' વગેરે પદોથી 'દૈવજ અનુભવથીજ સમજાય શકે' એવો અર્થ પ્રકાશાય છે. અથવા તો જેમકે

૯૭ભોળી ! ભોળપણા મહીં જ સઘળો શું કાળ છે ગાળવો ?
માની થા, ધર ધૈર્ય ને સરલતા વ્હાલા વિષે દે તજી.
એવો બોધ સુણી સખીથી, વદને બ્હેબાકળી બોલી કે
"ધીમે બોલ કદાચ સાંભળી જશે પ્રાણેશ હૈયે રહ્યો." ૭૬ [૩]

અહીં 'વદને બ્હેબાકળી' એ શબ્દો. એ વડે 'ધીમે બોલ' એવા કથનની યોગ્યતા સમજાય છે.

પદ વડે ભાવ વગેરેનો પ્રકાશ થાય છે તેમાં વિશેષ ચમત્કાર નથી માટે તેનાં ઉદાહરણો આપ્યાં નથી.

૯૮રક્તનીં ધારથી મંડિત ખડ્ગથી સુંદર-કરાલ ભુજ તારો,
ભ્રુકુટિ-કમાન શૌ શોભે તેં ઝટ રચ્યાં જે લલાટ નૃપ! ભીમ!
૭૭ [૪]

અહીં ભયંકર લાગતા નૃપનું ભીમસેન ઉપમાન (વ્યંગ્યથી જણાય છે)

૯૬<તે લાવણ્ય તે કાન્તિ તે રૂપ અને તે વાણીની છટા તે વખતે અમૃત જેવાં લાગતાં હતા પણ અત્યારે તો સખત તાવ જેવાં લાગે છે.>

૯૭<હે મુગ્ધે ! શું મુગ્ધપણામાંજ આખો વખત ગાળવાનું ધાર્યું છે? જરા માન ધર, ધૈર્ય રાખ, પ્રિયતમ સાથે ભોળા ન થા. એમ સખી વડે ઉપદેશ પામેલીએ બીનેલા મોઢે જવાબ આપ્યો ધીમે બોલ. ક્યાંક હૃદયમાં રહેલો પ્રાણેશ્વર સાંભળી જશે.>

૯૮<હે ભીમ નૃપ ! લોહીના પૂરથી અલંકૃત થયેલી તરવારથી જેના હાથથી ભયંકર વિકરાળ અને સુંદર લાગે છે એવો અને એકદમ ભમરથી તરંગિત થયેલા કપાળવાળો તું શોભે છે.>

[૯૯]भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥७७॥ (५)

કોઈ સ્ત્રી, સંકેત આપનારને એ પ્રમાણે મુખ્ય વૃત્તિથી વખાણે છે.

[૧૦૦]સાયંસ્નાન પૂરું થયું, ભગરુનો છે લેપ લાગે ગયો,
પામ્યો અસ્ત દિનેશ, આવી અહિં તું નિકળીને ચાલતી;
શી તારી સુકુમારતા ! અહ્હ ! કે સર્વાંગ થાકી ગઈ
અત્યારે તવ આંખડી મટમટ્યા વિના રહી ના શકે. ૭૮ (૬)

અહીંઆં વસ્તુતઃ, પરપુરુષનો પરિચય કરી આવેલી તું થાકી ગઈ છે એવી વસ્તુ 'અત્યારે' પદથી પ્રકટ થતી સૂચવાય છે.

[૧૦૧]તેના વિયોગના દુઃખે લીન નિઃશેષ પાતકો,
તેના ધ્યાન તણા મોટે ક્ષીણ પુણ્યચયે થતાં, ૮૦
ચિન્તતાં જગદુત્પત્તિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપીને
નિરુચ્છ્વાસ બની, મુક્ત થૈ બીજી ગોપકન્યકા. ૮૧. (૭)

અહીંઆં હજારો જન્મોમાં ભોગવવાનાં દુષ્કૃત અને સુકૃતનાં ફલો વિયોગનાં દુઃખ અને ચિંતનના આહ્લાદથી અનુભવાવાં એમ કહ્યું, અને આ પ્રમાણે 'નિઃશેષ' અને 'ચય' પદથી પ્રકટ થતી બે અતિશયોક્તિઓ [સૂચવાય છે.]

---

[૯૯] <સદાગમ, ભુક્તિ (ભોગ) અને મુક્તિ આપનારો એકાન્ત ...: આપનારો કોને આનંદ વરસાવતો નથી> ૧ સદાગમ. પ્રિયતમ પક્ષે સત્ સુંદર, આગમ આવતું. વેદ પક્ષે સત્ સારો, આગમ વેદ. ૨ એકાન્ત. પ્રિયતમ પક્ષે એકાંતસ્થાન. વેદ પક્ષે નિશ્ચિત વિધિઓ.

[૧૦૦] <સાંજનું સ્નાન થયું છે, ચંદનથી અંગ લેપાયું છે, સૂર્ય અસ્તાચલના શિખરે ગયો, અહીં નિર્ભય (નીડર) ચાલતી આવી છે: અહો ! તારી શી સુકુમારતા છે ! કે જેનાથી તું અત્યારે સાવ થાકી ગઈ છે ! તારાં નયનો મટમટ્યા વિના રહી શકતાં નથી.>

[૧૦૧] <બીજી ગોપકન્યા, તેની અપ્રાપ્તિના મહાદુઃખથી અ... પાપ લય થતાં અને તેના ધ્યાનના અત્યંત આહ્લાદને લઈને પુણ્યસંચય ક્ષીણ થતાં પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જગતના મૂળની ભાવના કરતી, શ્વાસ લીધા વિના, મુક્તિ પામી>

૧૦૧ [illegible]
[illegible]
શ્લોક [illegible] [૯]

અહીંઆં [illegible] "[illegible]" [illegible] [[illegible]].

૧૦૨ અહીંનું [illegible],
[illegible] [-]

અહીંઆં, દૂધ વડે, [illegible] કે તે [illegible] થઈ ગયો, એમ "[illegible]" [illegible] કાવ્યલિંગ અલંકાર સૂચવાય છે. આ [illegible] [illegible] છે.

૧૦૩ ચંદ્ર-[illegible],
[illegible] [૧૦]

અહીંઆં વસ્તુવડે, જે કામિનીઓનો આ [illegible] છે તેમાંથી એકપણ તેના [illegible] વિમુખ થતી નથી; કેટલી કે [illegible] તેઓ [illegible] કરે છે એમ "ભુવનરાજ" પદથી પ્રકટ થતું વસ્તુ પ્રકાશે છે.

---

૧૦૨ <[illegible] છે. આ [illegible], [illegible], અને [illegible] છે.> [illegible] નહિ તે, [illegible] નહિ આપનારી. [illegible] નહિ તે, [illegible] એટલે દુઃખ. [illegible] નહિ તે, [illegible] (પેટ) તેનું [illegible] (પેટ) [illegible] તે.

૧૦૩ <તારા વદનનો અધર [illegible] એવું સાંભળીને નવવધુ [illegible] છે.>

૧૦૪ <[illegible] ભુવનોનું એકછત્ર રાજ્ય [illegible] કરે છે>

[105]સ્વબલ મદન દે સુદૃગ્‌ની દૃષ્ટિ
કુટિલ વયે શર તીક્ષ્ણ ધારી તેને,
જઈ પડતી જ તેહ જે દિશામાં
સઘળી મળી તહિં જામતી દશાઓ. ૮૫ [૧૧]

અહીંઆં વસ્તુવડે, પરસ્પર વિરુદ્ધ દશાઓ પણ એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ રીતે ‘મળી’ પદથી પ્રકટ થતો વિરોધ [સૂચવાય છે].

[106]સંતાપે પીડેલા હૃદયે પણ વારવાર વારંતાં,
સ્તનરૂપી મિત્રોથી વિશુદ્ધજાતિ ચળે નહીં હાર. ૮૬[૧૨]

અહીંઆં ‘વિશુદ્ધજાતિત્વ’ લક્ષણ રૂપી હેતુ અલંકારથી ‘ચળે નહીં’ એ પદોથી પ્રગટ થતું, હાર સતત કંપતો જ રહે છે એવું વસ્તુ [સૂચવાય છે].

[107]એ મુગ્ધ અને શામળ અંબોડો નિજ ધરી લલિત દેહ,
તેના સ્કન્ધથી બલ લઈ સ્મર પામે વિજય સુરતસંગ્રામે.
૮૭[૧૩]

અહીંઆં રૂપક વડે, અનેકવાર ખેંચાવાથી કેશપાશ એવો ખભા

૧૦૫<અનંગ તીક્ષ્ણ શર ધારીને જુવાનીમાં સુંદર નેન વાળીની દૃષ્ટિને પોતાનું સામર્થ્ય આપે છે. જ્યાં તે પડે છે ત્યાં અનંગદશાઓ ભેગી મળીને ઉદય પામે છે.>

૧૦૬. <સંતાપથી પીડાયલા હૃદય વડે ફરી ફરીને વાર્યા છતાં આનો વિશુદ્ધજાતિનો [મોતીનો] હાર સ્તનરૂપી મિત્રથી ચલિત થતો નથી.> વિશુદ્ધજાતિ શબ્દમાં શ્લેષ છે. એક પક્ષે ઊંચી જાતનાં મોતી એવો અર્થ છે અને બીજે પક્ષે વિશુદ્ધ જન્મવાળો એવો અર્થ છે. અને ઊંચા કુળનો હોવાથી મિત્રને તજતો નથી એવો અર્થ છે.

૧૦૭. <મુગ્ધ અને શ્યામ અંગવાળો પોતાનો સુંદર દેહ ધારણ કરીને અંબોડા રૂપી સ્મર સ્કંધમાંથી બલ લઈને સુરતસંગ્રામમાં વિજય પામે છે.> સ્કંધનો અર્થ છાવણી અને કાંધ બન્ને થાય છે. તેમજ બલનો અર્થ સામર્થ્ય તથા લશ્કર બન્ને થાય છે.

પર આવી ગયો કે જેથી રતિ પૂરી થતાં પણ કામુકનો અભિલાષ પૂરો થયો નહિ એમ સ્કન્ધ પદથી પ્રગટ થતી વિભાવના [સૂચવાય છે].

આ દાખલાઓમાં [વ્યંજક અર્થ] કવિની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.

[૧૦૮]સાચું કહે શું થાયે પૂનમનો નવશશાંક તુજ સુભગ!
કઈ સૌભાગ્યભરેલી પ્રદોષરજની શી તુજ આજે! ૮૮ [૧૪]

અહીંઆં વસ્તુ વડે, મારી જેમ બીજની અંદર પણ તું અનુરાગ વાળો હતો અને પછી નહિ, એમ 'નવ' વગેરે અને 'પ્રદોષ' વગેરે શબ્દોથી પ્રગટ થતું વસ્તુ [સૂચવાય છે].[૧૦૯]

[૧૧૦]સખિ! ગાઢ અંકપાળી સખીએ નવ સુરત સમરમાં હાર
વધુકા જેવો દીધો નીવાર્યો, પછી રંગમાં રમી કેવી!
૮૯ [૧૫]

અહીંઆં વસ્તુવડે, હાર તૂટ્યા પછી બીજું સુરત જરૂર થયું હશે તે કહો કેવું થયું એવો વ્યતિરેક અલંકાર 'કેવી' પદથી સમજાતો [સૂચવાય છે].

---

૧૦૮. <હે સુભગ! પૂર્ણિમાના નવીન ઉગેલા ચન્દ્રને તું શું થયે ને તું મને માન્યું કહે. પ્રદોષરજની જેવી સમગ્રસૌભાગ્યવાળી તારી આજે કેમ છે?>

૧૦૯. 'નવ' શબ્દથી ચંચલતા એટલે કે થોડી વાર સુધીનું જ અનુરાગીપણું સૂચવાય છે. પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર પ્રદોષે, સાંજે લાલ હોય છે અર્થાત્ પ્રદોષરજનીમાં અનુરક્ત હોય છે. અને પછી ઘડીમાં જ નવ પૂર્ણિમામાં આસક્ત થાય છે. માટે પ્રેમનું ક્ષણિકત્વ. પ્રદોષ શબ્દથી અતિશય દોષ હોવા પણું અને રજની શબ્દથી મલિનતા સૂચવાય છે. ભાવાર્થ એવો છે કે તું પૂનમ જેવી કોઈ ઘડી બીજી ચ્હાય છે તો આજે, મારી જેમ, પ્રદોષરજની જેવી કઈ બીજી તેં છોડી દીધી તે કહે.

૧૧૦. <હે સખિ! નવીન સુરતસંગ્રામમાં ગાઢ અંકપાલી (આલિંગન) રૂપી સખી એ વધુકા જેવો હાર નિવાર્યો પછી કેવી રમી'> અંકપાલી આલિંગ શબ્દ કોઈ સખીનું રૂપક ઉપપન્ન છે.

[૧૧૧]ઘડો ખભે લેઈને મુખ ફેરવીને સખી નિરખી માર્ગ,
પેસંતી ઘર દ્વારે 'હા ફૂટયો' કહીં રુવે કેમ ! ૯૦

અહીંઆં હેતુ અલંકાર વડે સંકેતસ્થાન તરફ જતાને જોઇને જો તારે ત્યાં જવાનું મન હોય તો બીજો ઘડો લઇને જા એ વસ્તુ 'કેમ' પદથી સૂચવાય છે. અથવા જેમકે

[૧૧૨]ચકિત નજર વ્યાકુલતા તારી સખિ જોઇને ઘડો પોતે
'બહુ ભારે છું' કરીને દ્વારે અડકયા મિષે પડી ભાગ્યો.
૯૧ [૧૬]

અહીંઆં નદીના તીર ઉપર લતાગહનમાં સંકેત કરેલા [પણ] નહિ આવી પહોંચેલાને ઘરમાં પેસતી વખતે પાછળ આવેલો જોઇને ફરીથી નદી જવા માટે બારણાને અથડાવાના બહાનાથી બુદ્ધિપૂર્વક તેં વ્યાકુલ થઇને ઘડો ફોડી નાખ્યો એમ હું સમજી ગઇ તો તું આશ્વાસન કેમ પામતી નથી, તેથી ધારેલું પૂરૂં કરવા જા. હું તારી સાસુની પાસે બધું બંધબેસતું કહીશ. એવું વસ્તુ બારણાના અડવાના બહાના રૂપ અપહ્નુતિથી [સૂચવાય છે].

[૧૧૩]જ્યોત્સ્નાથી જોબનિયું મધુરસથી પામી ઉત્સુક થએલી
બુઢ્ઢીય નવોઢા જ્યમ એ પરવહુ તુજ હરે અરે ! હૃદય.
૯૨ [૧૭]

અહીંઆં કાવ્યલિંગ વડે, તું અમને છોડીને બુઢ્ઢી પરવધૂનો અભિલાષ કરે છે એ તારૂં આચરણ કહ્યું જાય એવું નથી એવો આક્ષેપ [અલંકાર] 'પરવહુ' પદથી પ્રગટ થતો [સૂચવાય છે].

---

૧૧૧. <ખભે ઘડો લઇને ઘરના બારણામાં પેસતી મોઢું ફેરવીને માર્ગ જોઇ, હાય હાય ફૂટયો કહીને સખી ! કેમ રૂવે છે.>

૧૧૨. <હે સખિ, તને ચપલ દૃષ્ટિવાળી અને વિહ્વળ જોઇને ઘડો 'હું ભારે છું' એમ કરીને, બારણાને અટકવાના બહાનાથી પોતે પડી ભાંગી ગયો.>

૧૧૩. <જ્યોત્સ્ના અને મધુરસ વડે તારુણ્ય અપાયાથી જેનું મન ઉત્સુક થયું છે એવી જે બુઢ્ઢી પરવધૂ [હોવાથી] અહહા તારૂં હૈયું હરે છે.<

આ (ઉદાહરણો)માં [વ્યંજકઅર્થ] કવિએ નિર્માણ કરેલા વક્તાની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.

વાક્યથી પ્રકાશ પામે એવા [વ્યંજકના વિષય]માં પહેલાં ઉદાહરણો[૧૧૪] અપાઈ ગયાં છે. શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો [વ્યંજક] પદથી પ્રકાશતો નથી માટે પાંત્રીસ ભેદો.

સૂ. ૬૭. અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થએલો પ્રબન્ધમાં પણ.[૧૧૫] ૪૨

જેમકે ગીધના અને ગોમાયુ (શીઆળ) ના સંવાદ વગેરેમાં

[૧૧૬]ઊભા શું! ગીધ શીઆળ બહુ જ્યાં હાડપિંજરો,
પ્રાણી માત્ર બ્હીએ તેવા, આ અઘોર સ્મશાનમાં. ૯૩
અહીં ના જીવતો કોઈ પામ્યો જે કાલધર્મને
વ્હાલો વા વેરી વા હોયે, પ્રાણીની એહવી ગતિ. ૯૪

દિવસે જેનું જોર ચાલે છે એવા ગીધનું લોકોને વિખેરવા માટે કહેલું આ વચન છે;

[૧૧૭]આ રહ્યો સૂર્ય હે મૂઢો! વ્હાલનો કાલ છે હજુ,
વિઘ્નોનો યોગ ચાલે છે, કદી જીવે ય એ ખરો. ૯૫
સુવર્ણકાન્તિ આ બાલ પામ્યો ના યૌવને હજુ,
ગીધ વારૂપે કેમ તેને, મૂઢો! નિઃશંક છોડી દો! ૯૬

---

૧૧૪. જુઓ ઉદાહરણ ૨૩ વગેરે, અને ટીપ ૯૨-૯૩.

૧૧૫ અર્થશક્તિમૂલક બાર પ્રકારનો ધ્વનિ પદ ને વાક્યમાં હોય છે એ ઉપરાંત પ્રબન્ધમાં પણ હોય છે

૧૧૬. <ગીધ અને શીઆળથી ભરેલા બહુ હાડપિંજરોવાળા ઘોર અને સર્વ પ્રાણીઓને ભય કરે એવા સ્મશાનમાં બહુ ઊભા' અહીં આ કાલધર્મને પામેલો કોઈ પણ—વ્હાલો કે વેરી—જીવતો નથી. પ્રાણીઓની ગતિ એવી છે'> આમાં સ્વતઃસંભવી વાચ્યાર્થ રૂપ વસ્તુ વડે લોકોને વિખેરવા રૂપ વસ્તુ વ્યંગ્ય છે તેનો વ્યંજક કોઈ એક પદ કે વાક્ય નથી પણ આખો પ્રબન્ધ છે.

૧૧૭. <સૂર્ય આ રહ્યો, હે મૂઢ.' ઇ૦ શ્લોક દરેક. આ મુહૂર્ત બહુ વિઘ્નોવાળું છે, [માટે સૂર્યનો પ્રકાશ પડે ત્યાં સુધી એ] કદાપિ જીવે

[અને] એ પ્રમાણે રાત્રે જેનું જોર ચાલે છે એવાં શીઆળવાંનું લોકોને રોકવાના તાત્પર્યવાળું આ વચન છે. એવા [વ્યંજકપણા]માં પ્રબન્ધ જ સમર્થ છે. બીજા અગીઆર ભેદોનાં ઉદાહરણો ગ્રન્થ વિસ્તારના ભયથી આપ્યાં નથી. પણ લક્ષણ પ્રમાણે પોતાની મેળે જ સમજી લેવાં. 'પણ' શબ્દથી પદના અને વાક્યના [ભેદો સમજી લેવા].

સૂ. ૬૧. પદના એક ભાગમાં, રચનામાં, અને વર્ણમાં પણ રસ વગેરે [સંભવે છે].

તેમાં પ્રકૃતિનું [૧૧૮] [વ્યંજકત્વ], જેમકે

[૧૧૯]રતિમાં વસ્ત્ર હરન્તા હરનાં બે નેત્ર હસ્તપલ્લવથી
ઢંકાતાં ગૌરીએ, ત્રીજું ચુંબાતું જય પામે. ૯૭

અહીંઆં 'જય પામે' પણ 'શોભે' ઈત્યાદિ કહ્યું નથી. (ત્રીજું નયન) બંધ કરવાની ક્રિયા (બીજાં નયનને બંધ કરવાની) સમાન હોવા છતાં અલૌકિક વ્યાપારથી એને બંધકર્યું. તેથી તે (ત્રીજું નેત્ર) જ ઉત્કૃષ્ટ છે.

અથવા જેમકે

[૧૨૦]કાન્તાએ તરછોડિયો, સમ લઈ, પાયે પડેલો પિયૂ
આવાસેથી ન જાય બે ત્રણ ડગો ઊંચા મનેથી, લ્હડાં
ધાઈ ઊલટી, સંપુટે કરતણા, સાહી સરન્તી નીવી,
રોક્યો નાવ કરી પ્રણામ; ગતિ હા! છે પ્રેમની અદ્‌ભુત. ૯૮

પણ ખરો. આ સુવર્ણના જેવા રંગવાળા, યૌવન ન પામેલા એવા બાળકને ગીધના વાક્યથી હે મૂઢો! તમે શા માટે નિઃશંક થઇ છોડી દો છો.>

૧૧૮. પ્રકૃતિ એટલે કે જેને પ્રત્યય લાગે તે, એટલે કે પ્રત્યય લગાડવા પહેલાંનું નામ અને ધાતુનું મૂળ રૂપ.

૧૧૯. < રતિકેલિમાં વસ્ત્ર હરી લેતાં કરકિસલય વડે બે નયન જેનાં રૂંધાયાં છે એવા રુદ્રનું પાર્વતીથી ચુંબાતું ત્રીજું નયન જય પામે છે.>

૧૨૦. <સમ ખાઇને પગે પડેલો પ્રિયતમ કાન્તા વડે સમ ખાઇને તિરસ્કારાયો અને ઊંચું મન થતાં જેવો તે ઘરથી બે ત્રણ પગલાં ગયો

અહીંઆં 'ઢગો' એમ કહ્યું છે, નહિ કે 'બારણાં (સુધી)' એમ. ક્રિયાપદના અને નામના પ્રત્યયોનું [વ્યંજકત્વ], જેમકે

[121]પથ પથ શુકચંચુ ચારુ પ્રભા અંકુરોની,
દિશ દિશ મહિં વાયુ વલ્લિઓને નચાવે,
નર નર પર બાણો દર્પ પુષ્પેષુ ફેંકે,
પુર પુર વિરમેલી, માનિની માનચર્યા. ૯૯

અહીંઆં 'ફેંકે' એમાં ફેંકવાનું સાધ્યમાનત્વ, 'વિરમેલી' એનાથી વિરમવાનું સિદ્ધત્વ, તિઙ્ અને સુપ્ વડે, તેમાં પણ ક્ત (લી) પ્રત્યય વડે અતીતત્વ સૂચવાય છે.[122]

નહિ હોય એટલામાં તો ઉપરું પ્રણામપૂર્વક, અને હાથ જોડનાં [તેમાં] નીતીબન્ધ સરી પડે એ રીતે દોડીને બાજુ ટળીએ રોક્યો. અહો પ્રેમની વિચિત્ર ગતિ.>

૧૨૧. <રસ્તે રસ્તે અંકુરોની કાન્તિ પોપટની ચાંચ જેવી સુંદર છે. દિશાએ દિશાએ પવન વેલીઓને લાસ્ય કરાવે છે. પુરુષે પુરુષે પુષ્પધન્વા એકદમ પોતાનાં બાણ વેરે છે. નગરે નગરે માનિનીઓની માનકથા બંધ થઈ ગએલી છે.>

૧૨૨. તિઙ્ એટલે ધાતુને લાગતા કાલઅર્થવાચક પ્રત્યયો. સુપ્ એટલે નામને લાગતા વિભક્તિઓના પ્રત્યયો. તિઙ્ પ્રત્યયો વડે ક્રિયાનું 'ચાલતા' હોવાપણું સૂચવાય છે અને સુપ્ પ્રત્યયો વડે ક્રિયાનું સિદ્ધપણું સૂચવાય છે. આ દાખલાઓમાં એ રીતે (કિરતિ=ફેંકે)થી બાણ ફેંકવાની ક્રિયા ચાલુ છે એમ સૂચવાય છે; અને (વિનિવૃત્તા=વિરમેલી) થી માનિનીઓની માનચર્યા બંધ થઈ છે એમ સૂચવાય છે

હવે બાણનું ફેંકાવું એ કારણ છે અને માનચર્યા બંધ થવી એ કાર્ય છે. સામાન્યરીતે કારણ સિદ્ધ તરીકે અને કાર્ય સાધ્ય તરીકે કહેવાય એ પૌર્વાપર્યનો ક્રમ આમાં બદલાઈ ગયો છે અહીંઆં માનચર્યા બંધ થઈ જવા રૂપી કાર્યને સુપ્ દ્વારા સિદ્ધ તરીકે સૂચવ્યું છે અને બાણ ફેંકવા રૂપી કારણને તિઙ્ દ્વારા સાધ્ય તરીકે સૂચવ્યું છે ક્ત (લી) પ્રત્યય કર્મણિ ભૂત કૃદન્તનો છે માનચર્યા બંધ થવાની ક્રિયા સિદ્ધ થઈ છે તેનું અતીતત્વ ક્ત પ્રત્યય વડે સૂચવાય છે આ રીતે આમાં હર્ષ કરવું નિશ્ચય રૂપ

[123] નીચે મ્હોં બેસે છે ધરણિ લખતા પ્રાણપ્રીયુજી;
સૂજી ઊંડચાં નેનો ચે સતત રડી ભૂખ્યા સખીજને;
તજી દીધું સર્વે હસવું પઢવું પંજર શુકે;
દશા તારી આવી થઈ, તજ હઠીલી ! હઠ હવે. ૧૦૦

અહીંઆં 'લખતા' [કહ્યું છે] નહિ કે 'લખે છે' તેમ જ 'બેસે છે' નહિ કે 'બેઠેલા છે' પણ પ્રસન્ન થાય ત્યાંસુધી બેસે છે, એવું તિઙ્ વિભક્તિ વડે વ્યંગ્ય છે. 'ધરણિ (ને)' કહ્યું છે નહિ કે 'ધરણિ ઉપર' એટલે કે બુદ્ધિ પૂર્વક કાંઇ બીજું લખતો નથી એવું સુપ્ વિભક્તિ વડે વ્યંગ્ય છે. [124]
સંબંધનું,[125] જેમકે

અતિશયોક્તિ અલંકાર પ્રકાશે છે. અને તે માનચર્ચા બંધ થયાનું શીઘ્રત્વ સૂચવી વસંતનું અત્યંત ઉદ્દીપકપણું સૂચવે છે. અને એ રીતે રસમાં પરિણામ પામે છે.

૧૨૩. <પ્રાણ સમો વ્હાલો વ્હાર નીચે મોઢે ભોંય લખતો બેઠો છે; આહાર છોડેલી સખીઓની આંખો સતત રોવાથી સૂજી ગઇ છે; પાંજરાના પોપટાએ હસવું પઢવું છોડી દીધું છે; અને તારી આ દશા થઇ છે. હે કઠિને, હવે માન છોડ.>

૧૨૪. लिखन् 'લખતો' એ વર્તમાન કૃદન્તના પ્રયોગથી લખવાની ક્રિયાની ગૌણતા અને તેથી તે બુદ્ધિ પૂર્વક કાંઈ લખતો નથી એમ સૂચવાય છે. आस्ते 'બેસે છે' એ વર્તમાન કાળના પ્રયોગથી, શરૂ કરેલું પૂરું થાય ત્યાં સુધી બેસવાનું સૂચવાઈ પ્રસન્ન થશે ત્યાંસુધી બેસશે એમ સૂચવાય છે; भूमिम् 'ધરણિ(ને)' લખતા એ દ્વિતીયાના પ્રયોગથી લખવાની ક્રિયાનું કર્મ ભૂમિ જ છે અને બીજું કાંઇ નથી એટલે કે બીજું કાંઇ વિચારપૂર્વક લખતો નથી એમ સૂચવાય છે. આથી નાયકનો અતિશય મોહ સૂચવાય છે અને તે વડે અતિશય વિપ્રલંભ સૂચવાય છે. આ રીતે વર્તમાન કાળ અને વર્તમાન કૃદન્તનો અને દ્વિતીયાના પ્રયોગથી એટલે કે તિઙ્ અને સુપ્ વિભક્તિઓથી ઉપરની હકીકત સૂચવાય છે.

૧૨૫. મૂળમાં संबन्धस्य यथा એવો પાઠ છે. કાવ્યપ્રદીપ વગેરેમાં અને કાવ્યપ્રકાશની કેટલીક પ્રતોમાં આ પાઠ નથી. એ પાઠ છોડી દઈને

[126]ગામડીઅણ હું ગામે વસું છું, નગરસ્થિતિ નહીં જાણું;
નાગરિકાના પતિઓ હરું છું જે છું તે છું. ૧૦૧

અહીંઆં 'નાગરિકાઓના' એમ કરી ષષ્ઠીનું [વ્યંજક-પણું] છે.[127]

'ક્ષત્રિય કુમાર રમણીય હતો.'

એમાં કાલનું [વ્યંજકપણું] છે.[128] મહેશ્વરના ધનુષ્યના ભાંગનાર રામ પ્રત્યે ગુસ્સે થએલા પરશુરામની આ ઉક્તિ છે.

વચનનું, જેમકે

[129]'તે ગુણનાં કીર્તનનું, ઉત્કંઠાઓનું, તેહ પ્રેમતણું,
તે વચનોનું, સુંદર! આવ્યું આવું જ પરિણામ! ૧૦૨

અહીંઆં [બહુવચનથી] ગુણવર્ણન વગેરેનું બહુત્વ અને [એક વચનથી] પ્રેમનું એકત્વ સૂચવાય છે.

પુરુષવ્યત્યયનું, જેમકે

કેટલાએક ટીકાકારો ઉદાહરણ શ્લોકમાં આવતી છઠ્ઠી વિભક્તિનો 'અનાદર અર્થ' લે છે તે વધારે સુસંગત લાગે છે.

૧૨૬. <ગામડામાં ઉછરેલી ગામડામાં રહું છું; નગરની રીતભાત જાણતી નથી. [પણ] નાગરિકાઓના પતિઓને હરું છું; જે છું તે છું.>

૧૨૭. આ શ્લોકમાં 'નાગરિકાને' એમ કહેવાને બદલે 'નાગરિકા-ઓના પતિઓને' એમ કરી સંબંધ સૂચક ષષ્ઠીના પ્રયોગથી 'તે પતિઓ ચતુર છે' એમ સૂચવાય છે અને તે ઉપરથી પોતાનું અતિચાતુર્ય પણ સૂચવાય છે. મમ્મટ પાઠ છોડી દઈ અનાદર અર્થની ષષ્ઠી લઈએ તો એવો અર્થ થાય કે તેમના દેખતાં છતાં તેઓના પતિઓને હું હરી જાઉં છું.

૧૨૮. આમ્રેત્ 'હતો' એ ભૂતકાળના પ્રયોગથી અહીંઆં રૌદ્ર રસ સૂચવાય છે. ભવભૂતિના મહાવીરચરિત નામના નાટકના બીજા અંકમાં પરશુ-રામ આ વાક્ય બોલે છે. 'રામ પહેલાં રમણીય હતો' એટલે કે હવે નથી તેથી તેને હણી નાખું એમ રૌદ્રરસ સૂચવાય છે.

૧૨૯. <તે ગુણવર્ણનોનું તે ઉત્કંઠાઓનું, તે પ્રેમનું, તે વચનોનું, હે સુંદર આ પરિણામ આવ્યું!>

[130]રે રે ચંચલ લોચને ભટકતા ચિત્ત સ્થિર પ્રેમનો
છોડીને મહિમા મૃગાક્ષી નિરખી શું આમ નાચી રહે!
શું માનું? વિહરીશ! હાય તજી દે એ તુચ્છ આશા ઊંડી,
આ તો હા! ભવસાગરે તુજ ગળે ઘાલી શિલા છે ખરે. ૧૦૩

અહીંઆં [પુરુષવ્યત્યયથી] પ્રહાસ [સૂચવાય છે].[131]

પૂર્વનિપાતનું, જેમકે

[132]જેને બાહુનું જોર દુર્બલ ગણ્યા છે તેમને, જેહ છે
નીતિરીતિ તણા જ ભક્ત બહુધા, શું કામના એ નૃપો?
પાળે છે ક્રમ જે પરાક્રમ અને નીતિ તણો સુંદર
તે બે ચાર ત્રિલોકમાં ન જ મળે પુણ્યાત્મ હૈં આપ શા. ૧૦૪

---

૧૩૦. <ચંચલ લોચનવાળી [કામિની]માં રુચિવાળા હે ચિત્ત સ્થિર પ્રેમવાળી મહત્તાને છોડી મૃગલોચનાને જોઇ કેમ નાચે છે? શું એમ માનું છું કે તું વિહરીશ? અરે આ દુષ્ટ અંતરાશાને છોડી દે. સંસાર સાગરમાં એ ખરેખર ગળે બાંધેલી શિલા છે.> મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

रे रे चंचललोचनांचितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिर–
प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि।
किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुंचांतराशामिमां
एषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारांनिधौ॥

૧૩૧. આ શ્લોક ચિત્તને સંબોધીને કહેલો છે. એટલે સામાન્ય રીતે ચિત્ત સંબંધી બધાં ક્રિયાપદો બીજા પુરુષ એક વચનમાં આવે, અને તે પ્રમાણે 'નાચી રહે' (नृत्यसि) અને 'વિહરીશ' (विहरिष्यसि) અને 'તજી દે' (मुंच) બીજા પુરુષ એક વચનમાં છે. પણ 'માનું' (मन्ये) પહેલા પુરુષ એક વચનમાં છે એટલે એ ક્રિયાપદમાં પુરુષવ્યત્યય થયો. 'प्रहासे च०' એ સૂત્ર પ્રમાણે જ્યારે બીજા અને પહેલા પુરુષનો સંબંધ હોય ત્યારે પુરુષને ફેરવી નાખવાથી પ્રહાસ-હાસ્ય સૂચવાય છે.

૧૩૨. <જેઓને ફક્ત બાહુનું જોર છે તે દુર્બલ ગણાય છે અને જે મોટે ભાગે રાજનીતિની પદ્ધતિનું શરણ લેનાર છે તેવા રાજાઓથી શું થાય? પણ હે રાજેન્દ્ર, પરાક્રમ અને નય [બન્નેના] સ્વીકારથી થતા સુંદર ક્રમવાળા એવા, ત્રણ જગતમાં બે ત્રણ હોય તે તમારા જેવા પરમ પવિત્ર તો ન જ

અહીંઓ પરાક્રમનું પ્રાધાન્ય સમજાય છે.

વિભક્તિવિશેષનું, જેમકે

૧૩૩"प्रसाधनेति धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥१०५॥

અહીંઆં દિવસેન એ અપવર્ગતૃતીયા ફલપ્રાપ્તિ સૂચવે છે.

૧૩૪"સાક્ષાત્ દેખે સ્વયમ રતિ નવા કામને, તેવી રીતે,
ગોખે બેઠી, ભવનનાં ઊંચી મેડીના, માલતી એ,
વારે વારે, નિકટથી જતો માધવ પ્રેમી માર્ગે
ગાઢોત્કંઠા થકી અતિ ઝીણાં અંગડાંથી ઝુરે છે." ૧૦૬

અહીંઆં અનુકંપા સૂચવનાર क (કુ)રૂપ તદ્ધિતનું [વ્યંજકત્વ છે].

હોય.> સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે પરાક્રમનય સમાસમાં નય શબ્દ ઓછા સ્વરોવાળો હોવાથી પહેલો આવે પણ અહીંઆં પરાક્રમ શબ્દના પૂર્વનિપાત એટલે પહેલાં આવવાથી તેનું પ્રાધાન્ય સૂચવ્યું છે.

૧૩૩. <ધનુષના ગંભીર ધ્વનિવાળા યુદ્ધ માર્ગમાં તારા શત્રુઓ આખો દિવસ લડ્યા પણ હે રાજા! બ્રહ્મા અને સિદ્ધોની વાહ વાહ પામે એવી રીતે તું દિવસ વડે લડ્યો!> અહીંઆં દિવસેન એ શબ્દમાં દ્વિતીયાને બદલે તૃતીયા વાપરી ફલ પ્રાપ્તિ થતાં ક્રિયાનો પરિત્યાગ अपवर्गे तृतीया સૂત્રને આધારે સૂચવાય છે.

૧૩૪. <" ઘરની ઉપરના માળની ઊંચી બારીમાં રહી રહી નજીકની નગરની શેરી આગળ થઈને અનેકવાર ફરતા, સાક્ષાત્ નવા કામ જેવા માધવને, રતિ જેવી માલતી, વારે વારે જોઈને ગાઢોત્કંઠાને લઈને ઢીલાં અંગડાં-થી ગ્લાનિ પામે છે" એવું જે કહ્યું.> મૂળમાં अंग ને માટે अंगक શબ્દ વાપર્યો છે તે अनुकम्पायाम् એ પાણિનિના સૂત્રને આધારે અનુકમ્પા સૂચવે છે. એ क પ્રત્યય તદ્ધિત ગણાય છે તેથી આ શ્લોકમાં એ તદ્ધિતનું વ્યંજકપણું કહેલું છે. ગુજરાતીમાં 'ડું' વગેરે લઘુતાવાચક પ્રત્યય એ અર્થ સૂચવે છે.

[૧૩૫]વટયો જે સીમાઓ, સકલ વચનો ના કથી શકે,
વળી આ જન્મારે અનુભવપથે જે નથી ચડયો,
વિવેકપ્રધ્વંસે, અતિ ઘન થયે મોહ, વસમો,
વિકાર સ્વાન્તરૂ કો જડ પણ કરે, દાહ પણ દે. ૧૦૭

અહીં ઉપસર્ગ પ્ર શબ્દનું [વ્યંજકત્વ છે].

[૧૩૬]કર્યું જરા તેં મન ગર્વની ભણી,
અને થયા શત્રુ વિનાશ, શું બીજું;
તમો રહે ત્યાં સુધી જ્યાં સુધી નહીં
ચડે મરીચી ઉદયાદ્રિમસ્તકે. ૧૦૮

અહીંઆં તુલ્યયોગિતાના સૂચક 'અને' નિપાતનું [વ્યંજકત્વ છે].

[૧૩૭]પામ્યા શૌર્યગુણોથી કીરતિ વડી આ રામ લોકોમહીં,
ઊંધે આપણુ ભાગ્ય—દેવ પણ ના જો તેહને ઓળખે;
જેના એક શરેથી પંકિત ઘન જે વીંધાઇ તાડોની તે
રન્ધ્રોમાં યશ ગાય બન્દીજન થૈ સપ્તસ્વરે વાયુ આ. ૧૦૯

---

૧૩૫. <સીમાઓને ઉલ્લંઘી જતો, વાણીનો વિષય ન થઇ શકે એવો, વળી આ જન્મમાં જે કદી અનુભવમાં આવ્યો નથી, વિવેકનો પ્રધ્વંસ થતાં ઉપચય પામેલા મહા મોહથી ગહન થએલો એવો, આ કોઇ વિકાર અંતઃકરણને જડ કરે છે અને તાપ કરે છે.> અહીંઆં પ્રધ્વંસ શબ્દના પ્ર ઉપસર્ગથી અતિશયત્વ સૂચવાય છે.

૧૩૬. <તેં તારૂં મન ગર્વાભિમુખ કર્યું અને આપણા શત્રુઓ નાશ પામ્યા. બીજાનું શું કામ? જ્યાં સુધી સૂર્ય ઉદયપર્વતના શિખર ઉપર આવતો નથી ત્યાં સુધી અંધકાર રહે છે.>

૧૩૭. <આ રામ ભુવનોમાં પરાક્રમના ગુણો વડે મોટી પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે; એક જ બાણના ઘાથી હારબંધ આવેલા વિશાળ તાડનાં કાણાંમાંથી નીકળતા સાત સ્વરો વડે પવન બન્દીની જેમ જેનાં ગીત ગાય છે તેને જો દેવ ન ઓળખે તો એ આપણા અવળા નશીબને લઇને જ.>

અહીંઆં 'આ' એ સર્વનામનું, 'કેકેમદી' અને 'ગુણીઓ' એ પ્રાતિપદિક વચનોનું[128] [વ્યંજકપણું છે]; '—' નહિ, 'માત્ર' નહિ પણ 'આપાતું' એ અર્થને લાગુ પડે એવા સર્વનામનું, અને 'હાથા બાઝ્યા' એવી ગત-વિપરીત સંનિધિ થી, નહિ કે અભાવદર્શક કથનનું [વ્યંજકપણું છે][129]

१४०तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे ।
अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥१०

અહીંઆં [તરુણિમામાં] કલનિષ્ પ્રત્યયના [અનુમદનધનુ:માં] અવ્યયીભાવના, [અધિવસતિમાં] કર્મરૂપ આધારના સ્વરૂપનું [વ્યંજકત્વ છે]; 'તરુણત્વ' 'ધનુષની સમીપ' 'માથા ઉપર' એ રીતે ત્વ વગેરે પ્રત્યયો તેઓનું (કલનિષ્ વગેરેનું) સરખું વાચકત્વ હોવા છતાં પણ (ઉપરના શબ્દોના) સ્વરૂપની કોઈ વિશેષતા છે કે જે ચમત્કારી છે અને તે જ વ્યંજકપણાને પામે છે.

આ પ્રમાણે બીજાઓનું પણ સમજી લેવું.

---

૧૨૮. પ્રાતિપદિક વચન એટલે નામરૂપ પ્રકૃતિથી આવેલાં વચનો. જેમકે 'કેકેમદી' 'ગુણીઓ' એ બહુવચન રૂપો. પાણિનીય વ્યાકરણમાં ધાતુ સિવાયની પ્રકૃતિને પ્રાતિપદિક કહે છે. તેને જ હેમચંદ્ર વગેરે વૈયાકરણો નામ કહે છે.

૧૨૯. 'આ ગામ' માં 'આ' સર્વનામથી પ્રસિદ્ધિ સૂચવાય છે, અને એ પ્રસિદ્ધિ એકાદ ભુવન-લોકમાં નહિ પણ ત્રણેય 'લોકોમદી' છે અને એકાદ ગુણથી નહિ પણ અનેક 'ગુણોથી' છે એમ સર્વનામ તથા બહુવચન સૂચવે છે. એને ન ઓળખવાનું દુર્ભાગ્ય કેવળ મારું જ કે તારું જ નથી પણ સમગ્ર જગત હજુનું છે એવું 'આપાતું' શબ્દથી સૂચવાય છે, અને 'હાથા બાઝ્યા' શબ્દોથી એવું સુચવાય છે કે માત્ર બાઝ્યનો અભાવ નથી પણ બાઝ્ય ઊંધું ફળ આપનાર છે

૧૪૦. <જુવાની કલા શીખતા અને ભવાંના અગ્રભાગ મદનચાપની સમીપ પડતા, આ ચકિત હરિણીના જેવા ચંચલ નયનવાળી, બધી સ્ત્રીઓમાં માથાને અધિવસે છે (અર્થાત્ શ્રેષ્ઠત્વ પામે છે)>

વર્ણના અને રચનાના વ્યંજકત્વનાં ઉદાહરણો ગુણસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી વખતે અપાશે. 'પણ' શબ્દ વડે પ્રબન્ધોમાં અને નાટકોમાં [એમ સમજવું].

આ પ્રમાણે પૂર્વે ગણાવેલા બે ભેદો સાથે રસ વગેરેના છ[141] ભેદ છે.

સૂ. ૬૨. તેના એકાવન ભેદો.[142]

સેગની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ.

સૂ. ૬૩. તેઓનો પરસ્પર સંબંધ થતાં (૪૩) ત્રણરૂપ સંકર વડે અને એક રૂપ સંસૃષ્ટિ વડે

---

૧૪૧. રસ વગેરે એટલે અસંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય ધ્વનિકાવ્યના છ ભેદો થયા. પહેલાં ૫૯મા સૂત્રમાં (૧) વાક્યપ્રકાશ્ય અને (૨) પદપ્રકાશ્ય સૂચવ્યા હતા તે બે, સૂત્ર ૬૦માં બતાવેલ (૩) પ્રબંધપ્રકાશ્ય અને તે ઉપરાંત ૬૧મા સૂત્રમાં ગણાવેલા (૪) પદૈકદેશપ્રકાશ્ય (૫) રચનાપ્રકાશ્ય (૬) વર્ણપ્રકાશ્ય.

૧૪૨. જુઓ આ ઉલ્લાસની ટીપ ૧.

ધ્વનિ કાવ્ય.
- અવિવક્ષિતવાચ્યધ્વનિ
  - અર્થાન્તરસંક્રમિત } × પદપ્રકાશ્ય, વાક્યપ્રકાશ્ય= ૪
  - અત્યન્તતિરસ્કૃત }
- વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય
  - અસંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય × ટીપ ૧૪૧ પ્રમાણે છ ભેદો= ૬
  - સંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય
    - શબ્દશક્તિમૂલક
      - અલંકારધ્વનિ } × પદપ્રકાશ્ય, વાક્યપ્રકાશ્ય=૪
      - વસ્તુધ્વનિ }
    - અર્થશક્તિમૂલક ૧૨ × પદપ્ર૦ વાક્યપ્ર૦, પ્રબંધપ્ર૦=૩૬
    - ઉભયશક્તિમૂલક ૧

૫૧

માત્ર શુદ્ધ એકાવન ભેદો જ નહી પણ તેઓના પોતાના એકાવન ભેદો જોડે સંશયાસ્પદત્વ, અનુગ્રાહ્ય–અનુગ્રાહકત્વ અને એકવ્યંજકાનુપ્રવેશ એવા ત્રણ પ્રકારના સંકર અને પરસ્પર નિરપેક્ષ રૂપી એક પ્રકારની સંસૃષ્ટિ[143] એમ ચાર વડે ગુણતાં—

સૂ. ૬૪. વેદ (૪) ખ (૦) અબ્ધિ (૪) વિયત્ (૦) ચન્દ્ર (૧) [=૧૦૪૦૪ ભેદો થાય].[144]

શુદ્ધ ભેદોની સાથે—

સૂ. ૬૫. શર (૫) ઈષુ (૫) યુગ (૪) ખ (૦) ઈન્દુ (૧) [=૧૦૪૫૫ ભેદો થાય].[145] ૪૯.

તેમાં દિશા બતાવવા પૂરતાં જ ઉદાહરણ અપાય છે.

[146]દીયર! વહુએ વઢવાથી આવેલી અવસરે પરોણી તે,
રુવે પછીતની મેડીએ, સુભગ! મનાવો બિચારીને. ૧૧૧

અહીંઆં અનુનય (લક્ષણાથી) ઉપભોગ રૂપી અન્ય અર્થમાં સંક્રમિત થાય છે, કે અનુરણનન્યાયથી ઉપભોગ વ્યંગ્યમાં જ વ્યંજક છે એ સંદેહ છે.

---

૧૪૩. જેમાં એકથી વધારે પ્રકારના વ્યંગ્ય હોય તેવા મિશ્રણના બે ભેદો પડે. ૧ જેમાં ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તે અર્થાત્ સંકર, ૨ અને જેમાં નિરપેક્ષ રીતે ભેગાં થયાં હોય તે એટલે કે સંસૃષ્ટિ. સંકરમાં પરસ્પર સંબંધ ત્રણ રીતે થાય. (૧) જેમાં એક બીજા વિષે, આ હશે કે આ, એ રીતે સંશય પેદા થાય તે એટલે કે સંશયાસ્પદરૂપી (૨) જેમાં એક બીજાનું પોષક બને તે એટલે કે અનુગ્રાહ્ય–અનુગ્રાહક રૂપી અને (૩) જેમા બધાએ વ્યંગ્યો એક વ્યંજકથી સૂચવાતા હોય તે એટલે કે એકવ્યંજકાનુપ્રવેશ. સંસૃષ્ટિના તત્ત્વોમા પરસ્પર સંબંધ નહિ હોવાથી તે એક જ પ્રકારની છે

૧૪૪ ૫૧×૫૧=૨૬૦૧×૪=૧૦૪૦૪.

૧૪૫ ગયા સૂત્રના ૧૦૪૦૪મા ૪૯મા સૂત્રના શુદ્ધ ૫૧ ભેદો ઉમેરતા ઉપરની સંખ્યા થાય છે.

૧૪૬. <હે સુભગ દીયર, વાંઝી ભોજાઈ કઠોર કહેવાથી રિસાવે આવેલી પરોણી પછીતની મેડીએ રુવે છે. પ્રિય રીતે મનાવ >

[૧૪૭]છો લીંપે મૃદુ શ્યામ કાન્તિથી ઘને આકાશ, માંહીં રમે
પંક્તિઓ બકની, પયોદસુહૃદો આનંદકેકા કરે,
છો વહે ઝર્મર વાયુ, સખ્ત દિલનો છું રામ, સર્વે સહું,
વૈદેહીનું પરંતુ શું! ધર હવે હા! દેવિ! હા! ધૈર્ય તું. ૧૧૨

અહીંમાં 'લીંપે' એમ કહીને (અને) 'પયોદસુહૃદો' એમ કહીને વાચ્ય જેનાં અત્યંત તિરસ્કૃત થયાં છે એવા (લક્ષ્યાર્થોની વ્યંગ્યમાં) સંસૃષ્ટિ છે. તે બન્નેની સાથે, 'રામ છું' એવા બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થતા વાચ્યનો, અનુગ્રાહ્ય–અનુગ્રાહક ભાવ વડે સંકર છે. 'રામ' પદની લક્ષણાથી જ એકવ્યંજનકાનુપ્રવેશ વડે અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યનો અને રસધ્વનિનો સંકર છે.[૧૪૮] એમ બીજાનાં પણ ઉદાહરણો આપવાં.

કાવ્ય પ્રકાશનો ધ્વનિનિર્ણય નામનો ચોથો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૧૪૭. <આકાશને પોતાની સ્નિગ્ધ અને શ્યામ કાન્તિથી લીંપી દેતા (અને) જેની આગળ બગલીઓ નાચતી હોય એવા મેઘ ભલે હોય; જલકણવાળા પવન ભલે (વાય); અને પયોદના મિત્ર (મયૂર)ની અસ્પષ્ટ આનન્દકેકા ભલે થાય. હું રામ બહુ જ કઠોર હૃદયવાળો છું તે બધું સહીશ પણ, વૈદેહીનું શું થશે! દેવી ધીરજ ધર.>

૧૪૮. આ ઉદાહરણમાં સંસૃષ્ટિ અનુગ્રાહ્ય–અનુગ્રાહક રૂપ સંકર તથા એકવ્યંજકાનુપ્રવેશ રૂપ સંકર એમ ત્રણેય મળી આવે છે. ૧. આકાશ અમૂર્ત હોવાથી તેમાં લીંપવાની ક્રિયા સંભવતી નથી એથી લક્ષણાથી 'આકાશમાં વાદળાં પથરાઈ ગયાં છે' એવો અર્થ નીકળે છે; તે જ રીતે મોરનું અચેતન મેઘમાં મિત્રત્વ ન ઘટવાથી 'તે જોઈને પોતે કેકા કરે છે' એવો અર્થ નીકળે છે. આ બન્નેથી અતિશયત્વ—આકાશમાં વાદળાં ગાઢ છવાયાં છે અને તે જોતાં જ મોર કેકારવ કરવા માંડી જાય છે—વ્યંગ્ય છે. આમાં બે અત્યંતતિરસ્કૃતવાચ્ય ધ્વનિઓની સંસૃષ્ટિ છે અને એ રીતે તેમના ધ્વનિની પણ સંસૃષ્ટિ છે. ૨. આ બન્નેનો 'રામ' પદ [illegible] [illegible] અનુગ્રાહ્ય–અનુગ્રાહક [illegible] 'રામ' પદમાં [illegible], અને તે અર્થ [illegible] છે,

---

મેઘ કેકા કરી રહ્યા છે—એ ઉદ્દીપકોને પણ હું સહન કરી લઉં એવો છું એ જાતની પોતાની અવસ્થા બંનેના સંકરથી સૂચવાય છે; 'રામ' શબ્દથી સૂચવાતી અવસ્થાને ઉપરના અર્થો પોષે છે માટે પોતાની અવસ્થા 'અનુગ્રાહ્ય' છે અને મેઘાદિ ઉદ્દીપકો અનુગ્રાહક છે ૩. 'રામ' પદથી જેવી રીતે પોતાની અવસ્થા સૂચવાય છે તેમ એક રીતે પોતાનું વિયોગીપણું પણ સૂચવાય છે. અને એ રીતે પોતાની અવસ્થા અને વિપ્રલંભ રસ બંનેનો એક 'રામ'-પદ રૂપી વ્યંજકમાં અનુપ્રવેશ થાય છે.—એટલે કે બંને એક પદ વડે સૂચવાય છે—અને એ રીતે એકવ્યંજકાનુપ્રવેશરૂપ સંકર થાય છે.

પાંચમો ઉલ્લાસ

આ પ્રમાણે ધ્વનિનો નિર્ણય થયા પછી ગુણીભૂત વ્યંગ્યના પ્રભેદો[1] વર્ણવે છે.

સૂ. ૬૬ અગૂઢ, અપરનું અંગ, વાચ્યસિદ્ધ્યંગ, અસ્ફુટ, સંદિગ્ધપ્રાધાન્ય, તુલ્યપ્રાધાન્ય, કાકુ વડે આક્ષિપ્ત થતું અને અસુંદર, (૪૫) વ્યંગ્ય (હોય છે). આમ ગુણીભૂત વ્યંગ્યના આઠ ભેદો કહેવાય છે.[2]

કામિનીના કુચકલશની જેમ ગૂઢ (વ્યંગ્ય) ચમત્કાર કરે છે; અગૂઢ તો સ્ફુટ હોવાને લીધે વાચ્ય જેવું થઈ જતું હોવાથી ગુણીભૂત જ છે.

અગૂઢ જેમકે–

[3]જેના રિપુ કરી તિરસ્કૃતિ આત્મ કેરી
આવી, ધગાવી સુઇને નિજ કાન વીંધે,
તે હું રહ્યો ગૂંથું રસી કટિમેખલાની,
જીવન્ત હું નથી હયાત હવાં, કરૂં શું? ૧૧૩

---

૧. પ્રભેદનો સાધારણ અર્થ પેટાભેદો થાય છે. પણ ગ્રન્થકારે કોઈ સ્થાને ગુણીભૂત વ્યંગ્યના ભેદો કહ્યા નથી કે જેથી આને પેટા ભેદ કહેવાનો પ્રસંગ આવે એવી શંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. એનું સમાધાન એ રીતે થઇ શકે કે ૪થા ઉલ્લાસમાં પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યની ચર્ચા કરતી વખતે જે વ્યંગ્યના ભેદો આપી ગયા છે તે ભેદોના અહીંઆં ગુણીભૂતની દૃષ્ટિએ પેટાભેદો આપે છે. ગયા ઉલ્લાસમાં કરેલા જે ભેદો આમાં ઘટી શકે તેટલા જ લેવાના. જુઓ સૂત્ર ૬૭.

૨. દરેકની સમજુતી તેનાં તેનાં ઉદાહરણો આગળ આવશે.

૩. <(પોતાનો) તિરસ્કાર કરી જેના શત્રુઓ આવી, તપેલી સોય વડે કાનને વીંધે તે હું કટિમેખલાની દોરી ગૂંથવાને યોગ્ય થયો છું; હું હવે જીવતાં (છતાં) નથી; શું કરૂં.?>

આમાં બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થતા વાચ્યવાળા 'જીવન્ત' પદનું [વ્યંગ્ય અગૂઢ છે].[૪]

[૫]પીલેલ કોકનદ રેણુથી જાંબુરંગી
ગાયે છ મંજુ મધુપો પરવાળમાંહી
ને બન્ધુજીવ નવ પુષ્પ સમું વિરાજે
આ સૂર્યનું ઉદયપર્વતચુંબિ બિમ્બ. ૧૧૪

આમાં અત્યન્ત તિરસ્કૃત થએલા વાચ્યવાળા 'ચુંબન' પદનું [વ્યંગ્ય અગૂઢ છે].[૬]

[૭]આંહી બંધન નાગપાશથી થયું, દ્રોણાદ્રિ આણ્યો અહીં
વજ્રાંગે, દુઃજ વાગતાં દીયરને શક્તિ ઊંડી ઉરમાં,
પ્હોંચાડયો અહીં સ્વર્ગ ઇન્દ્રજિતને દિવ્યાસ્ત્રથી લક્ષ્મણે,
કોકે કાપ્યો, મૃગાક્ષિ, રાક્ષસપતિનો કંઠ આંહી અહીં. ૧૧૫ [૬]

---

૪. 'જીવન્ત' પદ 'નર્યો હયાત' સાથે ઘટતું ન હોવાથી બાધિત થાય છે તેથી લક્ષણા વડે તેનો વાચ્યાર્થ 'યોગ્ય જીવન' રૂપી બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થાય છે; અને તેવા પ્રયોગથી 'મરવું જ સારું છે' એવું વ્યંગ્ય સૂચવાય છે. આ વ્યંગ્ય વાચ્યની માફક ગમે તે કોઈ સ્હેલાઇથી સમજી શકે એવું અગૂઢ-સ્પષ્ટ છે; અને તેથી તે ગુણીભૂત છે-તે અત્યન્ત સરળ હોવાથી પ્રધાનપણે ધ્યાન ખેંચતું નથી.

૫. <ધરની વાતમાં વિકસેલા કોકનદની રજથી જાંબુડીઆ થએલા અંગવાળા ભમરા મીઠું ગાય છે; અને આ નવીન બન્ધુજીવ ફૂલની પાંદડી જેવું, ઉદયાચલને ચુમ્બતું સૂર્યનું બિમ્બ પ્રકાશે છે.>

૬. ચુંબન શબ્દનો અર્થ અચેતન સૂર્યમાં ઘટતો નથી; માટે તેનો અર્થ કેવળ સંયોગ જ લેવો પડે, અને એ રીતે તેનો વાચ્યાર્થ અત્યન્ત તિરસ્કૃત થઇ જાય છે. આ જાતના પ્રયોગથી ઉષઃકાલ થયો છે એવો વ્યંગ્ય સૂચવાય છે,-તે તદ્દન અગૂઢ છે-સ્પષ્ટ છે.

૭. <અહીંઆ નાગપાશબંધન થયું હતું, અને તારો દીયર શક્તિ વડે છાતીમાં સખ્ત ઘવાતાં હનુમાન અહીં દ્રોણાદ્રિ લાવ્યા હતા, અહીંઆ લક્ષ્મણનાં દિવ્ય શરો વડે ઇન્દ્રજિત પરલોક પહોંચાડાયો. અને હે મૃગાક્ષિ! અહીંઆ કોઈકે રાક્ષસપતિનું કંઠવન છેદી નાખ્યું હતું.>

અહીંઆં 'કોકે' પદની અર્થશકિતથી થતો રણકાર રૂપ [વ્યંગ્ય અગૂઢ છે] [૮]. 'કાપી તેય,' પાઠ યુક્ત છે.[૯]

અપરનું એટલે કે (વાક્યાર્થ થએલા) રસાદિનું અથવા વાચ્યનું અંગ રસાદિ અથવા રણકાર રૂપ.[૧૦] જેમકે

[૧૧] તેજ આ કાંચી ખેંચન્તો પીનસ્તન વિમર્દતો
નાભ્યૂરુજઘનસ્પર્શી નીવીને છોડતો કર. ૧૧૯

---

૮. આ અર્થશકિતમૂલક વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ છે. 'કોકે' એ શબ્દના અર્થથી 'મેં રામે' એ વ્યંગ્ય સૂચવાય છે; અને તે તદ્દન અગૂઢ છે–સરળતાથી સમજાઇ જાય છે; અને તે ગુણીભૂત છે.

૯. 'કોકે કાપી' એના સ્થાને 'કાપી તેય' એ પાઠ હોય તો તે યુકત છે એટલે કે વ્યંગ્ય ગુણીભૂત ન થતાં પ્રધાન થાય–એટલે કે અગૂઢપણું જતું રહે અને વ્યંગ્ય પ્રધાન થાય.

૧૦. અહીંથી ગુણીભૂત વ્યંગ્યના બીજા પ્રકારની એટલે કે' अपरस्यांगम्' 'અપરના અંગની–અપરાંગની' ચર્ચા શરૂ થાય છે. આમાં વ્યંગ્ય ગુણીભૂત થવાનું કારણ એ છે કે પોતે બીજા કોઇનું અંગ બને છે. આ અંગ બનતું વ્યંગ્ય પોતે રસાદિરૂપ હોય એટલે કે અસંલક્ષ્યક્રમરૂપ હોય અથવા રણકારરૂપ હોય એટલે કે સંલક્ષ્યક્રમરૂપ હોય. તે જેનું અંગ બને તે કાંતો રસાદિ હોય કે વાચ્યાર્થ હોય; આ રસાદિ અને વાચ્ય, વાક્યાર્થ થએલા હોય છે એટલે કે વાક્યના તાત્પર્યાર્થ રૂપ હોઇ પ્રધાન હોય છે–મુખ્ય હોય છે–તેનું રસાદિ રૂપ અને રણકાર રૂપ વ્યંગ્ય અંગ બને, અને એ રીતે ગૌણ થાય. ટીકાકારો આ પ્રધાનભૂત રસાદિથી રસ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, ભાવશાન્તિ, ભાવોદય, ભાવસંધિ, ભાવશબલતારૂપ અસંલક્ષ્યક્રમરૂપ વ્યંગ્ય અને સંલક્ષ્યક્રમરૂપી વ્યંગ્ય પણ સમજે છે, આ રીતે અપર શબ્દથી અસંલક્ષ્યક્રમ, સંલક્ષ્યક્રમ અને વાચ્ય વસ્તુ એમ ત્રણ સમજવા પડે; જોકે કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રધાનવ્યંગ્યનાં, રસ, ભાવ અને વાચ્ય એમ ત્રણ પ્રકારનાં જ ઉદાહરણો આપે છે.

૧૧. <આ એ કટિમેખલાને ખેંચનાર, પીનસ્તનનું વિમર્દન કરનાર નાભિ ઊરુ જઘનને સ્પર્શ કરનાર, નીવી છોડનાર હાથ છે.>

આમાં શૃંગાર કરુણનું [અંગ છે][13].

[13]રહો તે તમને નખદ્યુતિ સદા ગૌરી તણા પાદની,
જ્યાં લાગ્યો, હરભાલલોચનતણી લાલી ર્યાં લાક્ષારસ;
જે રક્ત દ્યુતિએ, સમૃદ્ધ થઈને ઈર્ષ્યાથી શું, સત્વરે
લાઈ નેત્રનીં કોકનદ સરખી કાન્તિ ઉતારી દીધી. ૧૧૭

આમાં ભાવનું રસ [અંગ છે][14].

[15]શું ઊંચા ફરતા સ્ફુરે ગિરિ અને વિસ્તાર્યો અંબોધિઓ!
તેને ધારતી તો ય થાકતી નહીં લેશે! નમું હું તને;
એવી જ્યાં બહુ વાર હું સ્તુતિ કરું આશ્ચર્યથી પૃથ્વીની
ત્યાં તારો ભુજ તે ધરંત સમરી થંભી ગઇ વાણી એ. ૧૧૮

આમાં રાજા વિશેના રતિભાવનું પૃથ્વી વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવ [અંગ છે][16].

---

૧૨. ભૂરિશ્રવાના રણભૂમિમાં પડેલા હાથ વિશે તેની સ્ત્રીઓનો આ શ્લોકમાં વિલાપ છે. આમાં મુખ્ય રસ કરુણ છે, તેનું શૃંગારરસ અંગ બને છે. આને કેટલાક 'રસવત્' અલંકાર કહે છે.

૧૩. <પાર્વતીના પગની તે દ્યુતિ તમારું હંમેશા રક્ષણ કરો. કૈલાસવાસીના ભાલના લોચનના તેજથી જેનો અળતો પ્રકટ થાય છે, જેના વડે અત્યન્ત વધેલી કોકનદના જેવી અને તેથી રસવાળી નેત્રની કાન્તિ જાણે સ્પર્ધાના સાતત્યથી સમૃદ્ધિ વડે દૂર કરાય છે.>

૧૪. આ શ્લોકમા કવિનો પાર્વતી વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે; તેનું, મહાદેવનો પાર્વતી વિશેનો શૃંગારરસ અંગ છે. આમાં પણ 'રસવત્' અલંકાર છે.

૧૫. <ચારે બાજુ ફરતા ઊંચા પર્વતો સ્ફુરે છે, તેમ જ વિશાળ સમુદ્રો; તે બધાને ધારણ કરતી તું કેમે કરીને થાકતી નથી; તને નમસ્કાર. આ પ્રમાણે જ્યાં હું આશ્ચર્યથી અનેકવાર પૃથ્વીની સ્તુતિ કરું છું ત્યા તો એને ધારણ કરતો તારો હાથ યાદ આવ્યો; અને ત્યારે વાણી બંધ થઇ ગઇ.>

૧૬. આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિશેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે; તેનું અંગ પૃથ્વી વિશેનો કવિનો રત્યાખ્ય ભાવ છે. આને 'પ્રેય' અલંકાર કહે છે.

[૧] તારા સૈનિક શત્રુસુંદરી હરી લાવી, પતિ દેખતાં
આલિંગે, પકડે, કરે પ્રણુતિઓ, ચૂમે બધે અંગને;
તે તારા રિપુઓ સ્તવે નૃપ તને "ઔચિત્યના સાગર!
પામ્યા દર્શન તારું ને સુકૃતથી વામી વિપત્તિ બધી. ૧૧૯

આમાં ભાવનું, પ્રથમાર્ધ અને દ્વિતીયાર્ધથી (ક્રમે) પ્રગટ થતા રસાભાસ અને ભાવાભાસ [અંગ છે][૧૮].

[૧૯]અસિ વીંઝી જ ગર્જના કરી
ભ્રૂકુટિથી ભડકાવીને બહુ
મદ શત્રુ બતાવતા; ગયો
ક્ષણમાં તે કહીં એ તું નિર્ખતાં. ૧૨૦

આમાં ભાવનું ભાવપ્રશમ [અંગ છે][૨૦].

---

૧૭. <હે નૃપ તારા સૈનિકો તારા શત્રુઓની મૃગલોચનાઓને કેદ કરી તેમના વ્હાલાઓના દેખતાં ભેટે છે, પગે પડે છે, પકડે છે, જ્યાં ત્યાં ચૂમે છે; અને તે શત્રુઓ વડે તું આ પ્રમાણે વખણાય છે, 'હે ઔચિત્યના સમુદ્ર, તું અમારા સારા નશીબથી અમારી આંખે પડ્યો કે જેથી અમારી બધી આપત્તિઓ દૂર થઈ ગઈ.>

૧૮. આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે. શ્લોકની પ્હેલી બે લીટીઓ સૈનિકોનો પરસ્ત્રી વિશેનો શૃંગાર રસાભાસ સૂચવે છે; છેલ્લી બે શત્રુઓનો પોતાના શત્રુરાજા વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવાભાસ સૂચવે છે. આ બન્ને–રસાભાસ અને ભાવાભાસ રાજા વિશેના, રત્યાખ્ય ભાવનું અંગ છે. આને 'ઊર્જસ્વી' અલંકાર કહે છે.

૧૯. <સતત તરવારના ફેરવવાથી અને ભમરના તર્જન વડે અને ગર્જન વડે તારા શત્રુઓનો મદ અનેકવાર દેખાયો હતો; તે તારૂં દર્શન થતાં ક્ષણમાં ક્યાંક ચાલ્યો ગયો.>

૨૦. આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિષેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે; શત્રુઓના મદરૂપી ભાવનું શાન્ત થઈ જવું એ તેનું અંગ છે. આને 'સમાહિત અલંકાર કહે છે.

²¹મુનિઓની અંગ પણ, શત્રુ, મૃગ ક્રીડીને
આવી શકે જ કરતાં અનુભવ ધીરે;
લીધું અતિ અવસ્થામાં તજ ત્યાગ કીધે
તેવું મિત્રો! કર્યાં દીધી વસમી અવસ્થા. ૧૨૧

આમાં આક્ષેપ [અંગ છે]²².

²³ન કહેવાની, ત્યારે પ્રગટિત થતું કૌતુક જે,
ઉમાની સખીના પ્રણયરસમાં લીન થનારો,
થતા મૈત્રીવાડે ત્વરિત શિથિલ કરાંગ નકના
અદ્ભુતો. ને આપો રમનાર પ્રભુ તે જ તમને. ૧૨૨

આમાં આવેગ અને ધૈર્યની સંધિ [અંગ છે]²⁴

²⁵જોશે કોઈ, ખસ ચપલ રે, ધીરે ત્વરા, હું કુમારી,
ટેકાવા દેને કર, અરર! શે થાય છે, ક્યાં તું જાયે!'

---

૨૧. <ભાગ્યવિધિ (અને) મિત્રો ... ઘણું અનુભવ કરવા પ્રબળ થતા હે મિત્રો! આજ આપનું ... ત્યાગ ... તારા નામે, આ વિષમ અવસ્થા કરી નાખી.>

૨૨. આ શ્લોકમાં કવિનો ભાવ વિષેનો વ્યાખ્યાનાત્ પ્રધાન છે. 'વસમી અવસ્થા'થી વ્યક્ત થતો આક્ષેપ તે વ્યાખ્યાનનું અંગ છે. આને 'આક્ષેપ' અલંકાર કહે છે.

૨૩. <તે સમયના ઉપજ થતા નયના કુતૂહલને મદન ન કરી શકતો અને પાર્વતીના કપાળના ચિહ્નોનો રસિક, પોતાના અદ્ભુતોને દૂર કરતામાં લગ્ન અને શિથિલથી એવી સાથે પ્રેમભેર રમનાર (શંકર) તમને આનંદ આપો.>

૨૪. આ શ્લોકમાં કવિનો શિવ વિષેનો વ્યાખ્યાનાત્ પ્રધાન છે. 'ત્વરિત' અને 'શિથિલ' પદોથી વ્યક્ત થતા આવેગ અને ધૈર્યની સંધિ તેનું અંગ છે. આને 'ભાવસંધિ' અલંકાર કહે છે.

૨૫. <'કોઈ જોશે, હે ચપલ ખલ, આટલી ઉતાવળ કેમ છે? હું કુમારી છું. હાથનો ટેકો આપ, અરે આ તો અનુચિત થયું, તું ક્યાં જાય છે.' હે રાજન્, વનવાસમાં રહેતા તારા શત્રુની કન્યા, રાગ અને કૂંપળો તોડતી કોઈને આ પ્રમાણે કહે છે.>

પૃથ્વીસ્વામી! વન નિવસતા આપના શત્રુ કેરી
કન્યા લેતી કુંપળ, ફૂલ ત્યાં કોઇને એમ કહે છે. ૧૨૩

આમાં શંકા, અસૂયા, ધૃતિ, સ્મૃતિ, શ્રમ, દૈન્ય, વિબોધ અને ઔત્સુક્યની શબલતા [અંગ છે][૨૬].

આ બધા રસવત્ વગેરે અલંકારો જો કે ભાવોદય, ભાવસંધિ, ભાવશબલતા, અલંકાર તરીકે કહેવાયા નથી તોપણ કોઈ કહે એટલા માટે એમ કહ્યું છે.[૨૭] જો કે એવો

---

૨૬. આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિષેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે. 'દેખે કોઇ' એ પદોથી શંકા, 'ખસ ચપલ રે', એ પદોથી અસૂયા, 'શી ત્વરા' એ પદોથી ધૃતિ, 'હું કુમારી' એ પદોથી સ્મૃતિ, 'રહાવા દેને કર' એ પદોથી શ્રમ, 'અરર' એ પદથી દૈન્ય, 'શે થાય એ' એ પદો વડે વિબોધ, 'ક્યાં તું જાયે' એ પદોથી ઔત્સુક્ય સૂચવાય છે. આ બધાની શબલતા કવિના રત્યાખ્યભાવનું અંગ છે. આમાં 'ભાવશબલતા' અલંકાર છે.

૨૭. જેમાં 'રસ' ગુણીભૂત હોય તે રસવત્ અલંકાર જુઓ. ટિ. ૧૨, ૧૪; જેમાં 'ભાવ' ગુણીભૂત હોય તે 'પ્રેયસ્' અલંકાર જુઓ. ટિ. ૧૬; જેમાં 'રસાભાસ અને ભાવાભાસ' ગુણીભૂત હોય તે 'ઊર્જસ્વી' જુઓ ટિ. ૧૮: જેમાં 'ભાવશાન્તિ' ગુણીભૂત હોય તે 'સમાહિત' અલંકાર જુઓ. ટિ. ૨૦.

'આ બધા રસવત્ વગેરે અલંકારો છે'—એ વાક્યમાંથી એ પણ નિષ્પન્ન થાય છે કે ભાવોદય (ઉ. ૧૨૧) ભાવશાન્તિ (ઉ. ૧૨૨) અને અને ભાવશબલતા (ઉ. ૧૨૩) પણ અલંકારો છે. હવે પૂર્વના આલંકારિકોએ આમને અલંકાર ગણ્યા નથી, તો પછી વૃત્તિકાર શા માટે તેમનો પણ અલંકારમાં સમાવેશ કરે છે એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે જે દૃષ્ટિથી 'રસવત્' વગેરે અલંકાર કહેવાય છે તે દૃષ્ટિથી જો કોઇ 'ભાવોદય' વગેરેને અલંકાર કહેવા ધારે તો તે કહી શકે; અને તેથી વૃત્તિકાર પણ એ દૃષ્ટિએ તેમનો અલંકારમાં સમાવેશ કરે છે. 'જે પોતે બીજાનો ઉત્કર્ષ કરવા વપરાય' તે અલંકાર; ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં રસ વગેરે તેમ જ ભાવોદય વગેરે સરખી રીતે ગૌણ હોઇ પ્રધાનભૂત રસ, ભાવ વગેરેના પોષક છે; માટે તેમાંના અમુકને જો અલંકાર કહો તો તે જ કારણથી બીજાને પણ અલંકાર કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈ વિષય નથી જેમાં ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યંગ્યનો પોતાના પ્રભેદો સાથે સંકર અથવા સંસૃષ્ટિ ન હોય તો પણ 'પ્રધાનપણાથી વ્યવહારો થાય છે'[૨૮] એ ન્યાયે કોઇક સ્થાને કોઈક વડે વ્યવહાર થાય છે.[૨૯]

વાસ્તવિક રીતે શ્રી. મમ્મટાચાર્યને આ બધા અલંકારો તરીકે સંમત નથી; તેમ હોત તો તેનો અલંકારની ચર્ચા કરતા દશમા ઉલ્લાસમાં ઉલ્લેખ હોત. પણ તેમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. મમ્મટાચાર્યે સૂ. ૮૮માં આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે આ અલંકાર કહેવાય નહિ. તે પ્રમાણે જે ધર્મો 'શબ્દાર્થ' અંગદ્વારા રસ વગેરે અંગીના ઉપકારક થાય તે અલંકાર કહેવાય; ઉપર પ્રમાણે જે સાક્ષાત્ ઉપકારક થાય તે અલંકાર નહિ, પણ ગુણીભૂત વ્યંગ્ય કહેવાય. એટલે કે અલંકાર ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે અમુક કથન શબ્દની અથવા અર્થની ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી તે દ્વારા મુખ્ય બાબતની ઉપકારક થાય, નહિં કે શબ્દાર્થ પોતાની વ્યંજના શક્તિથી વ્યંગ્ય બતાવીને લાગલા જ પ્રધાનભૂત બાબતના ઉપકારક થાય ત્યારે. અહીંઆં ગ્રંથકાર તેમનો અલંકાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે કેવળ પ્રાચીન પ્રથા જણાવવા માટે જ.

૨૮. प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति—અનેક બાબતોમાં જે મુખ્ય હોય તેને જ લઇને આખા વિશે વ્યવહાર થાય.

૨૯. ઉપરના ઉદાહરણોમા અમુક રસ કે ભાવ પ્રધાનપણે છે અને બીજા તેને ગૌણ છે. તો પછી તે શ્લોકોને રસધ્વનિ કે ભાવધ્વનિના ઉદાહરણ કહેવાને બદલે શામાટે ગુણીભૂત વ્યંગ્યનાં ઉદાહરણો કહેવા ? તેના જવાબમાં કહે છે કે સાધારણ રીતે ધ્વનિવાળા અને ગુણીભૂત વ્યંગ્ય વાળા શ્લોકોમાં એવો કોઇ નથી હોતો કે જેમાં તેમનો પોતાના પેટાભેદો સાથે એક અથવા બીજી રીતે સંકર કે સંસૃષ્ટિ ન હોય; છતાં પણ વ્યવહાર તો જે મુખ્ય હોય છે તેને લઇને જ થાય છે. મુખ્ય એટલે કે વધારે ચમત્કારી. ઉપરના ઉદાહરણોમા અમુક રસ કે ભાવ અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન એટલે કે અંગી છે પણ તેમના કરતા તેમને અંગભૂત વ્યંગ્ય વધારે ચમત્કારી હોવાથી તેઓને ગુણીભૂતવ્યંગ્યના ઉદાહરણો ગણ્યા છે; જ્યારે અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન વ્યંગ્ય ચમત્કૃતિમા પણ પ્રધાન હોય ત્યારે તે ધ્વનિ કહેવાય.

[30]जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया ।
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रुप्रलपितम् ॥
कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना ।
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥१२४॥

આમાં શબ્દ શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો રણકાર રૂપ, રામ સાથેનો ઉપમાન–ઉપમેયભાવ વાચ્યના અંગપણાને પામેલ છે.[31]

[32]ગાળી નિશાપ્રહર ક્યાંક, હવે પ્રભાતે
આવી ધીમા પદથી, તન્વિ ! સહસ્રરશ્મિ

---

૩૦. <જનસ્થાનમાં કનકમૃગતૃષ્ણાથી આંધળી થએલી બુદ્ધિથી ભટક્યો, ડગલે ડગલે આંસુ આણી વૈદેહિ વૈદેહિ એવી વાણી બક્યા કરી. ખરાબ શેઠની તાબેદારી ઉઠાવવા પૂરેપૂરી ઘટના કરી, અને રામત્વ તો મળી ગયું પણ કુશલવસુતા ન મળી.> આ શ્લોક રાજસેવાથી નિરાશ થએલા કવિની ઉક્તિ છે. તેમાં મૂળ શ્લોકમાં શબ્દો એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે જેથી તેમાંથી રામ સાથે ઉપમાનઉપમેય ભાવ વ્યક્ત થાય. જેમકે–(કવિપક્ષે) કનકની મૃગતૃષ્ણાથી –ધન મેળવવાની નિષ્ફળ આશાથી–આંધળો થએલો જનસ્થાનમાં–લોકોમાં 'वै देहि' 'આપો' એમ બકતો બકતો ભટક્યો. (રામપક્ષે) કનકમૃગની તૃષ્ણાથી આંધળો થએલો રામ વૈદેહિ–સીતા, સીતા બકતો રડતો જનસ્થાન નામના અરણ્યમાં ભટક્યો. (કવિપક્ષે) कामर्तुः—ખરાબ ધણીની (वदनपरिपाटीषु कृता अलं–घटना) તાબેદારી વિષે ઘણું કર્યું (રામ પક્ષે) (लकाभर्तुः) લંકાના ધણી રાવણની (वदन परीपाटीपुघटना कृता) મુખપંક્તિ વિષે બાણની યોજના કરી. (કવિ પક્ષે) મેં રામત્વ મેળવ્યું પણ કુશલ વસુતા–લક્ષ્મી ન મેળવી, (રામ પક્ષે) કુશલવસુતા (કુશલવ જેના સુત છે એવી) –સીતા–ન મેળવી.

૩૧ ઉપરના શ્લોકોમાં 'મેં રામત્વ મેળવ્યું' એ વાચ્યાર્થ પ્રધાન છે 'जनस्थाने' વગેરે પદોથી સૂચવાતો ઉપમાન–ઉપમેયભાવ તેનું અંગ બને છે. આ વ્યંગ્ય શબ્દશક્તિમૂલક છે, કારણ કે તેનો આધાર ઉપરના શબ્દો ઉપર છે, તે ફેરવી નાંખવામાં આવે તો તે ભાવ વ્યક્ત ન થાય.

૩૨. <હે તન્વંગિ ! જો ! સૂર્ય કેટલે ઠેકાણે રાત્રિ પસાર કરીને અત્યારે સવારે ધીમે ધીમે આવીને વિયોગથી નંખાઈ ગએલા અંગવાળા આ કમલિનીને પાદપતનવડે પ્રસન્ન કરે છે.>

જેને પ્રસન્ન કરતો સરખે પદ્મિને
આ પદ્મિની વિરહથી ક્રૂશ અંગવાળી. ૧૨૫ [૨]

અહીંઆં અર્થશક્તિમૂલક વસ્તુરૂપ નાયકનાયિકાનો વૃત્તાન્ત, તેની અપેક્ષા ન રાખતા રવિકમલિનીના વૃત્તાન્તના અધ્યારોપ (અભેદારોપ) થી જ ખરો થાય છે.[33]

વાચ્યસિદ્ધયંગ જેમકે—

[34]भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम्।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्॥११६॥

આમાં વ્યંગ્ય હાલાહલ વાચ્ય ભુજગરૂપકને સિદ્ધ કરે છે.[35]
અથવા તો જેમકે—

---

૩૩. આ શ્લોકમાં સૂર્ય અને પદ્મિનીનો વૃત્તાન્ત મુખ્ય છે. આખા શ્લોકના અર્થમાંથી નાયકનાયિકાવૃત્તાન્તરૂપ વસ્તુ વ્યક્ત થાય છે. આ અર્થશક્તિમૂલક વ્યંગ્ય સૂર્ય અને પદ્મિનીના વાચ્ય વૃત્તાન્તને પોષતો હોવાથી તેનું અંગ છે.

અહીંઆં ગુણીભૂત વ્યંગ્યના બીજા ભેદની–અપરનું અંગ–ની ચર્ચા પૂરી થાય છે.

૩૪. અહીંથી વાચ્યસિદ્ધયંગનાં ઉદાહરણો શરૂ થાય છે. <જલદ રૂપી ભુજગમાંથી ઉત્પન્ન થતું વિષ (પાણી) બળાત્કારે વિયોગિનીઓને (ચિત્ત) ભ્રમ, (વિષયોમાં) અરુચિ, ઉદાસીનતા, નિશ્ચેષ્ટતા, મૂર્છા, અંધકાર, શરીરની દુર્બળતા, અને મરણ કરે છે.>

૩૫. અહીંઆ જલદ (વાદળું) એ જ ભુજગ (સર્પ) છે એ રૂપક વાચ્ય છે. જલવાચક વિષ શબ્દ હાલાહલ સૂચવે છે. આ વ્યંગ્ય વાચ્ય રૂપકની સિદ્ધિનું અંગ છે એટલે કે જલવાચક વિષ શબ્દ હાલાહલ ન સૂચવે તો જલદ એ જ ભુજગ છે એ (વાચ્ય) રૂપક સિદ્ધ થાય નહિ. એ રીતે આ ઉદાહરણમાં વ્યંગ્ય વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનું અંગ બને છે, અને તેથી ગુણીભૂત બને છે

[36] જાઉં અચ્યુત! દર્શનેથી વળશે શું આપના તૃપ્તિ કે?
ને એકાન્ત રહ્યાથી આમ વદશે વાંકું મુઆં દુર્જનો;
એ વેણુ સૂંગવેલી ભોગ સ્થિતિના ખેદે વ્હાલી ગોપોને
એટલો મુલકે ભરેલ તનુથી રક્ષો તમોને હરિ.
૧૨૭ [૩]

આમાં અચ્યુત વગેરે પદનું વ્યંગ્ય 'એ વેણુ' વગેરે વાચ્યની [સિદ્ધિનું અંગ છે][37].

એક જગ્યાએ એક જ વક્તાના કહેવાથી અને બીજી જગાએ ભિન્ન વક્તાઓના કહેવાથી એ રીતે આ બેમાં ભેદ છે.[38]

અસ્ફુટ જેમકે—

[39] અદૃષ્ટે દર્શનોત્કણ્ઠા, દૃષ્ટે બીક વિયોગની;
નથી અદૃષ્ટ[40] કે દૃષ્ટે બન્નેયે સુખ ના મળે. ૧૨૮ [૪]

આમાં, દેખાતો બંધ ન થાય અને વિયોગનો ભય ઉત્પન્ન ન થાય એવું કર' એવું (વ્યંગ્ય) ક્લિષ્ટ છે.

---

૩૬. <હે અચ્યુત! હું જાઉં છું, તમારા દર્શનથી શું તૃપ્તિ થશે? [illegible] એકાંતમાં [illegible] અર્થ કરશે. [illegible] અવિચિત, [illegible] થયેલ [illegible] હરિ તમારું રક્ષણ કરો.>

૩૭. અચ્યુત વગેરે [illegible] 'એ વેણુ' વગેરેના વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનું અંગ છે; [illegible] નહિ.

૩૮. [illegible]

૩૯. <[illegible]>

૪૦. [illegible]

સંદિગ્ધપ્રાધાન્ય જેમકે—

[૪૧]શશી ઉગન્તાં ઉદધિનાં જેમ જરા ચળન્તાં નિજ ધૈર્ય હંગે
સંચારિયાં લોચન, બિંબ જેવા ઓષ્ઠો પરે ત્યાં વદને ઉમાના.
૧૨૯ [૫]

આમાં 'પરિચુંબન કરવાની ઇચ્છા કરી' એ વ્યંગ્ય પ્રધાન છે કે 'લોચન સંચાર્યાં 'એ વાચ્ય પ્રધાન છે એવો સંદેહ [છે].[૪૨]

તુલ્યપ્રાધાન્ય જેમકે—

[૪૩]બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર તજવો છે હિત આપનું;
જામદગ્ન્ય થશે મિત્ર, નહિ તો દુર્મના થશે. ૧૩૦ [૬]

આમાં જામદગ્ન્ય સર્વે ક્ષત્રિઓની જેમ રાક્ષસોનો ક્ષણમાં ક્ષય કરશે એ વ્યંગ્ય અને વાચ્યનું સરખું પ્રાધાન્ય છે[૪૪].

કાકુથી આક્ષિપ્ત થતું જેમકે—

[૪૫]રોળું ન કોપથી રણે શત કૌરવોને,
પીઉં દુશાસન તણા ઉરથી ન રક્ત,
ભાંગું ન સાથળ સુયોધનના ગદાથી,
સંધિ કરો પણ લઈ નૃપતિ તમારા. ૧૩૧ [૭]

---

૪૧. <ચન્દ્રનો ઉદય થતાં, સમુદ્રની જેમ, પોતાનું ધૈર્ય કંઇક ખસતાં શંકરે ઉમાના મુખ ઉપર બિંબફલ જેવા અધરોષ્ઠો તરફ લોચનો પ્રેર્યાં.>

૪૨. વાચ્ય વધારે ચમત્કારી છે કે વ્યંગ્ય એ સંદિગ્ધ છે, માટે વ્યંગ્ય ગુણીભૂત છે.

૪૩. <બ્રાહ્મણોના અપમાનનો ત્યાગ તમારા જ કલ્યાણને માટે છે. નહિ તો તેનો જામદગ્નિ મિત્ર ગુસ્સે થશે>

૪૪. આ શ્લોકમાં 'ક્ષત્રિયોનો જેમ નાશ કર્યો એમ તમારો રાક્ષસોનો પણ નાશ કરશે' એ વ્યંગ્ય છે. 'બ્રાહ્મણોનું અપમાન નહિ કરવામાં તમારું ભલું છે' એ વાચ્ય છે બન્ને સરખી રીતે પ્રધાન છે.

૪૫ <યુદ્ધમાં કોપથી સો કૌરવોને નહિ હણું, દુઃશાસનની છાતીમાંથી લોહી નહિ પીઉં, અને ગદા વડે સુયોધનની જાંઘના ચૂરા નહિ કરી નાખું તમારો રાજા ભલે સારાથી સંધિ કરે>

આમાં રોળું જ વગેરે વ્યંગ્ય વાચ્યના નિષેધની સાથે રહેલું છે.[૪૬]

અસુંદર જેમકે—

[૪૭]વાનીર કુંજમાંથી ઊડતાં પંખીઓનો અવાજ સુણી,
ઘરકામમાં પડેલી વહુનાં ગાત્રો ઢીલાં થાયે. ૧૩૨ [૮]

આમાં 'સંકેત દીધેલો કોઈક લતાગહનમાં પેઠો છે' એ વ્યંગ્યના કરતાં 'ગાત્રો ઢીલાં થઈ જાય છે' એ વાચ્ય (વધારે) ચમત્કારી છે.[૪૮]

(સૂ. ૬૭) યોગ્યતા પ્રમાણે આમના ભેદો પહેલાંની જેમ[૪૯] જાણી લેવા. ૪૬.

યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે—'જ્યારે વસ્તુ માત્રથી અલંકારો વ્યક્ત થાય ત્યારે તે ખરેખર ધ્વનિનાં અંગ છે—એને ધ્વનિ કહેવ-

---

૪૬. આ શ્લોક કૌરવકુળનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર ભીમ બોલે છે. 'રોળીશ નહિ' વગેરે શબ્દો એને માટે ઘટતા નથી. માટે કાકુ વડે—એટલે બોલતાં અવાજ બદલાઇ જાય છે તે વડે—'રોળીશ નહિ એમ નહિ' વગેરે અભાવનો અભાવ સૂચવી 'રોળીશ જ વગેરે' એવું વ્યંગ્ય સૂચવાય છે. આમાં વ્યંગ્ય પ્રધાન થતું નથી કારણકે તે અભાવસૂચક વાચ્ય ની સાથે જ સૂચવાય છે. જ્યાં કાકુ પછી વિલંબથી ધ્વનિ સ્ફુરે ત્યાં તે પ્રધાન થાય. જુઓ ઉલ્લાસ ૪. ઉદાહરણ ૧૫ અને ટીપ અહીંઆં બન્નેનું ભાન કાકુ વડે સાથે થવાથી વ્યંગ્ય ગુણીભૂત થાય છે.

૪૭. <નેતરના કુંજમાંથી ઊડતાં પંખીઓનો કોલાહલ સાંભળતી. ઘરકામમાં રોકાએલી વહુનાં ગાત્રો ઢીલાં થઇ જાય છે.>

૪૮. આ શ્લોકમાં વાચ્ય કરતાં વ્યંગ્ય અસુંદર છે—માટે ગુણીભૂત શબ્દ સુણતાં એકદમ સર્વ અંગો ઢીલાં થઈ જવાં—એ વાચ્ય વધારે સુંદર છે.

૪૯. ગુણીભૂત વ્યંગ્યના ફક્ત આ આઠ ભેદો જ નથી. પણ ધ્વનિના જે રીતે ભેદ પાડવામાં આવે છે તે રીતે ગુણીભૂત વ્યંગ્યના પણ ભેદ થઇ શકે. યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે ધ્વનિના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યંગ્યમાં ન થઇ શકે એવા હોય તે બાદ કરીને. જુઓ ટિ. ૧.

કાવામાં પ્રયોજક છે[૫૧]—કારણ કે કાવ્યવૃત્તિને તેમનો આશ્રય છે[૫૧].
એ રીતે ધ્વનિકારે બતાવેલી દિશાએ જ્યાં વસ્તુ માત્રથી અલંકાર વ્યક્ત થાય ત્યાં ગુણીભૂત વ્યંગ્યત્વ નથી.[૫૨]

(સૂ. ૬૮) આલંકાર[૫૩] એવાં તેમની સાથે સંસૃષ્ટિ અને શંકરની રીતે ધ્વનિનું મિશ્રણ થાય છે.

આલંકાર એટલે તે જ અલંકારો, અને અલંકારથી યુક્ત એવાં તે[૫૪] [ગુણીભૂત વ્યંગ્ય]. ધ્વનિકારે તે કહ્યું છે—" તે આલંકાર ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે અને પોતાના પ્રભેદો સાથે સંકર અને સંસૃષ્ટિ વડે વળી અનેક રીતે પ્રકાશે છે. "[૫૫]

---

૫૦. જે કાવ્યમાં વસ્તુમાત્રથી અલંકાર વ્યક્ત થાય તે ધ્વનિ કાવ્ય કહેવાય. જુઓ સૂત્ર ૫૩.

૫૧. કાવ્યનો વ્યવહાર અલંકારની અપેક્ષા રાખે છે—એટલે કે અલંકારની સુંદરતાથી શબ્દાર્થને કાવ્ય કહી શકાય.

૫૨. ધ્વનિ કાવ્યના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યંગ્યમાં પડી શકતા નથી તે આમાં બતાવે છે. જ્યારે વસ્તુથી અલંકાર સૂચવાય ત્યારે તે હમેશાં ધ્વનિ કાવ્ય જ બને; તે કદાપિ ગુણીભૂત થાય નહિ. માટે એ દૃષ્ટિએ પાડેલા ભેદો ગુણીભૂત વ્યંગ્યમાં આવી શકે નહિ. કારણકે વાચ્ય વસ્તુ કરતાં અલંકાર વધારે સુંદર હોય છે એ નિયમથી અગૂઢત્વ વગેરે કારણોથી વ્યંગ્યનું ચારુત્વ ઘટી જાય તો પણ અલંકારની ચારુતાને લઇને તેને ધ્વનિ જ કહેવો પડે.

૫૩. અલંકાર શબ્દથી બે અર્થો લેવાના: અલંકારો, અને અલંકારત્વ—અલંકૃત થવું તે—ભાવવાચકનામ.

૫૪. ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યંગ્યનું એક પ્રકારની સંસૃષ્ટિ અને ત્રણ પ્રકારના સંકરથી મિશ્રણ થાય. અલંકારો સાથે એટલે—સમાસોક્તિ, રસવત્ વગેરે ગુણીભૂતવ્યંગ્ય અલંકારો સાથે. અલંકારથી યુક્ત એવા તે સાથે એટલે કે ઉપમા વગેરે (વાચ્ય) અલંકારોથી યુક્ત વસ્તુરૂપ ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે. આવા ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે ધ્વનિનું મિશ્રણ થાય.

સૂ. ૬૩ અને સૂ. ૬૮ ની હકીકત ભેગી કરીએ તો એમ ફલિત થાય કે ધ્વનિનું ધ્વનિ સાથે, ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે અને વાચ્ય અલંકાર સાથે મિશ્રણ થાય.

૫૫. તે એટલે ધ્વનિ. પોતાના એટલે ધ્વનિના.

(સૂ. ૬૬) એમ એકબીજાના મિશ્રણથી ભેદની સંખ્યા ઘણી મોટી થાય. ૪૭

એમ—એ પ્રકારે પેટા ભેદો ગણાતાં ગણના બહુ જ મોટી થઈ જાય. જેમકે—ભેદ અને પ્રભેદ ગણતાં શૃંગારનું અનન્તપણું થાય. બધાની ગણત્રીની તો શી વાત?

પણ [56]સંક્ષેપમાં ધ્વનિના ત્રણ ભેદો છે; કારણ કે વ્યંગ્યનાં ત્રણ રૂપ [57]છે. જેમકે કોઈક વાચ્યતાને સહન કરે છે અને કોઈક બીજા પ્રકારનું છે (એટલે કે કોઈક વાચ્યતાને સહન ન કરે તેવું છે). તેમાં વાચ્યતાસહ અવિચિત્ર અને વિચિત્ર. અવિચિત્ર માત્રવસ્તુ રૂપ. પણ વિચિત્ર અલંકારરૂપ છે. જોકે પ્રધાનપણે તે અલંકાર્ય છે છતાં બ્રાહ્મણશ્રમણ ન્યાયથી [58]તેમ કહેવાય છે. પરંતુ રસાદિ સ્વરૂપ અર્થ સ્વપ્ને પણ વાચ્ય નથી કારણકે [તે જો વાચ્ય હોય તો] તેનું રસાદિ શબ્દ વડે અથવા શૃંગારાદિ શબ્દ વડે અભિધાન થાય, પણ તેમ અભિધાન થતું નથી. તેનો પ્રયોગ હોય તો પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય તો તેથી તેનું ભાન થતું નથી. તેથી, તેનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ હોય તો તેનું ભાન થાય તેથી—એ રીતે અન્વય વ્યતિરેકથી—એમ નિશ્ચિત થાય છે કે તે વિભાવાદિના અભિધાન દ્વારા જ સમજાય છે. [59]તેથી આ વ્યંગ્ય જ છે. મુખ્યાર્થને બાધ વગેરે ન હોવાથી તે લક્ષણાથી જણાતો નથી.

૫૬. અહીંથી નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. અત્યાર સુધી ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યંગ્યની ચર્ચા કરી. હવે વ્યંજના શક્તિની સિદ્ધિ માટે [illegible]

૫૭. વસ્તુરૂપ, અલંકારરૂપ, અને રસરૂપ.

૫૮. જુઓ ઉલ્લાસ [illegible]

૫૯. રસ શબ્દ નહીં [illegible] 'અહીં રસ છે' [illegible] છે' [illegible] વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય [illegible] ભાન થતું નહીં એ વ્યતિરેક, અને અહીં રસ છે [illegible] વિભાવાદિનો [illegible] તો રસનું ભાન થાય એ અન્વય. [illegible] સિદ્ધ થાય છે કે રસ [illegible] નથી પણ વ્યંગ્ય છે.

અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યમાં અને અત્યન્તતિરસ્કૃતવાચ્યમાં [10]વસ્તુમાત્રરૂપ વ્યંગ્ય વિના લક્ષણા જ સંભવતી નથી એ પહેલાં સાબીત કર્યું છે.[11] શબ્દશક્તિમૂલકમાં[12] અભિધાનું નિયન્ત્રણ થવાથી અભિધાથી નહિ કહેવાતા અન્ય અર્થનું અને તેની સાથેના ઉપમા વગેરે અલંકારનું વ્યંગ્યત્વ નિર્વિવાદ છે.

અર્થશક્તિમૂલકમાં પણ, જે મતે વાક્યાર્થ, વિશેષમાં સંકેત કરવો યોગ્ય નથી એથી સામાન્યરૂપ પદાર્થોનો આકાંક્ષા સંનિધિ અને યોગ્યતાને લીધે પરસ્પર સંસર્ગવાળો, (કોઇ એક) પદનો અર્થ નહિ એવો વિશેષરૂપ (મનાય) છે તે અભિહિતાન્વયવાદમાં[13] વ્યંગ્યને અભિધેય ગણવાની તો વાત ક્યાંથી હોય?

“[14][બાલ] અહીંઆં શબ્દ, વૃદ્ધ અને અભિધેયોને પ્રત્યક્ષથી જુએ છે. શ્રોતા અર્થ સમજ્યો છે એમ અનુમાન કરવાના સાધનરૂપ [તેની] ચેષ્ટાથી સમજે છે. (૧). બીજી રીતે ઘટી ન શકે એ રૂપ અર્થાપત્તિ વડે દ્વિવિધ[15] શક્તિ જાણે. [પછી]

૧૦. જુઓ પૃ. ૨૩, ૨૪.

૧૧. જુઓ. સૂ. ૨૪ અને આગળ.

૧૨. જુઓ. ઉ. ૫૪.

૧૩. જુઓ સૂ. ૭ અને વૃત્તિ. કહેવાની મતલબ આ પ્રમાણે છે. અભિધાશક્તિ પદનો અર્થ જણાવી ક્ષીણ થતી હોવાથી વાક્યાર્થ ઘટાવવા માટે અભિહિતાન્વયવાદીઓ એક જુદી તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારે છે. તો પછી તેઓ, વ્યંગ્ય કે જેનું ભાન વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થયા પછી થાય છે તેને, અભિધાનો વિષય શી રીતે કરી શકે?

૧૪. અભિહિતાન્વયવાદીનું સમાધાન કરી હવે અન્વિતાભિધાનવાદીના મતની ચર્ચા કરે છે. આ બન્ને કારિકાઓમાં અને પછીની વૃત્તિમાં બાળક સંકેત કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે તે બતાવે છે.

૧૫. વાચકત્વરૂપી અને વાચ્યત્વરૂપી.

ત્રણ પ્રમાણોથી જણાતો સંબંધ[66] જાણે. (૨)." આ બતાવેલી દિશાએ[67—68] 'દેવદત્ત ગાય લાવ' વગેરે ઉત્તમ વૃદ્ધના[69] વાક્ય પ્રયોગથી, મધ્યમ વૃદ્ધ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ કામળા વગેરેવાળા અર્થને લઇ જતાં, 'આ આ વાક્યથી આવો અર્થ સમજ્યો' એવું તેની ચેષ્ટા વડે અનુમાન કરીને, તેમનો–અખંડ વાક્ય અને વાક્યાર્થનો,–અર્થાપત્તિથી, વાચ્યવાચક ભાવરૂપ સંબધ નિશ્ચિત કરી બાલ તેમાં વ્યુત્પન્ન થાય છે. પછી 'ચૈત્ર ગાય લાવ,' 'દેવદત્ત ઘોડો લાવ' 'દેવદત્ત ગાય લાવ' વગેરે વાકયપ્રયોગમાં તે તે શબ્દનો તે તે અર્થ બરાબર સમજે છે. એ રીતે અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિકારી વાક્ય જ પ્રયોગને યોગ્ય છે; તેથી વાક્યસ્થિત જ (અને) અન્વિત જ પદોનો અન્વિત પદાર્થો સાથે સંકેત ગ્રહણ કરાય છે. એ રીતે વિશિષ્ટ જ પદાર્થો વાક્યાર્થ છે, નહિ કે પદાર્થોનું વૈશિષ્ટય.[70] જો કે, ભિન્ન ભિન્ન વાક્યોમાં વપરાતાં પદો પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ જ્ઞાન વડે તેનાં તે જ છે એમ નિર્ણય થાય છે માટે અન્ય પદાર્થ-માત્રથી અન્વિત પદાર્થ સંકેતનો વિષય છે તો પણ સામાન્યથી અવચ્છાદિત વિશેષરૂપ જ આ સમજાય છે; શાથી જે પરસ્પર અન્વિત પદાર્થો તેવા છે.[71] આ પ્રમાણે જે અન્વિતાભિધાન

૬૬. સંકેતરૂપ સંબંધ.

૬૭. આનો સંબંધ 'બરાબર સમજે છે' આના સાથે છે.

૬૮. અવતરણમાં આપેલી બે કારિકાઓ સમજાવે છે.

૬૯. આદેશ કરે તે ઉત્તમ વૃદ્ધ, આદેશ પ્રમાણે વર્તે તે મધ્યમ વૃદ્ધ.

૭૦. પદોના અર્થોનું વૈશિષ્ટય નહિ એટલે કે—સંબંધ વાક્યાર્થ નથી, વાક્યથી પ્રતિપાદિત થતો નથી; પણ પરસ્પર સંબદ્ધ પદાર્થો જ (પદોના અર્થો જ) વાક્યથી પ્રતિપાદિત થાય છે.

૭૧. ગાય લાવ—એ વાક્યમાં જે 'લાવ' પદ છે તે જ 'ઘોડો લાવ' એ વાક્યમાં પણ છે, બન્નેમાં 'લાવ' પદ સમાન છે. પહેલામાં 'લાવ' પદ ઘોડાથી અન્વિત છે તે અન્વય બીજા વાક્યમા નથી. આ ઉપરથી

વાદીઓ કહે છે તેમના મતે પણ—સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ સંકેતનો વિષય છે તેથી જો અને અતિવિશેષભૂત પદાર્થ સંકેતનો વિષય ન હોવાથી, અવાચ્ય જ વાક્યાર્થની અંદર પડેલો સમજાય છે ત્યાં, નિષેધાત્મક 'ઓછે રામ ક્રીડા' (ઉદાહરણ ૨) વગેરેમાં વિધિને [વાચ્ય ગણવાની] વાત આવી રહી.[૭૧]

કેમ કે અન્વિત થાય છે કે 'લાવ' એ અમુક વિશિષ્ટ અર્થ સાથે અન્વિત નથી પણ 'કોઈક પદાર્થથી અન્વિત' એવો તેનો સામાન્ય અર્થ જ થાય પણ 'ગાય લાવ' વગેરે વાક્યમાં તો ગાયરૂપી વિશિષ્ટ પદાર્થ સાથે અન્વિત થાય છે આ શી રીતે બને? માટે જુદી એક તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારવી જોઈએ જેના વડે વિશેષ અર્થ સ્ફુરે. એના જવાબમાં અન્વિતાભિધાનવાદી કહે છે કે એ વાત સાચી છે કે સંકેતનો વિષય પદાર્થ, માત્ર બીજા કોઈ પદાર્થથી જ અન્વિત હોય છે. તો પણ તે સામાન્યથી વ્યાપ્ત વિશેષરૂપે જ આવે છે. કારણ કે જે પદાર્થો પરસ્પર સંબદ્ધ થાય છે તેમનું સ્વરૂપ એ જાતનું છે એટલે કે સામાન્યરૂપ વિશેષવાળું છે, અને તેથી વિશેષ સંબંધ સમજાય છે. માટે તાત્પર્યવૃત્તિ જેવી બીજી વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૭૨. અન્વિતાભિધાનવાદીઓને મતે પણ વ્યંજના સ્વીકારવાની જરૂર છે એમ સાબીત કરે છે. સંકેતનો વિષય સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ છે કદા. તરીકે 'ગાય લાવ' એ વાક્યનું 'લાવ' પદ સામાન્યવિશેષરૂપ છે. 'લાવવું' એ પદમાં 'ગમે તે કાંઇક લાવવું' એવો સામાન્ય અર્થ છે; અમુક ચોક્કસ કંઇક લાવવું, એ વિશેષ અર્થ પણ છે. આ સામાન્યવિશેષરૂપ ક્રિયા વાક્યાર્થમા અતિવિશેષભૂત થાય છે—'અમુક કાંઇક ચોક્કસ લાવવાની,' ક્રિયા 'અમુક ગાય જ લાવવાની' ક્રિયારૂપ અતિવિશેષ રૂપ પકડે છે. આ અતિવિશેષ ક્રિયા પદના સંકેતનો વિષય નથી, માટે વાક્યાર્થમા રહેલો પદનો અતિવિશેષભૂત અર્થ અવાચ્ય છે એટલે કે અભિધાનો વિષય નથી. હવે 'ઓછે રામ ક્રીડા' (કદા ૨) વગેરે શ્લોકમા 'તું તે અધમની પાસે ગઈ નથી' એ નિષેધરૂપ વાક્યાર્થમાં જે વિધિરૂપ વ્યંગ્યાર્થ નીકળે છે તેને અભિધાનો વિષય ગણવાનો વિચાર પણ કેમ કરી શકાય? વાક્યાર્થ પોતે જ જો અભિધાનો વિષય ન હોય તો તેના જ્ઞાનમાથી નીકળતો વ્યંગ્યાર્થ પણ અભિધાનો વિષય ન હોય એમાં નવાઇ નથી

⁷³અભિહિતાન્વયવાદમાં અનન્વિત અર્થ છે (એટલે કે સંકેતનો વિષય છે) અને અન્વિતાભિધાનવાદમાં ફક્ત અન્ય પદાર્થથી જ અન્વિત (અર્થ છે એટલે કે સંકેતનો વિષય છે). અન્વિતવિશેષ તો અવાચ્ય જ છે. તેથી બન્ને મતમાં વાક્યાર્થ અપદાર્થ જ છે.

⁷⁴"નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવાં" એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વિષે [પૂછવાનું કે] નિમિત્ત કારકરૂપ છે કે જ્ઞાપકરૂપ? શબ્દ (અર્થનો) પ્રકાશક હોવાથી કારક નથી; જે અજ્ઞાત છે તે જ્ઞાપક શી રીતે બને? અને જ્ઞાતત્વ સંકેતથી જ આવે; અને તે (સંકેત) ફક્ત અન્વિતમાં જ હોય. આ રીતે જ્યાં સુધી નિયત નિમિત્તપણું નિશ્ચિત થતું નથી ત્યાં સુધી નૈમિત્તિકની પ્રતીતિ જ શી રીતે થવાની? તેથી 'નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવાં' એ અવિચારી બોલવું છે.

---

૭૩. બન્ને મતનો સંક્ષેપમાં સાર આપે છે. અભિહિતાન્વયવાદમાં અન્વિત થયા વિનાના અર્થો—વાક્યાર્થ—તાત્પર્યવૃત્તિથી સમજાય છે એટલે કે તે અવાચ્ય છે—પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જણાતો નથી; અન્વિતાભિધાનવાદમાં અમુક કાંઇકથી અન્વિત, અમુક (અતિ)વિશિષ્ટ અર્થથી અન્વિત થાય છે. આ (અતિ)વિશિષ્ટ અર્થ પણ પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જણાતો નથી. બન્ને મતમાં વાચ્યાર્થ અભિધાનો વિષય નથી—તો પછી તેમાંથી નીકળતો વ્યંગ્ય પણ બન્ને મતે અભિધાનો વિષય ન કહેવાય.

૭૪. અહીંથી નવો વાદ શરૂ થાય છે. નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પાય છે—કાર્યથી કારણ કલ્પાય છે (કારણ શબ્દ સાધારણ અર્થમાં, એકલા કારક અર્થમાં નહિ). વ્યંગ્યરૂપી કાર્ય આપણી પાસે છે તેનું કારણ કલ્પવાનું છે; બીજું કોઇ કારણ સંભવી શકતું નથી એટલે શબ્દને જ તેનું કારણ માનવું જોઇએ. એટલે કે જેમ શબ્દ વાચ્યાર્થ પ્રતીતિનું નિમિત્ત છે તેમ તેનું ઘડી ઘડી અનુસંધાન કરી તેને વ્યંગ્યનું પણ નિમિત્ત માનવું જોઇએ; બીજી કોઇ વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી. અભિધા જ બસ છે. શબ્દ સાંભળ્યા પછી જેટલો અર્થ નીકળે—પછી તે વાચ્ય હોય કે વ્યંગ્ય હોય—તે

"'તીરની જેમ તે આ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર વ્યાપાર છે' એથી અને 'જે પર શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ છે' એથી, વિધિ અહીંનાં વાચ્ય જ છે—એમ જેઓ કહે છે તે મૂર્ખાઓ તાત્પર્યની વાર્તા

અર્થાની પ્રતીતિનું નિમિત્ત શબ્દ જ છે—કારણ કે હેતુ તે જ ઉપસ્થિત છે. આમ પૂર્વપક્ષ છે. તેનું ખંડન ઉત્તરપક્ષ આ પ્રમાણે કરે છે. નિમિત્ત બે રૂપે હોય—કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ કારક હેતુ કે જણાવવા રૂપ જ્ઞાપક હેતુ. (જુઓ ઉલ્લાસ ૪ ટી. ૨૬, ૩૭) શબ્દ અર્થનું કારક નિમિત્ત હોઈ શકે નહિ—તે અર્થનો પ્રકાશ કરે છે માટે જ્ઞાપક રૂપ જ સંભવી શકે. હવે શબ્દને જ્ઞાપકરૂપ માનીએ તો તે પણ ઉપરના ન્યાયથી શી રીતે સંભવે? કાર્ય ઉપરથી કારણ જણાતું નથી; એટલે કે કારણ, અહીંઆં શબ્દરૂપી કારણ, અજ્ઞાત છે—હવે શબ્દરૂપી અજ્ઞાત કારણ શી રીતે અર્થનો જ્ઞાપક થઈ શકે! પોતે અજ્ઞાત હોઈ બીજાને શી રીતે જણાવી શકે! માટે તે જ્ઞાપક પણ આ ન્યાયથી સંભવી શકે નહિ. હવે ધારો કે શબ્દ જ્ઞાત થયો છે અને એ રીતે તે જ્ઞાપક થાય છે પણ એનું જ્ઞાનનો સંકેતથી જ સંભવી શકે એટલે કે અમુક અર્થવાચક અમુક શબ્દ છે એવા જ્ઞાનથી જ સંભવી શકે. પણ સંકેત તો કેવળ અન્વિત અર્થમાં ગ્રહણ કરાય છે નહિ કે અન્વિતવિશેષમાં અથવા વિશિષ્ટ અર્થમાં. હવે જ્યાં સુધી અમુક શબ્દ અમુક વિશેષ અર્થમાં સંકેતવાળો છે એવો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી તે શબ્દથી તે અર્થનું ભાન ન થાય, અને જ્યાં સુધી તે વિશેષ અર્થનું ભાન ન થાય ત્યાં સુધી તે વિશેષ અર્થના તે શબ્દમાં સંકેત ગ્રહણ પણ ન થાય. આ રીતે નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તની કલ્પના કરતાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવી પડે છે. આ રીતે તમારે મતે જ્યાં સુધી સંકેત જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ત્યાં સુધી નૈમિત્તિકની—વ્યંગ્યની—પણ પ્રતીતિ અસંભવિત કરે છે.

સિદ્ધાન્તીના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વ્યંગ્યની ઉપસ્થિતિમાં શબ્દ જ્ઞાપક તો છે પણ તેનું જ્ઞાપકત્વ વ્યાપાર વિના સંભવે નહિ. જેમ શબ્દ અભિધા વ્યાપારથી વાચ્યાર્થ દર્શાવે લક્ષણાવ્યાપારથી લક્ષ્યાર્થ દર્શાવે તેમ વ્યંગ્યાર્થ દર્શાવવા માટે કોઈ વ્યાપાર કલ્પવો જોઈએ. તે વ્યાપારને અમે વ્યંજના કહીએ છીએ.

૭૫. અહીંથી નવો વાદ શરૂ થાય છે. જેવી રીતે કોઈ બળવાન પુરુષે ફેંકેલું એક જ તીર પોતાના એક જ વેગરૂપી વ્યાપારથી શત્રુનું બખ્તર,

યુક્તિનું [76]તાત્પર્ય જાણતા નથી. જેમ કે [77]—'ભૂત અને ભવ્ય સાથે કહેવાતાં ભૂત ભવ્ય માટે કહેવાય છે.' એ રીતે કારક પદાર્થો ક્રિયાપદાર્થથી અન્વિત થતાં મુખ્ય ક્રિયાની સંપાદન કરનાર પોતાની ક્રિયાનો આશ્રય હોવાથી સાધ્યના જેવા થાય છે,[78]

ભેદે છે, મર્મ ભેદે છે અને પ્રાણ હરે છે એ જ રીતે સારા કવિએ વાપરેલો એક જ શબ્દ એક અભિધા વ્યાપારથી જ પદાર્થનું જ્ઞાન, અન્વયબોધ અને વ્યંગ્યપ્રતીતિ કરાવે છે. આ રીતે જેને વ્યંગ્ય કહીએ છીએ તે વાચ્ય જ છે. કારણકે શબ્દ એક જ અર્થ કહી વિરામ પામે છે એમ નથી પણ જેટલું કહેવાનું છે એટલું જણાવી વિરામ પામે છે. આ એક યુક્તિ થઇ. બીજી કહે છે–જે અર્થમાં જે શબ્દનું તાત્પર્ય જે હોય તે તે શબ્દનો અર્થ કહેવાય. આ બન્ને કારણોથી 'ઓષ્ઠે રાગ ફીકો' (ઉદા. ૨) વગેરેનો વિધિરૂપ અર્થ વાચ્ય જ છે. વ્યંગ્ય સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૭૬. यत्परः शब्दः स शब्दार्थः—જે પર જે શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ–એ મીમાંસકોએ કહેલા નિયમનું તાત્પર્ય તેઓ જાણતા નથી—રહસ્ય જાણતા નથી.

૭૭. ઉપરના ન્યાયનો અર્થ સમજાવે છે. કહેવાનો સાર એ છે કે ઉચ્ચારેલા શબ્દો વડે પ્રતિપાદ્ય બધા અર્થોમાંથી જે ભાગમાં વિધેયત્વ હોય તે ભાગમાં તેનું તાત્પર્ય સમજવું, નહિ કે બધાએ અર્થોમાં. આ બાબતનું પ્રતિપાદન વાકયના સ્વરૂપ નો વિચાર કરી કહે છે, 'ગાય લાવ' એ વાકયમાં 'ગાય' ભૂત છે—સિદ્ધ છે—કારક છે. 'લાવ' ભવ્ય છે—સાધ્ય છે—ક્રિયા છે. આમાં ભૂત ભવ્યને માટે ઉચ્ચારાય છે—એટલે કે સિદ્ધ પદાર્થ સાધ્યના વિષય તરીકે ઉચ્ચારાય છે. કારણકે વાકયમા ઉપસ્થિત થએલા પદાર્થોમાં સિદ્ધ પદાર્થો પ્રાપ્તરૂપ હોવાથી તેમનું વિધાન કરવું નકામું છે. માટે સાધ્યરૂપ પદાર્થો જ વિધેય થઇ શકે—એટલે કે જે વિધેય હોય તે જ તાત્પર્ય થાય અને તે જ વાક્યાર્થ કહેવાય અને તેને માટે જ વાકય ઉચ્ચારાય.

૭૮. વિધેયત્વ એટલે પ્રવર્તનારૂપ વિધિના વિષય થવું તે. ક્રિયાપદ આ વિષય થઇ શકે એટલે કે સાધ્ય થઇ શકે પણ કારક શી રીતે સાધ્ય થાય? તો કહે છે કે જ્યારે કારક પદાર્થો ક્રિયાના સંબંધમા આવે છે ત્યારે તે પણ સાધ્ય જેવાં થાય છે—કારણકે તેઓ પોતાની ક્રિયાના આશ્રયરૂપ છે—જે ક્રિયા મુખ્યક્રિયાનું સંપાદન કરે છે—જેમકે 'ગાય લાવ' એ વાક્યમાં

અને તેથી 'નહિ બળેલાને બાળવું' એ ન્યાયથી જેટલું અપ્રાપ્ત હોય તેટલાનું વિધાન થાય છે.૭૯ જેમકે બીજા પ્રમાણોથી અગ્નિહોત્ર કરવાનું અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થયા પછી, "શાસ્ત્રથી અગ્નિહોત્રાનુષ્ઠાન કરે છે' એમાં શાસ્ત્રપણાનું જ વિધાન કરવાનું છે. બીજી રીતે હવન ક્રિયાની સિદ્ધિ થઇ ગયથી "દહિ વડે હોમે છે' વગેરેમાં દહિ વગેરેના સાધનપણાનું વિધાન કરવાનું છે.

કોઇ જગ્યાએ બેનું વિધાન, કોઇ જગ્યાએ ત્રણનું વિધાન પણ. જેમકે 'લાલ પટ વણ' વગેરેમાં એકનું વિધાન, બેનું વિધાન અથવા ત્રણનું વિધાન છે. તેથી 'જે જે વિધેય છે તેમાં જ તાત્પર્ય છે' (એનો અર્થ એવો છે કે) ઉપાત્ત શબ્દનું જ અર્થમાં તાત્પર્ય છે૮૦—નહિ કે સમન્વય તેટલા બધામાં એ. એમ હોય તો 'આગળ દોડે છે' વગેરેનું કોઈકવાર પાછળ વગેરે અર્થમાં તાત્પર્ય થાય.૮૧

'ઝેર ખા, પણ એને ઘેર જમીશ નહિ' એ વાક્યમાં 'એને ઘેર જમીશ નહિ' એ તાત્પર્ય છે માટે તે જ વાક્યાર્થ છે'—એમ જે કહેવાય છે [તેના જવાબમાં કહેવાનું કે] તેમાં 'પણ' એક

ગાયની ચલનરૂપ ક્રિયા લાવવાના ક્રિયાનું સંપાદન કરે છે—અને ગાય તેનો આશ્રય છે—માટે તે સાધ્ય જેવી બને છે. આ રીતે ક્રિયા અને કારક બન્ને સાધ્યરૂપ બની શકતાં હોવાથી બન્નેમાં વિધેયત્વ ઘટી શકે.

૭૯. જેમ અગ્નિ બાળેલાને બાળતો નથી પણ નહિ બાળેલાને બાળે છે તેમ વાક્ય જે કાંઇ અપ્રાપ્ત છે તેનું જ વિધાન કરે છે—અને તે જ તેનું તાત્પર્ય છે.

૮૦ જેના માટે શબ્દ વપરાયાં હોય તે જ તેનું વિધેય છે અને તેમાં તેનું તાત્પર્ય છે.

૮૧ જો કાંઈ સમજાય એ બધામા એ તાત્પર્ય ગણીએ તો 'આગળ' શબ્દ જે પાછળની અપેક્ષા રાખે છે તેથી પણ 'આગળ દોડે છે' એમ બોલતા પાછળ પણ સમજાય અને તેમા તેનું તાત્પર્ય થાય એટલે કે 'આગળ દોડે છે' નેનું પાછળ દોડે છે એવું તાત્પર્ય થાય.

વાક્યપણું સૂચવે છે. પણ બન્ને આખ્યાત વાક્યોમાં અંગાંગિભાવ (સંબંધ) નથી તેથી 'ઝેર ખા' એ વાક્યને મિત્રનું વાક્ય ગણી અંગતા રૂપથી જોઈએ, અને એ રીતે 'ઝેર ખાવા કરતાં એને ઘેર જમવું ખરાબ છે, તેથી કોઈ પણ રીતે એને ઘેર જમવું નહિ' એવું ઉપારા શબ્દોના અર્થમાં જ તાત્પર્ય છે.

વળી જો શબ્દ સાંભળ્યા પછી જેટલો અર્થ સમજાય તેટલા બધાંમાં શબ્દનો અભિધા જ વ્યાપાર હોય તો પછી 'બ્રાહ્મણ તને છોકરો થયો, બ્રાહ્મણ તારી કન્યા ગર્ભવતી છે' વગેરેમાં હર્ષ શોક વગેરે પણ કેમ વાચ્ય ન થાય? લક્ષણા પણ શા માટે (સ્વીકારવી), શાથી જે લક્ષણીય અર્થમાં પણ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર વ્યાપારથી પ્રતીતિ સિદ્ધ થશે, અને શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યામાં પહેલું બીજા કરતાં બળવાન શી રીતે થાય ?[૮૨] આથી અન્વિતાભિધાનવાદમા પણ વિધિનુ એ વ્યંગ્યત્વ સિદ્ધ છે.

---

૮૨ જૈમિનિનું સૂત્ર નીચે પ્રમાણે છે. 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' આ સુત્રનો અર્થ એ છે કે શ્રુતિ આદી છ પ્રમાણોમાં જે પૂર્વ પૂર્વવર્તી છે તે પર પરવર્તી કરતા બળવાન છે, અર્થાત્ પૂર્વ કરતા પર (પછીનું પ્રમાણ) દુર્બળ છે. કારણ કે પરવર્તી પ્રમાણથી અર્થની પ્રતીતિ વિલબથી થાય છે—જ્યારે પૂર્વવર્તી પ્રમાણથી શીઘ્ર થાય છે.

હવે જો કેવળ અભિધાવૃત્તિ જ સ્વીકારીએ તો જે સ્થાને શ્રુતિ, લિંગ આદિ અનેક પ્રમાણોથી અનેક અર્થો ઉપસ્થિત થતા હોય ત્યા તે બધા અર્થો અભિધાવૃત્તિ દ્વારા ઉપસ્થિત થવાને લીધે એક જ સાથે ઉપસ્થિત થાય અને એ રીતે દરેક પ્રમાણોથી પ્રતીત થતા અર્થોના બાગમા પૌર્વાપર્ય ન રહેવાથી કોઈનુ દુર્બળપણું કે પ્રબળપણું ન રહે, પણ ખરી રીતે તો પૌર્વાપર્યને લીધે દુર્બળપણું અને પ્રબળપણું જૈમિનિએ નક્કી કરેલુ છે,

શ્રુતિ આદિ પ્રમાણોનો અર્થ સંક્ષેપમા નીચે પ્રમાણે છે. (૧) શ્રુતિ— પોતાનો અર્થ જણાવા માટે જે શબ્દ અન્ય શબ્દની અપેક્ષા ન રાખતો

વળી 'कुरु रुचिम्' (કરો રુચિ) કાવ્યની અંદર ઊંધાં હોય તો શી રીતે દોષ થાય? કારણકે આમાં અસભ્ય અર્થ અન્ય પદાર્થોથી અન્વિત નથી તેથી અનભિધેય જ છે; તેથી આવું વગેરે અપરિત્યાજ્ય થાય!

હોય તે શ્રુતિ કહેવાય. જેમકે—'व्रीहीनवहन्ति' 'ડાંગરને ખાંડે છે' આમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ એટલે કે 'ને'—પ્રત્યયરૂપ શબ્દશ્રુતિ છે કારણકે તે પોતાનો કર્મત્વરૂપ અર્થ જણાવવામાં બીજા કોઈ શબ્દની અપેક્ષા રાખતો નથી. (૨) લિંગ. અર્થવિશેષ જણાવનાર જે શબ્દગત સામર્થ્ય તે લિંગ. જેમકે—'बर्हिर्देवसदनं दामि' 'પુરોડાશના સ્થાનભૂત દાભને કાપું છું' એ સ્થાનમાં દાભને કાપવા રૂપ અર્થને પ્રકાશિત કરવાનું 'दामि' 'કાપું છું' એ (લુપ્ત) પદમાં સામર્થ્ય છે તે જ લિંગ કહેવાય. એ રીતે આ મંત્ર 'દાભ કાપવાનું' અંગ બને છે. 'જે મન્ત્રનું જે અર્થ પ્રકાશિત કરવાનું સામર્થ્ય હોય તેનું તે અંગ બને છે' એ ન્યાયથી. (૩) 'પરસ્પર આકાંક્ષાને લીધે કોઈ પણ એક અર્થમાં પર્યવસાન પામેલાં પદો એ વાક્ય' જેમકે देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि 'દેવ સવિતાના પ્રસવમાં રહેતું—એટલે કે અભ્યનુજ્ઞામાં રહેતું (સવિતા દેવ વડે પ્રસૂત)—અશ્વિનોના બાહુ વડે, પૂષનના હાથ વડે, અગ્નિને અભિપ્રેત એવા તને (હવિને) નિર્વપું છું (અર્પું છું, હોમું છું). આમાં 'निर्वपामि' 'નિર્વપું છું' એ લિંગથી 'जुष्ट' 'અભિપ્રેત.' એ ભાગનો નિર્વાપમાં વિનિયોગ છે. તેની સાથે 'देवस्य त्वा' 'દેવ તને' વગેરે ભાગનો પણ એકવાક્યતાના બળથી નિર્વાપમાં જ વિનિયોગ થાય છે. (૪) પરસ્પરની આકાંક્ષા તે પ્રકરણ જેમકે दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, समिधो यजति तनूनपातं यजति आज्यभागौ यजति. 'સ્વર્ગના ઇચ્છનારે દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગ કરવો.' અર્થાત્ તે યાગો વડે સ્વર્ગ—અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરવું. 'સમિધને યજે, તનૂનપાતને યજે, અને આજ્યભાગને યજે' અર્થાત્ સમિધ્-યાગ, તનૂનપાતયાગ અને આજ્યભાગયાગવડે ઉત્પન્ન કરે. આ બે વાક્યો વચ્ચે પરસ્પર આકાંક્ષા છે. (બે વાક્યો વચ્ચે પરસ્પર આકાંક્ષા છે, કારણકે પહેલા વાક્યમાં સ્વર્ગરૂપ ફળનું કથન છે. તેથી સ્વર્ગાનુકૂલ અપૂર્વ દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગોવડે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું એવી ઉપકાર-આકાંક્ષા રહે છે, અને બીજા વાક્યોમાં ફળનું કથન ન હોવાથી

વળી જો વાચ્ય–વાચકથી ભિન્ન વ્યંગ્ય–વ્યંજકભાવ સ્વીકારવામાં ન આવે તો અસાધુત્વ વગેરેનું નિત્યદોષત્વ અને કષ્ટત્વ વગેરેનું અનિત્યદોષત્વ[૮૩] એ રીતે વિભાગ કરવા અયોગ્ય થાય, પણ અયોગ્ય નથી, શાથી જે [તે] બધાને વિભક્ત તરીકે સમજાય છે. વાચ્યવાચક ભાવથી ભિન્ન વ્યંગ્યવ્યંજકતાનો આશ્રય લેવામાં આવે તો, વ્યંગ્ય બહુ રૂપ હોવાથી ક્યાંક જ, કોઈકના જ ઉચિતપણાને લીધે વિભાગવ્યવસ્થા ઘટે.

'કપાલિના સંગ તણા પ્રલોભથી, થયાં હવે છે અતિશોચનીય બે,[૮૪]'

સમિધ્યાગ વગેરે યાગો વડે શું ઉત્પન્ન કરવું એવી પ્રયોજન–આકાંક્ષા રહે છે. પહેલા વાક્યમાં 'કઇ રીતે' એવી ઉપકાર–આકાંક્ષા અને બીજા વાક્યોમાં 'શું ઉત્પન્ન કરવું' એવી પ્રયોજન–આકાંક્ષા હોવાથી આ બન્ને વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ જોડાય છે. એનું નામ પ્રકરણ. તેથી એવો અર્થ નીકળે કે સમિધ્યાગ વગેરે દર્શ અને પૂર્ણમાસયાગનાં અંગ છે. [અપૂર્વ એટલે કે ફલ પ્રાપક અદૃષ્ટ]. ૫ 'દેશની સમાનતા તે સ્થાન' કહેવાય છે. સ્થાનને ક્રમ પણ કહે છે. પાઠક્રમ અને અનુષ્ઠાનક્રમ એવી રીતે તે બે પ્રકારનો હોય છે ઇત્યાદિ. ૬ 'સમાખ્યા એટલે યૌગિકશબ્દ' જે શબ્દથી તેના અવયવોનો જ અર્થ જણાય છે તે યૌગિક શબ્દ. જેમકે 'પાચક' પચ્=રાંધવું—'અક' કર્તૃબોધક પ્રત્યય એ બે અવયવોનો જ અર્થ એ શબ્દમાં જણાય છે; માટે તે યૌગિક છે.

વધારે વિગત માટે અને પૂર્વાપરની પ્રબળતા દુર્બળતા માટે જુઓ જૈમિનીસૂત્ર અધ્યાય ૩, પાદ ૩, સૂત્ર ૧૪.

૮૩ વ્યાકરણના દોષો આવવા તે અસાધુત્વ વગેરે દોષો. શ્રવણને કટુ લાગે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ અમુક ઠેકાણે દોષરૂપ છે પણ અમુક ઠેકાણે નથી, જેમકે શૃંગારાદિમાં દોષરૂપ પણ રૌદ્ર વગેરેમાં દોષરૂપ નહિ.

૮૪ ઉપરનો શ્લોક કુમારસંભવ સર્ગ ૫ શ્લો. ૭૧માંથી લીધો છે. ઉત્તરાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે. 'કલા કલાવાનની કાન્તિવાળી એ, અને તું આ લોકની નેત્રકૌમુદી.' આ શ્લોક શંકર માટે તપ કરતી પાર્વતીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા બટુક વેષધારી શંકરે કહેલો છે. એ સંબંધમાં 'કપાલી' પદનું ઔચિત્ય છે.

વગેરેમાં 'પિનાકી' વગેરે પદથી વિલક્ષણ રીતે 'કપાલી' વગેરે પદ શી રીતે કાવ્યને અનુગુણ થાય છે?

વળી વાચ્ય અર્થ બધા સમજનારા માટે એકરૂપ જ છે તેથી તે નિયત છે. કારણકે 'સૂર્ય અસ્ત થયો' વગેરેમાં વાચ્યાર્થ કદી બદલાતો નથી. પણ વ્યંગ્ય તો તે તે પ્રકરણ, વક્તા, સમજનાર વગેરે વિશેષોની સહાયતાથી વિવિધ થાય છે. જેમકે 'સૂર્ય અસ્ત થયો' એથી[૮૫] શત્રુ ઉપર સામી ચઢાઈ કરવાનો અવસર છે,[અ] અભિસરણ શરૂ કર,[આ] તારો પ્રિયુ આવ્યામાં છે,[ઇ] કામ કરવાનું બંધ કરીએ,[ઉ] સંધ્યા સમયનો આચાર શરૂ કર,[એ] દૂર ન જા,[ઐ] ગાયોને ઘરમાં દાખલ કરો,[ઓ] હવે તાપ નહિ પડે,[ઔ] વેચવાની વસ્તુઓ સંકેલી લ્યો,[અં] હજી પણ પ્રિયુ આવ્યો નહિ,[અઃ] વગેરે અનવધિ વ્યંગ્ય અર્થ તે તે પ્રસંગે પ્રતિભાસે છે.

'ઓહ' (ઉ. ૨) વગેરેમાં વાચ્યવ્યંગ્યનો નિષેધવિધિરૂપે, ભેદ હોવા છતાં,

> [૮૬]"માત્સર્ય વીસારી વિચારી આર્યો
> મર્યાદથી કાર્ય કહ્યું કહો તે;
> નિતંબ છે સેવ્ય મહીધરોના
> કે કામથી હાસતાં કામિનીના?" ૧૩૩

૮૫ અ રાજા સેનાપતિને કહે છે. આ દૂતી અભિસારિકાને, ઇ સખી વાસકસજ્જાને, ઉ મજુરો એક બીજાને, એ ધાર્મિક બ્રાહ્મણને ઐ આમ જન કાંઇક કામસર બ્હાર જનારને, ઓ ગૃહસ્થો ગોવાળને, ઔ દિવસે તાપથી બળેલાને અં વેપારીઓ પોતાના ગુમાસ્તાને, અ. પ્રોષિતભર્તૃકા ખબર લાવનારને.

૮૬ <હે આર્યો માત્સર્ય છોડી વિચાર કરી મર્યાદાથી કાર્ય છે તે કહો—પર્વતોના નિતંબો સેવ્ય છે કે કામથી હસતી કામિનીઓના?>

વગેરેમાં વાચ્યવ્યંગ્યનો સંશય અને શાન્ત શૃંગારીમાંથી કોઈ પણ એક વિષયક નિશ્ચય રૂપે ભેદ હોવા છતાં,[૮૭]

[૮૮]"નૃપ તીખી અસિધારે શત્રુનાં શીર્ષ છેદી
ગ્રહણ કરી રિપુશ્રી દર્પ શો હોય તેમાં!
નથી શું તવ વહાલી કીર્તિ ઊંચાઈ સ્વર્ગે
રિપુહર અરિઓએ અંગવ્હોણા છતાં એ." ૧૩૪

વગેરેમાં વાચ્ય અને વ્યંગ્યનો નિન્દા અને સ્તુતિ રૂપે[૮૯] સ્વરૂપનો ભેદ હોવા છતાં; પહેલાં અને પછી જ્ઞાન થવાથી કાલનો ભેદ છતાં;[૯૦] શબ્દને આશ્રિત હોવાથી, અને શબ્દ, તેનો એક ભાગ, તેનો અર્થ, વર્ણ, અને રચનાને આશ્રિત હોવાથી, આશ્રયનો ભેદ હોવા છતાં;[૯૧] શબ્દાનુશાસન[૯૨] જ્ઞાન વડે જાણવું, અને પ્રકરણ વગેરેની સહાયતાવાળી પ્રતિભાની નિર્મળતાથી યુક્ત શબ્દાનુશાસન જ્ઞાનવડે જાણવું, એ રીતે નિમિત્તનો ભેદ હોવા છતાં; માત્ર સમજનાર એવા અને વિદગ્ધ એવા વ્યવહારને

---

૮૭ આ શ્લોકમાં વાચ્યાર્થ સંશયરૂપ છે પણ વ્યંગ્યાર્થ નિશ્ચયરૂપ છે—શાન્ત સ્વભાવના પુરુષોએ પર્વતના નિતંબો સેવવા યોગ્ય છે અને શૃંગારીઓએ કામિનીના નિતંબો સેવવા યોગ્ય છે,—

૮૮ <હે પૃથ્વીપાલક તીક્ષ્ણ તરવારની ધારવડે કરેલ છેદનથી જેમનાં માથાં પડ્યાં છે તે શત્રુઓની લક્ષ્મી લઈ તને શેનો ગર્વ થાય છે? તારી—જેણે શત્રુઓને હણ્યા છે તેની—કીર્તિવલ્લભા તેઓ અપંગ હોવા છતા શું સ્વર્ગમાં નથી ઉપાડી ગયા?>

૮૯ આમાં નિન્દા વાચ્ય છે. સ્તુતિ વ્યંગ્ય છે.

૯૦ વાચ્યનું પહેલાં જ્ઞાન થાય અને વ્યંગ્યનું પછી થાય એ રીતે કાલનો ભેદ છે. વાચ્ય વ્યંજક હોઈ વ્યંગ્ય પ્રતીતિનું કારણ છે એટલે પૂર્વવર્તી છે.

૯૧ વાચ્યાર્થનો આશ્રય શબ્દ છે એટલે કે તે શબ્દની અભિધા શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. વ્યંગ્ય તો શબ્દ, તેનો એક ભાગ વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે એ રીતે આશ્રયનો ભેદ છે.

૯૨ વ્યાકરણ, કોશ વગેરે.

કરવાથી, તથા કેવળ પ્રતીતિ અને ચમત્કૃતિ કરવાથી કાર્યનો ભેદ હોવા છતાં; 'સૂર્ય અસ્ત થયો' વગેરેમાં બતાવેલી રીતે સંખ્યાનો ભેદ હોવા છતાં;

[૬૩] "કોને રોષ ચડે ના દેખીને વ્રણ પ્રિયા તણા અધરે !
પદ્મ ભમરવાળું સુંઘી વાર્યું કરનારી સહે હાવાં!" ૧૩૫

વગેરેમાં વાચ્ય વ્યંગ્યનો સખીમાં રહેવારૂપે અને તેના કાન્ત આદિમાં રહેવારૂપે વિષયનો ભેદ હોવા[૬૪] છતાં; પણ જો એકત્વ (મનાય) તો લીલાપીળા વગેરેમાં ક્યાંય પણ ભેદ ન રહે. કારણ કે,—કહ્યું છે કે—જે વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ અને કારણનો ભેદ છે એ જ [અનુક્રમે] ભેદ કે ભેદના હેતુ છે.[૬૫]

વાચકોને અર્થની અપેક્ષા હોય છે પણ વ્યંજકોને તેની અપેક્ષા હોતી નથી એ રીતે વાચકત્વ એ જ વ્યંજકત્વ નથી. વળી 'વાનીર કુંજ' (ઉ. ૧૩૨) વગેરેમાં પ્રતીયમાન અર્થને અભિવ્યક્ત કરી જેમાં, વાચ્ય પોતાના સ્વરૂપમાં * વિશ્રામ પામે છે તે ગુણીભૂત વ્યંગ્યમાં પોતાના શબ્દથી નહિ કહેવાતો (અને) જ્ઞાનનો વિષય બનતો અતાત્પર્યભૂત અર્થ [બીજા] કયા વ્યાપારની વિષયતાને અવલંબે!

'હું રામ, સર્વે સહું' (ઉદા. ૧૧૨) 'બ્હાલો ત્રુટ કરી કર્યું ઉચિત ના શમે, પ્રિયે, પ્રેમનું.' 'પામ્યા શૌર્યગુણોથી કીરતિ વડી આ રામ લોકોમહીં' (ઉદા. ૧૦૯) વગેરેમાં લક્ષણીય અર્થ પણ વિવિધ બને છે, વિશેષ વ્યવહારનો હેતુ* થાય છે,

૬૩ <પ્રિયાનો વ્રણવાળો અધર જોઈને કોને ગુસ્સો ન થાય ? વાર્યો છતાં ભ્રમરવાળા પદ્મને સુંઘનારી હવે સહન કર.>

૬૪ વાચ્યાર્થનો નાયિકા વિષય છે, એને અત્યારે દોષ મારો છે નહિ કે તારો, એવા વ્યંગ્યનો નાયક વિષય છે.

૬૫ જે નિત્ય વસ્તુઓમાં ભેદ હોય તો તે વિરુદ્ધ ધર્મોને લીધે અને અનિત્ય વસ્તુમાં ભેદ હોય તો તેનો સબબ તે બન્નેનાં કારણોનો ભેદ છે.

* અર્થાન્તર સંક્રમિત વાચ્ય વગેરે જે વિશેષ ભેદો માનવામાં આવ્યા છે તે લક્ષ્યાર્થ માત્રથી જ નક્કી થશે.

અને તેનું જ્ઞાન શબ્દાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે, પ્રકરણ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે તો પછી આ નવો પ્રતીયમાન કોણ છે? કહેવાય છે. લક્ષણીય અર્થ વિવિધ છે તો પણ અનેકાર્થક શબ્દના અભિધેયના જેમ નિયત જ છે, મુખ્ય અર્થ સાથે અનિયત સંબંધવાળો લક્ષણાથી જણાવી શકાય નહિ. પણ વ્યંગ્ય તો પ્રકરણ વગેરે વિશેષોને લઇને નિયત સંબંધ, અનિયત સંબંધ અને સંબદ્ધ-સંબંધ એ રીતે પ્રકાશે છે. વળી

" સાસુ અહીં ઘોટે છે, અહીંઆં હું સૂઉં. જોઇ લે દિવસે
પંથી રતાંધળા, મા મારી શય્યા મહીં પડતો " १३६

વગેરેમાં વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય ધ્વનિમાં મુખ્યાર્થનો બાધ નથી. તેથી અહીં લક્ષણા શી રીતે (કહેવાય)? લક્ષણામાં પણ વ્યંજનાનો અવશ્ય આશ્રય લેવો જોઈએ એમ સાબીત કર્યું છે.×

જેવી રીતે અભિધા સમયની અપેક્ષા રાખે છે તેવી રીતે લક્ષણા મુખ્યાર્થબાધ વગેરે ત્રિરૂપ સમયવિશેષની અપેક્ષા રાખે છે. આથી તે અભિધાની પુચ્છ રૂપ છે એમ [કેટલાકો] કહે છે.

લક્ષણારૂપ જ ધ્વનન નથી[९६] શાથી જે તેને (લક્ષણાને) અનુસરી તેનું (વ્યંજનાનું) દર્શન થાય છે. અને તે તેને જ અનુગત છે એમ નથી, અભિધાને અવલંબીને પણ તે થાય છે. તે બન્ને ઉપર જ આધાર રાખે છે એમ નથી, શાથી જે અવાચક વર્ણને અનુસરી પણ તે દેખાય છે. તે શબ્દને જ અનુસરે છે એમ નથી, શાથી જે તે અશબ્દરૂપ નેત્રના કટાક્ષ વગેરેમાં રહ્યા તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે અભિધા, તાત્પર્ય, અને

× જુઓ ઉલ્લાસ ૨. સૂ. ૧૮ વગેરે

९६ લક્ષણા અને વ્યંજના એક નથી પણ ભિન્ન છે. તેનાં ભેદક કારણો આપે છે.

લક્ષણારૂપ ત્રણે વ્યાપારોથી ભિન્ન વ્યંજન વગેરે પર્યાયોવાળો વ્યાપાર ઢંકાય એમ નથી.

૯૭ તેમાં 'સાસુ અહીં' વગેરેમાં (ધ્વનિ) નિયતસંબંધ છે, ૯૮"કોને રેષ ચડે ના" વગેરેમાં અનિયતસંબંધ,

૯૯"વિપરીત રતે લક્ષ્મી બ્રહ્માને દેખી નાભિકમલસ્થં
હરિનું દક્ષિણ લોચન ઢાંકે આકુલ થઈ રસમાં." ૨૩૭

વગેરેમાં સંબદ્ધસબંધ છે.૧૦૦ આમાં હરિ પદથી જમણી આંખ સૂર્યરૂપ છે એ વ્યક્ત થાય છે, તેના બંધ થવાથી સૂર્યનું અસ્ત થવું, તેના વડે પદ્મનો સંકોચ, તેના વડે બ્રહ્માનું પુરાઈ જવું. તેમ થતાં ઢાંકવાનું અંગ ન દેખાવાથી બંધનરહિત સુરતવિલાસ એમ (વ્યક્ત થાય છે).

૧૦૧ 'અખણ્ડ બુદ્ધિથી સમજાતો વાક્યાર્થ જ વાચ્ય છે અને વાક્ય જ વાચક છે' એમ પણ જેઓ કહે છે તેઓએ

---

૯૭ જેમાં વ્યંગ્યનો સબંધ નિયત છે તે નિયત સંબંધ વ્યંગ્ય "અહીંઆ સાસુ" વગેરે શ્લોકમાં નિયત સંબંધ વ્યંગ્ય છે. નિયત સંબંધ એટલે કે વાચ્ય અને વ્યંગ્યનો એક જ વિષય હોવો તે. આ શ્લોકમાં બન્નેનો વિષય મુસાફર છે

૯૮. આમા બન્નેનો એક વિષય નથી-વાચ્યનો વિષય સખી છે વ્યંગ્યનો વિષય તેનો વ્હાલો વગેરે છે.

૯૯. <વિપરીત રતમા લક્ષ્મી નાભિ કમળ ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માને જોઈને હરિની જમણી આંખ રસાકુલ થઈ એકદમ ઢાંકી દે છે.>

૧૦૦. સંબદ્ધ સબંધ વ્યંગ્ય એટલે કે જે વ્યંગ્ય એક પદનથી સિદ્ધ થઈ પરંપરારૂપે પ્રતીત થાય તે

૧૦૧ વેદાન્તીના મતની ચર્ચા કરે છે. અખણ્ડ વાક્યની વાક્યાર્થમાં શક્તિ છે તેજ રીતે વાચ્યગમ્ય વ્યંગ્ય પણ હોઈ તેમ. પણ વાક્યની શક્તિ જ છે.

અવિદ્યાના માર્ગમાં પડેલાઓએ [102] પણ પદ અને પદાર્થની કલ્પના કરવી જ જોઈએ એ રીતે તેમના પક્ષે પણ આપેલાં ઉદાહરણો વગેરેમાં વિધિ વગેરે વ્યંગ્ય જ છે.

[103] વાચ્ય સાથે સંબંધ વિનાનું તો [કાંઈ પણ] પ્રતીત થતું નથી, શાથી જે ગમે તેનાથી ગમે તે અર્થનું ભાન થવાનો પ્રસંગ આવે. આ રીતે સંબંધથી થતો વ્યંગ્ય વ્યંજકભાવ, અનિયત સંબંધમાં અવશ્ય રીતે ન થાય માટે વ્યાપ્ત થવાથી, નિયત હોવાથી, ધર્મિમાં રહેલો હોવાથી [એવા] ત્રિરૂપ લિંગથી લિંગીનું જ્ઞાન જે અનુમાન [104] તદ્રૂપે પર્યવસાન પામે છે. જેમકે

[105] "ફર ધાર્મિક નીરાંતે તે કુતરો આજ મારીયો તેહ
ગોદાવરી તીર કુંજ વસતા સિંહે મદોન્મત્તે" ૧૩૮

---

૧૦૨ ક્રિયાકારક ભાવ ધર્મ અને ધર્મીભાવ વિના સંભવે નહિ. સંસાર મિથ્યા હોવાથી ધર્મધર્મીભાવ સંભવતો નથી. બ્રહ્મ પણ નિર્ગુણ હોવાથી તે ઘટતો નથી. આથી પદ અને પદાર્થના વિભાગની કલ્પના વિના જ અખણ્ડ બુદ્ધિથી અખણ્ડ વાક્યાર્થ સમજવાનો છે. આ પૂર્વપક્ષના જવાબમાં કહે છે કે વ્યવહારદશામાં તો પદ અને પદાર્થનો વિભાગ સ્વીકારવાની જરૂર પડે અને એ રીતે વ્યંગ્ય પણ સ્વીકારવું પડે.

૧૦૩ નૈયાયિક મતની ચર્ચા કરે છે.

૧૦૪ અનુમાન કરવા માટે ત્રિરૂપ લિંગ આવશ્યક છે. ઉ. ત. ધૂમાડો દેખાવાથી પર્વત અગ્નિવાળો છે એવું અનુમાન કરવા માટે પ્રથમ તો તે હેતુ વ્યાપ્ત હોવો જોઇએ. એટલે કે જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે, જેમકે રસોડામાં. બીજું નિયત હોવો જોઇએ એટલે કે જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ ન હોય, જેમકે સરોવરમાં. અને ત્રિજું ધર્મિનિષ્ઠ હોવો જોઇએ. એટલે કે હેતુનું પક્ષમાં એટલે કે ધૂમાડાનું પર્વતમાં–હોવાપણું સિદ્ધ હોવું જોઇએ. વ્યંગ્ય વ્યંજકભાવનું પણ આ ત્રિરૂપલિંગથી અનુમાન કરાય છે.

૧૦૫ <હે ધાર્મિક, નીરાંતે ફર. તે કુતરો આજે તે ગોદાવરીના કિનારા ઉપરના કુંજમાં રહેતા ગર્વવાળા સિંહે માર્યો છે.> આ શ્લોકનો વાચ્યાર્થ એવો છે કે કુતરો મારી નખાયાથી ભીરુ માણસ ભલે ઘર આગળ ફરે. વ્યંગ્યાર્થ એવો છે કે ગોદાવરી તીરના કુંજવાસી સિંહે તે મારી નાખ્યો હોવાથી ત્યાં ભ્હીકણ ન જઈ શકે.

¹⁰⁶આમાં કૂતરાના જવાથી ઘેર ફરવાનું વિધાન થાય છે, તે ગોદાવરી તીરે સિંહની ઉપલબ્ધિથી ન ફરવાનું અનુમાન કરાવે છે. જે જે ભીકલોનું ભ્રમણ છે તે તે ભયના કારણની નિવૃત્તિની ઉપલબ્ધિપૂર્વક છે, અને ગોદાવરી તીરે સિંહની ઉપલબ્ધિ છે તેથી વ્યાપકના વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

¹⁰⁷આ વિષે કહેવાનું કે—બીકણુ પણ ગુરુના કે પ્રભુના હુકમથી, પ્રિયાના અનુરાગથી અને એવા બીજા કોઈક હેતુથી ભયકારણ હોય તોપણ ભમે એ રીતે અનૈકાન્તિ હેતુ. કૂતરાથી બીતો પણ વીરત્વને લઈને સિંહથી બીએ નહિ એ રીતે વિરુદ્ધ પણ, અને ગોદાવરી તીરે સિંહની હયાતી પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી નિશ્ચિત નથી પણ વચનથી,—અને વચનનું પ્રામાણ્ય નિયત નથી, કારણ કે અર્થની સાથે નિયત સંબંધ નથી એ રીતે—અસિદ્ધ છે. તો આવા હેતુથી શી રીતે સાધ્યની સિદ્ધિ થાય।

¹⁰⁸તે જ રીતે 'ઓઠે રાગ ફીકો' વગેરેમાં જ્ઞાપક તરીકે ચન્દનનું ખરી પડવું વગેરે લેવામાં આવે છે તે બીજા કારણથી પણ સંભવે છે, અને એથી આમાં જ સ્નાનના કાર્ય તરીકે કહેવાયા છે. એ રીતે ઉપભોગમાં જ તે વ્યાપ્ત નથી, એથી તે અનૈકાન્તિક છે.

¹⁰⁹વ્યક્તિવાદીએ પણ અધમ પદની સહાયતાવાળા એમનું [ઓઠે રાગ વગેરે પદોનું] વ્યંજકત્વ કહ્યું છે; અને આમાં

---

૧૦૬ આ વ્યંગ્યમાં અનુમાનને ઘટાવે છે—એટલે કે અનુમાનથી ગોદાવરી તીરે ન ભમવાનો અર્થ સિદ્ધ કરે છે. આ મતે વ્યંગ્ય સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૧૦૭ આ મતનું ખણ્ડન કરે છે. જે હેતુથી અનુમાન કરવાનું છે તે હેતુ દુષ્ટ છે એમ સાબીત કરે છે. તે અનૈકાન્તિક છે, વિરુદ્ધ છે અને અસિદ્ધ છે. આવા દુષ્ટ હેતુથી સાચું અનુમાન થઈ શકે નહિ.

૧૦૮ ઓઠે રાગ વગેરે શ્લોકમાં પણ અનુમાન ઘટતું નથી એમ સાબીત કરે છે

૧૦૯ વ્યંજનાવાદીને માટે તે બધા વ્યંગ્ય અર્થો કહાડવામાં દોષ નથી એ બતાવે છે.

અધમત્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એથી અનુમાન શી રીતે થાય? આવા અર્થમાંથી આવો અર્થ ઉપપત્તિની અપેક્ષા વિના પણ પ્રકાશે છે એ વ્યક્તિવાદીને તો અદૂષણ છે!

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં ધ્વનિગુણીભૂતવ્યંગ્યના સંકીર્ણ ભેદ-નિર્ણયનો પાંચમો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

ઉલ્લાસ છઠ્ઠો

[1](સૂ. ૭૭) પ્હેલાં જે શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર એવાં બન્ને કાવ્યોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં [અનુક્રમે] ચિત્રઅર્થ અને ચિત્રશબ્દની સ્થિતિ ગૌણપ્રધાનભાવથી છે. ૪૮

શબ્દચિત્રમાં અર્થ અચિત્ર છે એમ નહિ, અથવા અર્થચિત્રમાં શબ્દ અચિત્ર છે એમ તો નહિ.

તેમ જ કહ્યું છે કે,[2]

"તેના (મતે) રૂપક વગેરે અલંકાર છે. તે બીજાઓ વડે બહુ રીતે કહેવાયો છે. સુંદર પણ આભૂષણ વિનાનું વનિતાનું મુખ શોભતું નથી. કેટલાક લોકો[3] રૂપક વગેરે અલંકારને બાહ્ય ગણે છે. તેઓ વાણીનો અલંકાર સુબંત અને તિઙંત પદોની વ્યુત્પત્તિને ઈચ્છે છે. તેથી તેને સુશબ્દતા કહે છે. અર્થવ્યુત્પત્તિ આના જેવી નથી પણ અમને તો શબ્દાલંકાર અને અભિધેયાલંકારના ભેદથી બન્ને ઈષ્ટ છે."

---

૧ ઉત્તમ કાવ્ય અને મધ્યમ કાવ્યનું નિરૂપણ કર્યા પછી આ ઉલ્લાસમાં અધમ કાવ્યનું નિરૂપણ કરે છે. પહેલા ઉલ્લાસમાં શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યોનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. નવમા અને દશમા ઉલ્લાસમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બતાવવામાં આવશે. આ ઉલ્લાસમાં એટલું જ બતાવ્યું છે કે શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના ભેદ પ્રધાનગૌણ ભાવને લઈને છે. એકમાં બીજાનો અત્યંત અભાવ છે એમ નથી. શબ્દચિત્ર કાવ્યમાં અર્થચિત્રતા ગૌણ હોય છે; અર્થચિત્ર કાવ્યમાં શબ્દચિત્રતા ગૌણ હોય છે.

૨. નીચેના શ્લોકો ભામહના કાવ્યાલંકારમાંથી (પરિ. ૧. શ્લો. ૧૩-૧૫) લીધા છે.

૩. કેટલાક લોકો અર્થાલંકારને બાહ્ય કહે છે એટલે કે કાવ્યના અર્થનું જ્ઞાન થયા પછી તે જાણ થાય છે એમ કહે છે. નામ અને ક્રિયાપદને અનુપ્રાસ વગેરેમાં ગોઠવવાથી ભાષાનો અલંકાર થાય છે એટલે કે શબ્દાલંકાર થાય છે. આ શબ્દાલંકારની સમજૂતિ પોતાની મેળે જ થાય છે એટલે કેટલાક તેને જ ઈચ્છે છે પણ ભામહને બન્ને ઈષ્ટ છે.

શબ્દચિત્ર જેમકે

[4]પ્રથમ પ્રગટી લાલી, શોભા સુનેરી થઈ પછી
વિરહથી ન્હીંલી વામા કેરા કપોલ સમી દ્યુતિ,
ફુલી કમલિનીના કાપેલા સ્કન્દની કાન્તિનો
સમરથ તમો નાશે ઈન્દુ ઉગ્યો રજની મુખે. ૧૩૯

અર્થચિત્ર જેમકે

[5]ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥ १४० ॥

જો કે સર્વત્ર કાવ્યમાં છેવટે વિભાવ વગેરે રૂપે પર્યવસાન થાય છે તો પણ સ્ફુટ રસ ન જણાવાથી આ બન્ને કાવ્યો અવ્યંગ્ય કહ્યાં છે.[6] આમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારના ભેદથી ઘણા ભેદો થાય છે તેમનો અલંકારોનો નિર્ણય કરતી વખતે નિર્ણય થશે.

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના નિરૂપણનો છઠ્ઠો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

---

૪. <રજનીના પ્રારંભમાં પ્રથમ રક્ત દ્યુતિવાળો પછી સુવર્ણ જેવા પ્રભાવાળો પછી વિરહથી ક્લેશ પામતી કોમળ સ્ત્રીના ગાલની જેવી [illegible] પછી રસાળ કમલિનીના કાપેલા કંદ જેવી દ્યુતિવાળો અંધકારનો નાશ કરવામાં સમર્થ ચંદ્ર ઉગે છે.>

૫. <સુંદર પાંપણો યુક્ત આંખવાળીઓના [illegible] અને ખલો કોને ક્ષોભ નથી કરતા? જે (વાળ) નીચે લટકતા અને (ખલ) નીચ વૃત્તિવાળા, જે (વાળ) હમેશ વિલાસથી [illegible] [illegible] વિલાસથી જુઠું એ ચગમાં લાગેલા છે (તે વાળ) કાળાશ અને (ખલ) [illegible] છોડતા નથી, (તે ખલો) કપટ [illegible] છોડતા નથી>

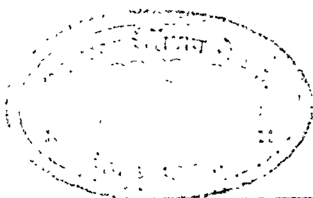
૬. આ બધાં અધમ કાવ્યમાં રસાદિ વગેરેનો અત્યન્ત અભાવ હોય છે એમ નથી. પણ તે અસ્ફુટ હોવાથી તેમને અવ્યંગ્ય કહ્યાં છે

શુદ્ધિપત્રક

[વાંચકોને પુસ્તક શરૂ કર્યા પહેલાં નીચે પ્રમાણે જોઈ સુધારી લેવા વિનંતી છે.]

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૨	માણુ	ગૌણુ
૫	૧૫	કામાર	કૌમાર
૬	૨	રાંમાંચ	રોમાંચ
૬	૪	ગઈ	ગઈ,
૭	૪	લાભ	જાગ
૭	૨૧	દ્રોહોદ્રક	દ્રોહોદ્રેક
૮	૧૫	ઉપરાંત	થી જુદી
૧૨	૨	અવયવે	અવયવો
૧૨	૧૧	જાત	જાતિ
૧૩	૧૫	આવે,	આવે;
૧૪	૧૦	કેટલાએકનો	કેટલાએકનો,
૧૫	૨૬	લખ્યાર્થ	લક્ષ્યાર્થ
૨૧	૧૮	ત માણી	તે ગૌણી
૨૧	૧	અથ	અર્થ
૨૬	૪	વીશેષ	વિશેષ
૨૬	૧૮	પરમેશ્વર શબ્દ રાજાના અર્થમા પણ વપરાય છે.	પરમેશ્વર શબ્દ શિવ વિષ્ણુ વગેરેને માટે પણ વાપરી શકાય.
૨૭	૮	ઉચ્ય	ઉચ્ચ
૨૭	૨૭	દુરાધરોદ	દરધિરોદ
૨૭	૩૦	અથ	અર્થ
૨૮	૨૨	•મિત્યંનઃ	•મિત્યંને.
૩૧	૧૫-૧૬	બ્લોક ટાઈપ ન જોઈએ	
૩૩	૧૦	(સૂ. ૪)	(સૂ. ૨)
૩૩	૨૪	(સૂ. ૫)	(સૂ. ૪)
૪૧	૧	રસ	રસને
૪૨	૧૫	નિયમભગ	નિયમભંગ
૪૪	૫	મુખો	મુખ્યો
૪૬	૭	રૂપાણી	રૂપાણિ

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૨૨	નિષ્પન	નિષ્પન્ન
૪૮	૨૫	આપનાથી જૂદું શરીર	આપના શરીરથી જૂદું
૫૬	૧૪	એવી	એવું
૫૭	૧૪	એવી	એવું
૬૦	૫	એવી	એવું
૬૪	૯	એવી...... થતી	એવું...... થતું
૬૫	૨	वतवीर	वत वीर
૭૪	૧૮	कठतटे	कण्ठतटे
૮૩	૨૫	સચવાય છે	સૂચવાય છે
૮૪	૨૩	કહે છે	કહે છે કે
૮૬	૪	તારૂં ને	તારૂં તે
૯૦	૨૦	(वदन परीपाटीपुघटना	(वदनपरिपाटीपु घटना)
૧૦૭	૧૪	‘ઓષ્ઠે’	‘ઓષ્ઠે રાગ શીર્કા’
૧૦૭	૨૧	બ્રાહ્મથને	બ્રાહ્મણને
૧૧૧	૧૪	નિયત સંબંધ	નિયતસંબંધ
૧૧૧	૧૫	”	”
૧૧૧	૨૨	સંબદ્ધ સંબંધ	સંબદ્ધસંબંધ
૧૧૨	૧૧	ક્રિયાકારક ભાવ	ક્રિયાકારકભાવ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થતી પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રન્થાવલી

આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા.		છીંટની પૂઠી ૨-૦-૦
		ચામડાની ૨-૮-૦
પ્રાચીન સાહિત્ય. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર. અનુવાદક શ્રી. મહાદેવ દેસાઇ શ્રી. નરહરિ પરીખ.		૦-૧૨-૦
બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ.	લે. ધર્માનંદ કોસંબી.	૨-૮-૦
તહેવારોનો ઇતિહાસ.	લે. ઋગ્વેદી.	૩-૮-૦
ઉપનિષત્ પાઠાવલી.	સં. અ. દત્તાત્રેય કાલેલકર.	૦-૧૨-૦
પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ.	સં. મુનિ જિનવિજયજી.	૦-૧૪-૦
પાલીપાઠાવલી.	,, ,,	૦-૧૨-૦
અભિધાનપ્પદીપિકા	,, ,,	૫-૦-૦
અભિધમ્મત્થસંગહો.	સં. અ. ધર્માનંદ કોસંબી.	૨-૦-૦
સમ્મતિતર્ક.	સં. પં. સુખલાલ તથા પં. બેચરદાસ	૧૦-૦-૦
ધમ્મપદ. (મૂળ તથા અનુવાદ)	અ. ધર્માનંદ કોસંબી તથા અ. રા. વિ. પાઠક	થોડા વખતમાં બહાર પડશે.
પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ	લે. પં. બેચરદાસ	છપાય છે.
વૈદિકપાઠાવલી	સં. રસિકલાલ છો. પરીખ	,,
બૌદ્ધ સંઘનો પરિચય	લે. અ. ધર્માનંદ કોસંબી.	,,

પુરાતત્ત્વ (પુસ્તક ૧ લું) બાંધેલું	૫-૧૨-૦
પુરાતત્ત્વ (પુસ્તક ૨ જું) ,,	૫-૧૨-૦

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૨૨	નિપ્પન્ન	નિષ્પન્ન
૪૮	૨૫	આપનાથી જૂદું શરીર	આપના શરીરથી જૂદું
૫૬	૧૪	એવી	એવું
૫૭	૧૪	એવી	એવું
૬૦	૫	એવી	એવું
૬૪	૯	એવી...... થતી	એવું...... થતું
૬૫	૨	વતવીર	વત વીર
૭૪	૧૮	કઠતટે	કણ્ઠતટે
૮૩	૨૫	સચવાય છે	સૂચવાય છે
૮૪	૨૩	કહે છે	કહે છે કે
૮૬	૪	તારૂં ને	તારૂં તે
૯૦	૨૦	(વદન પરીશાટીપુઘટના	(વદનપરિપાટીપુ ઘટના)
૧૦૭	૧૪	'ઓષ્ઠે'	'ઓષ્ઠે રાગ ક્રીડા'
૧૦૭	૨૧	બ્રાહ્મથને	બ્રાહ્મણને
૧૧૧	૧૪	નિયત સંબધ	નિયતસંબંધ
૧૧૧	૧૫	,,	,,
૧૧૧	૨૨	સંબદ્ધ સંબધ	સંબદ્ધસંબંધ
૧૧૨	૧૧	ક્રિયાકારક ભાવ	ક્રિયાકારકભાવ